

Het Duitslandbeeld van Menno ter Braak

Peter Altink

bron

Peter Altink, *Het Duitslandbeeld van Menno ter Braak*. Scriptie Universiteit Utrecht 1999

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/alti005duit01_01/colofon.htm

© 2009 dbnl / Peter Altink

 dbnl i.s.m. **STICHTING MENNO TER BRAAK**

Hoofdstuk 1: Inleiding

1.1. Motivatie en belang van het gekozen onderwerp

Een aantal redenen heeft er zorg voor gedragen dat ik het besluit heb genomen om aan het Duitslandbeeld van Menno ter Braak een wetenschappelijke studie te wijden.¹ Allereerst beslaat het gedeelte dat Ter Braak zelf aan de Duitse cultuur en letterkunde heeft besteed een aanzienlijk deel van zijn oeuvre, omgerekend maar liefst bijna éénvijfde. Zijn leven en een deel van zijn werk zijn, met name in de fase vóór *Het Carnaval der burgers* (1930), doordrenkt met Duitse elementen. Zo luidde bijvoorbeeld één van zijn vele pseudoniemen in de tijd dat hij voor het Amsterdamse studentenweekblad *Propria Cures* werkzaam was (de jaren 1924-1925): ‘Baron zur Wüste’, een Duitse variant op zijn eigen achternaam. Zijn dissertatie voor de Amsterdamse Universiteit, faculteit Letteren en Wijsbegeerte, met als hoofdvak geschiedenis, schreef hij geheel in het Duits: *Kaiser Otto III, Ideal und Praxis im frühen Mittelalter* (1928).² Tweemaal verbleef hij voor dit proefschrift tijdelijk in Berlijn. En rond het jaar 1930 verloofde hij zich met de achttienjarige Berlijnse Gerda Geissel (of Geisel), de dochter van zijn hospita. Vlak voor hun vastgestelde trouwdag, 9 april 1931, verbrak Ter Braak echter de verbintenis met haar.

Ook later zou hij zich nog steeds intensief bezighouden met Duitsland, alewel er dan wel een grote verandering is opgetreden in zijn beoordeling van onze oosterburen. Met de uit Duitsland verbannen emigranten correspondeerde hij in het Duits, en voor één van hun tijdschriften *Das Neue Tagebuch* schreef hij in 1934 een Duitstalig artikel, ‘Emigranten-Literatur’³, en een ander stuk van hem, ‘Geest en vrijheid’, werd in datzelfde jaar voor een ander emigrantenorgaan, *Die Sammlung*, vertaald.

Dit zijn slechts enkele losse, direct in het oog springende feiten die erop wijzen dat Ter Braak ‘tot over zijn oren dus verstrikt in het Duitse net [zat]’, zoals F. Bulhof in de inleiding bij *De artikelen overemigrantenliteratuur 1933-1940* zegt.⁴ In feite gaat de Duitse invloed nog veel verder. Zij heeft hem namelijk in zijn beginjaren gevormd, - hij werd vlakbij de Duitse grens geboren, hem werd het hegeliaanse ideeëngoed op de middelbare school in Tiel bijgebracht, later woonde hij tijdens zijn studie enthousiast Duitse expressionistische films en het Duitse theater bij, - maar die heeft hem ook, toen het nationaal-socialisme zijn schaduw vooruitwierp, tot een vrijwillig gekozen dood gevoerd.⁵ Zijn hele leven werd met andere woorden voor een niet onaanzienlijk deel bepaald, om niet te zeggen omspand, door Duitse krachten: voldoende reden dus om dit onderwerp nader te belichten.

Het paradoxale is nu dat er bij mijn weten desondanks weinig over Ter Braaks verhouding tot Duitsland is geschreven. Een volgende motivatie voor deze scriptie is het literair-wetenschappelijk belang dat zij heeft: zodoende wordt er namelijk een gat in het lopende onderzoek naar de schrijver Menno ter Braak opgevuld.

Andere motieven voor dit onderzoek liggen meer op het persoonlijke vlak. De studieachtergrond van schrijver dezes bestaat uit de gevolgde studies Nederlandse en Duitse taal- en letterkunde te Utrecht. Deze scriptie is in feite een uitvloeisel van een eerder geschreven essay over M. ter Braak en de Duitse 'Exilliteratur', K. Merz in het bijzonder. Sindsdien heb ik altijd een grote bewondering en waardering gekoesterd voor de persoon en auteur Menno ter Braak. Ik kan veel begrip opbrengen voor zijn doorlopen ontwikkelingsgang, omdat deze op veel vlakken parallel met die van mij liep en dus herkenbaar bleek. Mijns inziens kan er niet genoeg aandacht geschonken worden aan zo'n fascinerende en belanghebbende persoonlijkheid als Ter Braak, al hoeft men het lang niet altijd met hem eens te zijn natuurlijk. Ik sluit mij graag aan bij Adriaan van der Veen, die over Ter Braak zei: 'Hij werd voor mij geleidelijk aan een intellectueel geweten, iemand die me tussen al het andere altijd bleef bezighouden' (*BW* 4, p. 526).

1.2. Opzet van het onderzoek

De studie kan feitelijk in twee delen gesplitst worden. Hoofdstuk 2, waarin het algemene, over de gehele linie nogal negatief getinte Duitslandbeeld van Ter Braak geschetst wordt, staat los van de volgende drie hoofdstukken, die zich telkens op een specifiek onderwerp concentreren.

Zo behandelt hoofdstuk 3 enkele filosofen, die voor Ter Braaks ontwikkelingsgang belangrijk zijn geweest, te weten Hegel, (qua invloed in mindere mate) Schopenhauer en zeker Nietzsche. De cultuurfilosoof Oswald Spengler, wiens naam Ter Braak toch regelmatig in zijn werk laat vallen, laat ik achterwege, vanwege de al dan niet terechte, maar in ieder geval gangbare opvatting dat men hier niet met een rasfilosoof te maken heeft, maar 'slechts' met iemand die juiste dingen over een heersend tijdsbeeld weet te zeggen.

In hoofdstuk 4 komt een aantal Duitstalige auteurs aan bod, waarmee Ter Braak zich 'beschäftigt' heeft: in volgorde naar hoeveelheid zijn dat Thomas Mann, Franz Kafka, Johann Wolfgang Goethe en Heinrich Heine. Dat er bij deze keuze sprake is van een grove schifting moge duidelijk zijn. De hoeveelheid Duitse schrijvers waaraan Ter Braak aandacht heeft besteed is vele malen groter. Ik noem enkele namen: Gottfried Benn, Alfred Döblin, Lion Feuchtwanger, Annette Kolb, Emil Ludwig, Erika Mann, Heinrich Mann, Klaus Mann, Joseph Roth, Ernst von Salomon, Ernst Toller, Jakob Wassermann, Arnold Zweig, Stephan Zweig. De achterliggende oorzaak voor deze schifting is gelegen in het feit dat ik wil aantonen dat Menno ter Braak Duitse schrijvers vooral kon waarderen wanneer zij zgn. 'kerndeutsche Unpatrioten' waren, d.w.z. dat ze hun wortels in Duitsland hadden, maar 'Europees' dachten, net als Ter Braak zelf. Idealiter moest de Duitse auteur dus boven zijn vaderland uitstijgen. Ter Braak had over het algemeen geen erg hoge pet op van de meeste (nazi)-Duitse literatuur die in zijn tijd verscheen. Hierop moet echter één grote uitzondering gemaakt worden: Ernst von Salomon, die door Ter Braak in de 'Blut und Boden'-traditie geplaatst wordt, geniet daarentegen wel zijn voorkeur, vooral diens roman *Die Geächteten*.

Daarnaast wijd ik in dit hoofdstuk een afzonderlijke paragraaf aan de ‘Exilliteratur’, en de rol die hierin Ter Braak gespeeld heeft. Hij heeft voor sommige verbannen, geëxileerde Duitse schrijvers, die wegens het naziregime hun geboortegrond uit noodzaak of uit voorkeur moesten verlaten, veel kunnen betekenen. Het onderzoeksgebied over de ‘Exilliteratur’ is reeds uitvoerig geëxploreerd, onder meer door H. Würzner en F. Bulhof. Ikzelf zal in deze scriptie erop wijzen dat bij de onderlinge discussie tussen de emigranten en Ter Braak beide partijen baat hebben gehad. De emigranten werden geconfronteerd met hun eigen ‘emigrantencomplex’ (zie voor uitleg van dit begrip aldaar), en Ter Braak zag in dat dé emigrantenliteratuur niet bestond, maar dat zij een amalgaam geheel was.

Een ondergeschoven kindje bij de behandeling van Ter Braaks oeuvre is zijn dissertatie *Kaiser Otto III*. Dit is op zich heel begrijpelijk. Later heeft Ter Braak zich namelijk uitgesproken negatief uitgelaten over dit wetenschappelijke werk van hem. Toch wijst Ter Braak zelf ook op het nut ervan. In een reactie op *Dr. Menno ter Braak, Reinaert uit Eibergen*⁶, een monografie geschreven door M.B. Teipe en J. van der Woude, vraagt hij zich af waarom zij deze specialistische boreling niet hebben behandeld:

‘Aan de andere kant zijn zij dan ineens ook weer veel te goedgelovig ten opzichte van Ter Braak, zo bijv. als zij verklaren zijn dissertatie over Keizer Otto III maar niet te hebben geraadpleegd, omdat zij zijn minachting voor zijn stadium als wetenschappelijk specialist willen respecteren; juist deze minachting geeft namelijk te denken, en allicht hadden T. en v.d. W. hiermee hun voordeel kunnen doen als ontmaskering van een Reinaert, die zich eens wetenschappelijk als collega van koning Nobel vermomde. Dat Ter Braak in een volgend boek (*Van oude en nieuwe christenen*) uit zijn wetenschappelijk onderzoek over de ‘augustinische’ psychologie de inspiratie zou puren voor zijn verwaten beschouwing over het Christendom, konden T. en v.d. W. overigens nog niet weten; misschien hadden zij het echter, met wat minder goed vertrouwen in de reinaerdie, kunnen *raden*?⁷

Zijn proefschrift heeft dus wel degelijk invloed gehad op zijn schrijverscarrière. Het lijkt mij alleen al daarom nuttig om aan dit in het Duits geschreven specialistenwerk een afzonderlijk hoofdstuk te wijden. Tot slot vat ik in het laatste hoofdstuk mijn bevindingen samen, en trek hieruit vervolgens de conclusies.

1.3. Verantwoording van de gekozen literatuur

Als uitgangs- en tevens beginpunt heb ik drie werken gekozen. De keuze uit de secundaire literatuur over Ter Braak in samenhang met Duitsland is sowieso zoals gezegd beperkt. Ten eerste ben ik voor mijn scriptie B. Müller verantwoordig schuldig voor wat betreft het zeer globaal overnemen van diens indeling van zijn proefschrift, plus daarnaast enkele definities van hem. In zijn studie *Sporen naar Duitsland. Het Duitslandbeeld in Nederlandse romans 1945-1990* behandelt hij de

veranderingen die opgetreden zijn in het Duitslandbeeld van de Nederlandse roman
tussen 1945-1990,

met als twee exemplarische auteurs Harry Mulisch en Louis Ferron. Overtuigend weet Müller aan te tonen dat het Nederlandse naoorlogse beeld van Duitsland sterk beïnvloed werd door de Tweede Wereldoorlog. Het grote manco van deze dissertatie is echter de vooropgezette doelstelling: Müller tracht de verhouding tussen Duitsland en Nederland weer te stabiliseren door Duitsland los te koppelen van zijn naziverleden. De huidige inwoners hebben hiermee immers niets van doen. Door deze houding van Müller krijgt de lezer mijns inziens de impressie dat de auteur de behandelde romans door een gekleurde bril ziet: zodra Duitsland met nazi-Duitsland geafficheerd wordt, is er direct sprake van stereotypie, en wanneer dat niet gebeurt, is het een ‘genuanceerde roman’. Dit gaat ten koste van een objectieve, wetenschappelijke bewijsvoering, lijkt me.

De tweede basis wordt gelegd door een artikel van H. Würzner in het Ter Braaknummer van *Tirade*⁸. Over dit essay zegt de auteur zelf: ‘Dit opstel poogt over dit onderwerp enige verheldering te verschaffen, maar kan niet meer dan een inventarisatie zijn’.⁹ Deze opmerking lijkt me inderdaad op zijn plaats, maar desalniettemin valt er weinig op zijn stuk aan te merken, hooguit dat het gedeelte over de ‘emigrantenliteratuur’ veel te groot is uitgevallen. Würzner heeft zich gespecialiseerd op dit gebied, zodat dit een verklaring kan zijn, maar Ter Braak heeft zich met veel meer Duits-aanverwante zaken beziggehouden dan aan deze ‘Exilliteratuur’, waaraan nu zoveel aandacht wordt geschonken.

In dit opstel wordt Ter Braak naar mijn idee terecht in een Europese context geplaatst. En de vorm-ventdiscussie speelde m.i. inderdaad een rol van betekenis bij zijn beoordeling van de Duitse letterkunde. In het stuk wordt tevens vermeld hoe de nazi's Ter Braak, een politicus zonder partij, ‘dwongen’ een stellingname te kiezen, hoe hij in discussie ging met de geëxileerden, en dat hij zich in de laatste fase van zijn leven interesseerde voor de auteurs Thomas Mann en Franz Kafka.

Het laatste boek waardoor ik mij heb laten inspireren is het al eerder aangehaalde werk van F. Bulhof: *Menno ter Braak. De artikelen over emigrantenliteratuur 1933-1940*. Hierin worden talrijke artikelen van Ter Braak bijeengebracht, die niet in het *Verzameld werk* zijn opgenomen. De redactiecommissie meende blijkbaar dat sommige artikelen over de Duitse cultuur niet van voldoende kwaliteit waren om opgenomen te worden, en zijn er daarom uitgefilterd. Bulhof veronderstelt dat er echter ook andere doeleinden bestonden, die ten grondslag aan deze weglatingen lagen:

‘Er is natuurlijk nog een andere, misschien belangrijkere, reden voor het wegselecteren van specifiek Duits-gerichte stukken geweest. Vlak na de oorlog, nog in de restauratieperiode die tegelijk een periode van heftig anti-Duitse gevoelens was, wilden velen liever vergeten dat er zoiets als Duitsland of een Duitse cultuur bestond, laat staan dat men daar genuanceerd over wilde denken. Bewust of onbewust moet de redactie op vijf jaar bezetting bij de keuzecommissie een rol hebben gespeeld. Tenslotte bestond er omstreeks 1950 weinig interesse voor artikelen waarin werd afgerekend met juist die Duitse schrijvers die als slachtoffers van de nazi-terreur destijds in Nederland in hoog aanzien stonden. Daardoor is echter de dialoog die Ter Braak met de Duitse cultuur onderhield in het *Verzameld werk* niet helemaal tot zijn recht gekomen. Daarentegen hebben

zijn aanvallen op het nationaal-socialisme wel de nodige aandacht gekregen.¹⁰

Bulhof wilde met deze bundel¹¹ onder meer ‘Ter Braak laten zien in zijn functie van middelaar tussen de Duitse en Nederlandse cultuur.’¹² Een nobel streven wellicht, maar ik denk dat de situatie dan toch iets te rooskleurig wordt voorgesteld. Zoals nog zal blijken stond Ter Braak overwegend zeer negatief tegenover Duitse aangelegenheden. Soms stelde hij Duitsland ook gelijk aan nazi-Duitsland, zonder daarmee gelijk een stereotiep beeld te schetsen, integendeel. Ik heb dan weliswaar onder meer Müllers proefschrift als uitgangspunt genomen, maar ik wil tegelijkertijd ook direct laten zien hoe nietszeggend zijn begrippen ‘stereotiep’ c.q. ‘genueanceerd’ zijn, ook al zijn ze bestemd voor de periode ná 1945, en dus misschien niet van toepassing op Ter Braaks tijdvak.

Ondanks de gebruikmaking van deze drie werken zal de wijze van benaderen niettemin veeleer primair, tekstimmanent zijn. Vaak zal ik aan de hand van citaten uit het *Verzameld werk* en de *Briefwisseling Ter Braak-Du Perron* mijn hypothesen proberen te bewijzen, omdat ik meen dat deze methode het meest doeltreffend is, en de meeste zeggingskracht heeft. Deze dus meestal uit tekst-analytisch oogpunt opgestelde studie is in eerste instantie geschreven voor ingewijden, maar ik poog daarnaast de tekst ook zoveel mogelijk voor ‘leken’ toegankelijk te maken.

Eindnoten:

- 1 Ik ben mij er op voorhand terdege van bewust dat Ter Braak zelf in zijn latere jaren zou hebben ‘gegruweld’ bij het vernemen van zo’n aan hem besteed wetenschappelijk onderzoek. Hij moest niets hebben van zulk specialistenwerk. In zijn kroniek ‘De specialisten’ van 20 januari 1935 (*VW* 5, pp. 410-416) beaamt hij de gedane uitspraak: ‘Een specialist is iemand, die van hoe langer hoe minder hoe langer hoe meer weet’ (p. 410). Hij doorzag, of meende te doorzien, de uiteindelijke uitkomst van deze specialistische benaderingswijze: men weet alles over niets, of niets over alles. In beide gevallen heeft men er dus niets bij gewonnen. Bovendien bestaat bij hen het gevaar dat men zich erg snel op de gebruikte terminologieën gaat richten. Maar al te vaak vertrouwt de onderzoeker op, of erger nog, verschuilt hij zich achter de aangehaalde of eigen gebruikte woorden, waardoor de persoonlijkheid van de auteur in kwestie, vaak een hoofdcriterium bij Ter Braaks beoordeling of een schrijver van betekenis was, zich kon ‘maskeren’; iets waarvan Ter Braak bijzonder afkerig was. Ik sta hier nu zo lang bij stil, omdat deze vormkwestie van de specialisten later nog van belang zal blijken te zijn bij Ter Braaks beoordeling van de Duitse letterkunde. Toch meen ik dat mijn onderzoeksveld wel degelijk zijn merites heeft en voor anderen zijn vruchten kan afwerpen. Ik zie daarentegen wel duidelijk het perspectief, waarin ik deze studie moet plaatsen.
- 2 Zie ook hoofdstuk 4.
- 3 Zie ook hoofdstuk 5.
- 4 Menno ter Braak, *De artikelen over emigrantenliteratuur 1933-1940. Bijeengebracht en ingeleid door Francis Bulhof*, p. 8.
- 5 Over andere vermeende motieven voor Ter Braaks suïcide en de discussie hieromtrent, zie: Jeroen Brouwers, *De laatste deur*, p. ???
- 6 Max. B. Teipe en Johan van der Woude, *Dr. Menno ter Braak. Reinaert uit Eibergen*. Het eerste deel van de titel is een begrip dat Ter Braak in *Politicus zonder partij* introduceerde. Hij omschrijft het in de recensie van T. en v.d. W.’s boek als een ‘houding van [een, P.A.] oneerbiedige, ongeestelijke, machiavellistische spotter’ (‘Een dubbelganger’, *VW* 4, p. 169). Ter Braak werd in 1902 te Eibergen geboren, het tweede deel van de titel.
- 7 Menno ter Braak, ‘Een dubbelganger’. In: *In gesprek met de vorigen*, *VW* 4, p. 168.

- 8 Hans Würzner, 'Menno ter Braak en de Duitse letterkunde'. In: *Tirade* 193/194, pp. 52-65.
- 9 ibidem, p. 52.
- 10 Menno ter Braak, *De artikelen over emigrantenliteratuur 1933-1940*, ibidem, p. 13, 14.
- 11 Die om niet onderbouwde redenen een moderne orthografie aanhoudt. Niet iedereen vond overigens dat deze artikelenbundel nieuwe facetten in het oeuvre van Ter Braak belichtte, zie bijv. de recensie van Bastiaan Bommeljé.
- 12 ibidem, p. 15

Hoofdstuk 2: Het algemene Duitslandbeeld van M. ter Braak

2.1. Ter Braaks ontwikkelingsgang van een positief naar een negatief Duitslandbeeld

Aanvankelijk stond Ter Braak vrij coulant tegenover onze oosterburen. In de inleiding kwam reeds naar voren dat hij tijdens zijn jeugd jaren sterk onder Duitse invloed stond. In zijn eerstgeschreven teksten is daarvan echter niet erg veel terug te vinden. In zijn *Propria Cures*-pennenvruchten van midden jaren twintig, die met name recensies bevatten over theater en film, blijkt slechts incidenteel dat hij waardering kan opbrengen voor de Duitse cultuur. Zo bewonderde hij bijvoorbeeld Fritz Langs verfilming van het Middelhoogduitse epos *Die Nibelungen* (delen 1 en 2), en dan met name de aandacht die de kleinere rollen werd toebedeeld: ‘(de kleinere rollen waren als gewoonlijk in de Duitse filmproductie even verzorgd en vaak op even hoop peil als de hoofdfiguren).’¹³ Toch laat hij naar aanleiding van de *Nibelungen* 1 toch ook een negatief geluid horen: over één der Duitse acteurs worden weinig vleiende woorden gesproken: ‘(een pur sang Germaan, naïef en weinig geraffineerd).’¹⁴ Over het algemeen is hij echter enthousiast over de Duitse filmschool; in het artikel ‘Filmoverwegingen naar aanleiding van de U.F.A.-maand’ plaatst hij de Duitse school tegenover de Amerikaanse, en wel ten faveure van de eerste groepering.¹⁵

Globaal genomen hield de Duitse invloedssfeer gedurende de jaren twintig aan. Uit een brief aan Du Perron op 21 maart 1935 blijkt hoe groot de rol was die Duitsland in die tijd van zijn leven speelde. In deze brief waarschuwt Ter Braak Du Perron voor gallicismen in zijn Nederlandse vertaling van Malraux’ roman *La condition humaine*. Dit kwam waarschijnlijk doordat Du Perron in die tijd te Parijs vertoefde. Ter Braak wist dankzij zijn afstudeertijd in Berlijn maar al te goed welke uitwerking een vreemde taal op het eigen denken kan hebben: ‘Ik herinner me zoiets uit mijn Berlijnsche tijd voor het Duitsch; bij tijd en wijle (ik sprak toen met niemand ooit een woord Hollandsch) moest ik “terug vertalen”.’¹⁶ Toch liet Ter Braak op een eerder moment ook merken dat hij naar eigen zeggen niet gehéél vertrouwd was met de Duitse taal: ‘Als ik kon zou ik zelf in het Duitsch schrijven, maar god weet, dat ik het niet kan, zie mijn dissertatie.’¹⁷

In het derde decennium van de twintigste eeuw vindt er een grote ommekeer plaats in Ter Braaks perceptie van Duitsland. Ik veronderstel dat twee oorzaken, of beter gezegd twee personen, hier debet aan waren. Naar aanleiding van Du Perrons lovende bespreking van Ter Braaks *Carnaval der burgers* (1930) treden beide auteurs met elkaar in contact. Een contact, dat van blijvende aard zou blijken te zijn. Du Perron moest echter niets hebben van ‘de Duitsers’ en hun cultuur. Een vrij willekeurig voorbeeld kan dit staven:

‘Je brief over het krantenvak als experiment geeft mij voor de eerste keer het gevoel van een serieuze scheiding tusschen ons. Ook je stuk over Goldoni [“Een knecht van twee meesters, *VW* 4, p. 719-721, P.A.], met dat ronkende slot over Reinhardt als cultuurdrager, al is het dan de opinie van “den vreemde”, *al is het de Duitse cultuur* [cursivering van mij, P.A.], en al gaat het tegen de nazi's.’¹⁸

Du Perron zou bij Ter Braaks Duitslandbeeld een verandering in negatieve zin tweeebrengen. Menno ter Braak was zich hiervan zelf terdege bewust. In een brief aan Du Perron (28 april 1932) schrijft hij dat Vestdijk had eens over Du Perron gezegd dat deze voor hem was: “een soort causticum, een bijtend, geconcentreerd vocht, dat alle overtolligheden uitbrandt.” Ter Braak laat daarop volgen: ‘Uitstekend geformuleerd! Dat is precies je invloed op filosofische Germanen onder woorden gebracht.’¹⁹ In september datzelfde jaar schrijft Menno ter Braak over zichzelf: ‘Ik blaak van verlangen, om tenminste te tonen dat ik achter je sta en niet bijv. de afzijdige filosoof ben, waarvoor sommigen mij dan nog wel willen verslijten.’²⁰ Ter Braak bedankt als het ware Du Perron dat hij hem liet inzien dat de Duitse cultuur van denkers en dichters veelal gebaseerd is op wollig, overbodig, woord- en klankgericht taalgebruik, waarbij de Duitse specialistische filosofen zich ook nog eens buiten het werkelijke leven plaatsten.

Du Perron liet Ter Braak kennismaken met een andere cultuur: de Franse. H. Scholte, mederedacteur van Ter Braak bij *Propria Cures*, stelt een soortgelijke ontwikkeling vast: ‘Menno [was, P.A.] in de tweede helft van de Jaren Twintig nogal Duits. Hij schreef ook zelf zijn proefschrift in het Duits en heeft niet lang genoeg geleefd om die taal te leren haten. Gallophilie bereikte hem pas via Du Perron c.s. [...]’²¹ In een brief aan Alexander Cohen (4 april 1937) brengt Ter Braak ook zelf deze ondergane verandering onder woorden: ‘Maar ik begrijp volkomen dat uw gallicistische cultuur andere wegen bewandelt dan de mijne, die (u kunt het in Pol.z. Part. lezen) van de Duitse wijsbegeerte tot Frankrijk is gekomen.’²²

In 1939 keert de filosofische fase noodgedwongen nog één maal terug. Toen leek het er even op dat Ter Braak zijn betrekking bij *Het Vaderland* zou verliezen. Om toch geld te verdienen stemde hij toe een vertaling te maken van *Die Revolution des Nihilismus* van H. Rauschnig: ‘(Vandaar ook, dat ik me nu een ongeluk zit te vertalen aan *Die Revolution des Nihilismus* van Rauschnig, dat mij ter vertaling werd aangeboden door Leopold, juist toen ik zonder betrekking was (scheen) en ik? 400 niet kon afslaan. Nu kan ik Leopold niet in den steek laten en vertaal dagelijks 5 à 8 pagina's vrij filosofisch duitsch!).’²³ Ter Braak zegt dit met veel zelfspot. De filosofische/Duitse fase had hij immers al achter de rug, en nu maakt hij er noodgedwongen weer kennis mee.

Du Perron wijzigde zoals gezegd het Duitslandbeeld dat Ter Braak had, maar hij was mijns inziens niet de enige schrijver die dat bewerkstelligde. In april 1931 begint Ter Braak de lectuur van Nietzsche te (her)lezen en te waarderen,²⁴ en hij is direct lyrisch en lofprijzend. De Duitser Nietzsche moest echter niets hebben van zijn vaderland. Hij verfoeide het meermalen in zijn geschriften. Zo noemde hij bijvoorbeeld in *Ecce Homo* de Duitse geest een indigestie.²⁵ Ter Braak citeert in zijn artikel ‘Friedrich Nietzsche 1844-1934’, waarin hij tracht aan te tonen dat Nietzsche

absoluut niet de voorloper geweest kan zijn van het nationaal-socialisme, vrij uitvoerig uit een brief van Nietzsche

aan zijn vriend Franz Overbeck, waarin Nietzsche zijn opvattingen over de Duitsers uit de doeken doet:

‘Wat Nietzsche speciaal van het Duitse “bloed” dacht, is bekend genoeg, [...] Een citaat uit een brief van Nietzsche aan zijn vriend Franz Overbeck is in dit opzicht afdoende; over de Duitsers zegt hij in deze brief het volgende:

“Diese unverantwortliche Rasse, die alle grossen Malheurs der Kultur auf dem Gewissen hat und in allen entscheidenden Momenten der Geschichte etwas “andres” im Kopfe hatte (die Reformation zur Zeit der Renaissance; Kantische Philosophie, als eben eine wissenschaftliche Denkweise in England und Frankreich mit Mühe erreicht war; “Freiheitskriege” beim Erscheinen Napoleons, des einzigen, der bisher stark genug war, aus Europa eine politische und wirtschaftliche Einheit zu bilden) hat heute “das Reich”, diese Rekrudeszenz der Kleinstaaterei und des Kulturatomismus, im Kopfe, in einem Augenblicke, wo die grosse Wertfrage zum ersten mal gestellt wird.’

Men mag nu over de juistheid van deze uitlating denken zoals men wil (zij is slechts één willekeurig voorbeeld uit vele van Nietzsche's verhouding tot Duitsland!); in ieder geval getuigt het toch van weinig inzicht om de schrijver van deze brief tot de vader van het nationaal-socialisme te promoveren!’²⁶

Ik meen dat Ter Braak in zijn bewondering voor deze Duitse denker diens anti-Duitse gedachten heeft overgenomen, of dat Nietzsche op zijn minst voeding heeft gegeven aan een al latent ontstane vorm van ‘moffenhaat’ bij Ter Braak. Deze anti-Duitse houding zou tot aan de zelfmoord van Ter Braak in 1940 aanhouden.

Daarbij is het zéér opmerkelijk dat er een grote incongruentie bestaat tussen de zaken die hij in het openbaar over Duitsland zei, en de meningen die hij in brieven en dergelijke over dit onderwerp uitte. In zijn krantenartikelen spreekt hij zich soms verklarend, soms begrijpend over de toenmalige gebeurtenissen in Duitsland uit, al blijft een negatieve ondertoon steeds behouden. In zijn vele briefwisselingen is Ter Braak onomwonden anti-Duits, sterker nog: hij lijkt er af en toe trots op te zijn. Het verlangen te willen afrekenen met het eigen verleden schijnt hierbij parten te spelen.

In de volgende paragraaf zal ik de veelvuldige scheldpartijen op Duitsland en de Duitsers behandelen. In de daaropvolgende paragrafen besteed ik aandacht aan de minder compromitterende uitspraken die Ter Braak over Duitse aangelegenheden heeft gedaan, te weten over de verhouding Frankrijk- Duitsland, over de Europese context waarin Ter Braak de (Duitse) literatuur zou willen zien, over het jodenvraagstuk, over het verleden en de toekomst van (nazi)-Duitsland en hoe het nazidom in Duitsland heeft kunnen ontstaan, en tot slot focus ik me op enkele volgens Ter Braak specifiek Duitse eigenschappen: ze zijn specialistisch, maar toch oppervlakkig-filosofisch, en daarnaast zijn ze nationalistisch en teruggetrokken.

2.2. Ter Braaks scheldkanonnades en bespottingen aan Duits adres

In de privésfeer heeft Ter Braak zich minstens drie keer expliciet anti-Duits getoond. Epistolair wordt Du Perron in maart 1936 meegedeeld: ‘Wat Walch [deze schreef net als

Ter Braak in *Het Vaderland*, P.A.] betreft: hij is de kwaadste niet, hij is antifascist en anti-Duitsch, [...]'. En de al eerder aangehaalde brief van Ter Braak aan Cohen wordt door de Nietzsche-adept als volgt aangevangen:

'Hartelijk dank voor uw brief, en niet minder voor de toezending van het exemplaar "Uitingen van een Reactionair" met de complimenteuze opdracht. Ik had dit boek juist gelezen, en gedeeltelijk eveneens met gevoelens van verwantschap; al gebiedt de eerlijkheid mij te erkennen, dat ik de stukken uit den oorlogstijd niet kan apprecieeren. Zij zijn mij te jingoïstisch, *en hoewel ik hevig anti-duitsch ben* [cursivering van mij, P.A.], meen ik, dat Uw maréchal Foch en zijn generaals wel wat meer critiek verdienen dan ze bij U vinden.'²⁷

En in het door Ter Braak in 1939 bijgehouden dagboek, waarin allerlei tijdens een gedurende die nazomer gehouden vakantie ondervonden meningen en gedachten opgetekend werden, staat te lezen: 'Het meest verkochte dagblad, De Telegraaf, dat ditmaal anti-Russisch en anti-Duits is (het kon niet beter!) [...].'²⁸

Twijfel over Ter Braaks (en Du Perrons) eigenlijke gedachten in de jaren dertig behoeft dus niet te bestaan. Zeker niet wanneer men ziet hoe door hen soms de (nazi-)Duitsers met hun pejoratieve equivalent 'moffen' aangeduid worden. In hun onderlinge briefwisseling heeft Du Perron het tegen Ter Braak laatdunkend over 'Feuchtwanger of een andere Mof.'²⁹ In 1939, als Du Perron kortstondig naar Nederlands-Indië is verhuisd, noteert de inlander: 'Als Duitschland en Japan het gaan winnen, dan hebben wij als natie èn als kolonie opgehouden te bestaan. Ik voel me opeens furieus Nederlander, rotmof of jap worden verdóm ik!'

Maar ook Ter Braak doet een duit in het moffenzakje. Op 6 december 1932 sluit hij een brief aan Du Perron af met de volgende alinea: 'Nu lees ik (gedwongen) voor de *N.R.Ct.* een duitsch boek *Die Generation ohne Manner*. Een echte mof, alles 10 maal te lang en te dik; en n.b. wordt Nietzsche hier vereerd!! Bewaar ons voor deze Nietzsche-vrienden!'³⁰ En in de brief van 11 januari 1937 aan Du Perron schrijft hij, na zich beklaagd te hebben over Mussert: 'Veel gevaarlijker lijkt mij momenteel de Europeesche situatie, zie Spanje. Wanneer Mofrika eenmaal losbarst, zijn wij nazi's *zonder* Mussert, en dat is erger.'³¹ In zijn volgende brief reageert Du Perron daarop door de kracht van de 'Moffen' wat te bacchatelliseren: 'Maar waarom ken je een zóó groote waarde toe aan het losbarsten van de Moffen. Ik ben er niet zeker van dat ze niet wéér verpletterd worden [...].'³²

Ook in de correspondentie met de Duitse 'Exil'-auteur Thelen schroomde Ter Braak niet om het woord 'mof' in de mond te nemen, alhoewel dat in dit geval, net als in de meeste voorafgaande citaten overigens, eerder sloeg op de nazi's dan op het Duitse volk (een aantal paragrafen verderop zullen we echter zien dat Ter Braak dit verschil tussen de nazi's en de Duitsers echter ook weer niet zo stringent opvatte). Op 2 maart 1940 bericht Ter Braak:

'Alles gaat hier overigens een niet ongewonen gang. Er worden zoo nu en dan vliegtuigen van je landgenooten beschoten, die hier vast foto's willen maken; en verder worden er al maar forten aangelegd om de Waterlinie

te verdedigen, als het moffentuig (je verontschuldigt mij?) over de grenzen mocht komen.³³

Interessant is de opmerking tussen haakjes. Ter Braak verontschuldigt zich in wezen voor het geen onderscheid maken tussen de nazi's en de Duitse burgers, die met een negatieve connotatie vaak ‘moffen’ genoemd worden. Duitsland is in zijn algemeenheid voor Ter Braak met andere woorden ‘naziland’, al ziet hij tegelijkertijd goed in, dat daarmee schrijvers of filosofen uit Duitsland niet per definitie hebben afgedaan. In de nog komende hoofdstukken zal blijken dat hij vooral Duitse schrijvers apprecieert die zo min mogelijk binding hebben met hun eigen wortels, hun ‘Blut und Boden’. Aan de andere kant, zélf s bij iemand als zijn (correspondentie)vriend Thelen vindt hij het toch eigenlijk vervelend dat deze ‘van Duitschen bloede’ is, zo blijkt uit een brief aan Du Perron:

‘Aan den braven Thelen had ik juist een compleet stel *Forum* gestuurd. Het is, geloof ik, een alleraardigste man, maar ik heb mijn illusies over Duitschers nog 50 % omlaaggeschroefd. Ik had me ook al geëxcuseerd over het zwijgen van “den vielbeschäftigten Doktor” en heb hem verder onthaald op mijn liefelijkste duitisch over Adolf Hitler; misschien dat hij het op juiste waarde schat.’³⁴

Recapitulerend neemt Ter Braak in zijn brieven een uitgesproken negatieve houding aan ten opzichte van Duitsland. Daarnaast wordt er geen duidelijke scheidslijn getrokken tussen de nationaalsocialisten en de Duitse staatsburger in zijn algemeenheid. Ter Braak meent niet dat élke Duitser een nazi is, maar een ras-Duitser, gevoed met de oude Duitse tradities en eigenschappen, moet zich haast wel tot Hitler aangetrokken voelen, aldus Ter Braak. In mijn behandeling van de krantenartikelen kom ik nog uitgebreider op dit onderwerp terug.

Naast deze negatieve tendens valt er bij Ter Braak en Du Perron tevens een ridiculiserende richting waar te nemen: Duitsland c.q. Duitsers worden belachelijk gemaakt. Du Perron spot bijvoorbeeld met de Duitse taal. Over een stuk van Vestdijk in *Forum* zegt hij: ‘Het fragment van Vestdijk was zéér curieus en pakkend. En het duitisch³⁵ ervan is jajah voll Scharme, Gottbewahre.’³⁶ In een andere brief aan Ter Braak (11 november 1935) is de spot even bijtend: ‘Je stukje tegen Ritter [in *Het Vaderland*, 05-11-1935, P.A.] was ook opperbest. Ik hoop dat de tweevoudige bakkerwaffel nu toch platgeslagen zal zijn? Es war ja ein Ritter vom kaltem Grund, fürwahr! (vergeef ja das Doitsj.)’³⁷ Meermalen vermeldt Du Perron in zijn correspondentie met Ter Braak dat hij de Duitse taal lelijk en onleesbaar vindt.

Menno ter Braak schrijft ook schertsend of kwetsend over de Duitse taal. Dat vind ik eigenlijk onverwacht, omdat Ter Braak haar toch veel beter beheerste dan Du Perron. Daarnaast laat hij zich een aantal keer honend uit over Duitsland in het algemeen. Met plezier haalt hij bijvoorbeeld de volgende anekdote aan: ‘Verder heeft zijn [i.e. een niet nader aangeduid persoon X, P.A.] schoonmoeder hem verzocht, haar *Du* en *Mutti* te noemen, wat hij ons niet zonder fysieke walgingsbewegingen vertelde. Maar hij zal ongetwijfeld, als het moet, gedwongen worden! “Meine Mutter ist so konservativ?”’³⁸ En wanneer Ter Braak zijn beoordeling geeft over de merites van Stirner (zie ook het voorwoord bij *Politicus zonder Partij*), meent hij dat deze man een abstract denker is, ‘hoewel hij toch soms grappige voorbeelden heeft, en niet door de niaiserie allemande getikt is.’³⁹ Het derde voorbeeld komt uit een artikel

van Ter Braak in *Forum*, ‘Het instinct der intellectuelen’⁴⁰. Hierin werd een reproductie van een Duits kalenderblaadje

afgedrukt, met de volgende in diepere zin sarcastische, beschadigende leuze: ‘Intellekt! / Hinweg mit diesem Wort / dem bösen / mit seinem jüdisch grellen / Schein! / Nie kann ein Mann / von deutschem Wesen ein Intellektueller sein!’ In een brief aan J. Greshoff (25 september 1939), tot slot, is de beschimping van Duitsers overduidelijk. Een grotere vernedering is eigenlijk nauwelijks denkbaar:

‘Wij zelf worden zelfs levendig beziggehouden door een *vlooiën*plaaag, die ons huis bezocht, en waar wij nog niet af zijn, hoewel we (om dat ras op de juiste plaats te gebruiken) een Duitser hebben geëngageerd om die diertjes te verwijderen. Zij zijn zeer hardnekkig en telen voort als katholieken en Vlamingen.’⁴¹

Toch is Ter Braaks opinie niet gebaseerd op vooroordelen, zoals misschien te verwachten zou zijn. Hij heeft zich werkelijk intensief beziggehouden met de Duitse cultuur, Duitse schrijvers etc. In enkele van zijn publicaties geeft hij blijk van een fascinatie voor Duitsland en zijn bewoners. Dan zal hij veel minder vuil spuwen, waarschijnlijk om zijn lezerspubliek niet te willen bruuskeren. Bij Ter Braaks mening over de joden valt er een soortgelijke discrepantie waar te nemen: uiterlijk intrigeert hem het jodenvraagstuk en heeft hij begrip voor hun moeilijke situatie, maar in zijn brieven geeft hij constant op hen af. Voordat ik op dit gegeven doorga, behandel ik Ter Braaks streven om de Duitse literatuur in een breder kader geplaatst te zien.

2.3. De verhouding Duitsland-Frankrijk

De onderlinge verhouding tussen de landen Frankrijk en Duitsland berust volgens Ter Braak eerder op grote tegenstellingen dan op gemeenschappelijke kenmerken. In vrijwel alle teksten die hij heeft geschreven over de verhouding tussen beide landen benadrukt Ter Braak dat er een gapende kloof bestaat, die slechts met veel moeite overbrugd kan worden. Het is Ter Braaks streven om deze scheiding tussen beide buurlanden echter ongedaan te maken. Zo waardeert hij enkele auteurs, die volgens hem ‘gemengd bloed’ hebben. Zij combineren landspecifieke kenmerken met elkaar, waaruit dan een betere, want Europees geschakeerde literatuur kan ontstaan. Ter Braak laat zich bijvoorbeeld positief uit over de schrijfster Annette Kolb, al deelt hij lang niet altijd haar opinies. Hij vindt haar Franse inslag in de Duitse literatuur, die toch volgens Ter Braak voornamelijk autarkisch is, erg verfrissend. Op die manier wordt het zijns inziens beperkte blikveld in Duitsland ietwat verruimd. In zijn recensie van Kolbs boek *Beschwerdebuch* (NRC 10 juli 1932) schrijft Ter Braak onder meer het volgende:

‘Het pacifisme van Annette Kolb [...] is een consequentie van haar Frans-Duitse bloed. Gemengd bloed heeft haar Europees leren denken; [...]’⁴²

Als persoonlijkheid is Annette Kolb in het ensemble der hedendaagse Duitse literatuur een verkwikkende verschijning. Haar Franse gratie is een merkwaardig contrast met de stroop die zovele hedendaagse Duitse boeken

onleesbaar maakt; en haar onverschrokkenheid is op zichzelf een eresaluut
waard, als men bedenkt dat deze vrouw schrijft in een land waar men het
als een heldendaad beschouwt, de Joden uit de universiteit te gooien.
Gemengd bloed moge Hitler naargeestig

stemmen: mij stimuleert het nog altijd iets meer dan het dikke Germanenbloed “puur”...’⁴³

Een belangrijke oorzaak voor Ter Braaks pogingen om Frankrijk en Duitsland met elkaar te verzoenen, om überhaupt over hun onderlinge verstandhouding te schrijven, is mijns inziens gelegen in de vriendschap tussen Ter Braak en Du Perron. De eerste was altijd meer Duitstalig georiënteerd geweest, de laatste bracht zijn tijd door in Frankrijk. Hierdoor merkte Ter Braak hoe verschillend deze twee culturen kunnen zijn. En Ter Braak wilde graag een Europese literatuur, niet één die binnen de landsgrenzen gehouden werd. Dit betekende dat een toenadering en een uiteindelijk compromis tussen verschillende landen onvermijdelijk was. Op het persoonlijke vlak kon voor Ter Braak de door hem gewenste reconciliatie bovendien de weg banen voor de overgang van de Duitse naar, steeds meer, de Franse cultuur

Ook Nietzsche heeft waarschijnlijk ertoe bijgedragen dat Ter Braak Frankrijk en Duitsland nader tot elkaar wilde brengen. De Duitse filosoof werd langzaamaan afkerig van Duitsland, en raakte steeds meer in de ban van Frankrijk en de Franse schrijvers (Stendhal) - evenals Ter Braak. Ter Braak had bewondering voor de manier waarop Nietzsche de Franse invloeden op Duitsland toepaste. Naar aanleiding van een boek van de door Ter Braak nogal gehoonde auteur Thiel, te weten *Die Generation ohne Männer*, wordt dit als volgt onder woorden gebracht:

‘Voor het aforisme heeft Thiel niet het minste gevoel; in dat opzicht is hij zeker geen leerling van de meester die de Duitse taal voor niet-Duitsers leesbaar heeft gemaakt door de Franse “esprit” ongedwongen op het Germaanse taaleigen te enten.’⁴⁴

Nietzsche, deze meester, en Du Perron hebben voor een belangrijk deel Ter Braaks denken gestuurd, zo blijkt ook hier.

Ter Braak citeert in zijn kroniek ‘De Duitse romantiek’ een andere schrijver, die ook meende dat Frankrijk en Duitsland twee werelden apart waren, maar niettemin met elkaar in contact zouden moeten treden: de Europees gerichte en onpolitieke Heinrich Heine. Deze schreef bijvoorbeeld zijn notities over de Duitse romantiek in de eerste plaats voor Fransen. Ter Braak zegt over hem:

‘Eén van zijn grote verdiensten is, dat hij deze Duitse romantiek zonder sentimentaliteit (half geamuseerd, half medeplichtig en dus gevoelig) gezien heeft als een specifiek Duitse aangelegenheid, waarvan de Fransman eigenlijk het ware niet begrijpt, omdat hij zich deze soort anti-rationele “dynamiek” niet kan indenken, omdat hij niet beseft, welke gevaarlijke leegte aan de overzijde van de Rijn door de behoefte aan romantiek moet worden bezworen [...]’⁴⁵

In een andere kroniek, namelijk ‘Franse en Duitse cultuur’ (28 januari 1934), begint Ter Braak net als Heine met het wijzen op de verschillen van geaardheid tussen de twee landen. Aanzet tot zijn bespiegelingen is een boek van L. Reynaud: *L’Âme allemande*. Deze behandelt hierin de Duitse volksaard, de Duitse culturele verdiensten tot dusver en dergelijke. Ter Braak kan iedereen dit boek aanbevelen, alleen is het

te veel vanuit een Frans perspectief geschreven (de Franse cultuur is dé cultuur, met andere woorden). Hij meent daarnaast dat de intrinsieke landeigenschappen, die door Reynaud in een

wetenschappelijk betoog nagegaan worden, uiteindelijk toch weer berusten op, wat Ter Braak noemt, eenvoudige ‘salonconversaties’.

In deze kroniek plaatst Ter Braak het probleem Frankrijk-Duitsland echter ook in een groter perspectief: het gaat om de Europese eenwording, die in het geding is. Ter Braak gelooft, net als Nietzsche, heilig in een verenigd Europa, maar hij wil daarbij wel zo realistisch mogelijk blijven. De Fransen en Duitsers alleen al verschillen immers enorm van elkaar. Toch blijft Ter Braak niettemin dezelfde mening toegedaan. En vanuit die optiek zal hij mede de Duitse letterkunde en cultuur bekijken.

2.4. Duitsland in Europees perspectief

Menno ter Braak had de reputatie een genadeloze negativist te zijn, vandaar dat hij soms ‘Menno ter Afbraak’ of ‘der Geist, der stets verneint’ genoemd werd. In veel gevallen lijkt mij die omschrijving terecht, maar Ter Braak kon ook volledig achter een bepaald standpunt gaan staan. Zo wilde hij wat het Europese vraagstuk betreft *coûte que coûte* trachten een eenheid in dit werelddeel te bewerkstelligen. En de literatuur diende dan natuurlijk verstoken te blijven van provincialistische tendensen. Hans Würzner is een soortgelijke mening over hem toegedaan. Hij vangt zijn artikel ‘Menno ter Braak en de Duitse letterkunde’ met de volgende regels aan:

‘Overziet men het literatuurkritische werk van Menno ter Braak, dan valt op dat hij zich o.a. ook veelvuldig met duitse literatuur heeft bezig gehouden, vooral nadat hij in oktober 1933⁴⁶ redacteur voor kunst en letteren bij *Het Vaderland* was geworden. Dit betekent niet dat hij zich speciaal voor duitse literatuur heeft geïnteresseerd. Hij heeft nooit in categorieën van nationale literatuurgeschiedenis gedacht; literatuur is voor hem een Europese aangelegenheid, d.w.z. dat dit ene onderdeel nauwelijks uit het geheel kan worden losgemaakt.’⁴⁷

Ter Braak, die over het algemeen de zaken relatief, sceptisch dan wel nihilistisch inszag, heeft op dit terrein een opvallende ‘blinde vlek’. Hij wil in de kroniek ‘De Europese geest’ nog wel erkennen dat het begrip ‘Europa’ of ‘de Europese geest’ voor meerdere uitleggingen vatbaar is, maar ‘dat er zoiets als een Europese geestesgesteldheid bestaat valt niet te ontkennen.’⁴⁸ Of even later: ‘Sterker, die Europese geestesgesteldheid bestaat reeds lang, en het is niet meer mogelijk haar te ontkennen.’⁴⁹ Het lijkt er dus op dat hierover geen verdere discussie meer mogelijk is.

Ik veronderstel dat deze wat stugge houding, die ik toch niet echt typisch voor Ter Braak vind, haar oorsprong heeft in een idolate verheerlijking van Nietzsche. Deze had het over ‘der gute Europäer’, en wilde een Europa dat één werd. Ter Braak schetst in zijn bespreking van Mr. H.L.A. Visser's boek *Nietzsche, de goede Europeaan* (NRC, 30 april 1933) hoe Nietzsche door zijn afkeer van het zelfvoldane Duitse rijk onder Bismarck Europees is gaan denken. Voor Ter Braak is de toenmalige beschaving in wezen vrijwel dezelfde als die onder Hitler, zo blijkt:

‘Men ziet dat Nietzsche's Europeanisme bijzonder actueel is nu Adolf Hitler het uit ressentiment geboren rassensprookje weer heeft doen herleven. Men kan niet genoeg herhalen dat Nietzsche, de psycholoog van het rassenvraagstuk par

excellence, voor alles Europeaan-naar-de-geest is geworden door zijn langzaam gegroeide, maar daarom juist diep gewortelde aversie van de Duitse halfbeschaving, die het rassenprobleem *nodig had* (en *heeft*) als surrogaat voor een reëel cultuurideaal en de realiteit van een genivelleerd, verdemocratiseerd Europa niet aandurfde (en durft).⁵⁰

Ik meen dat Ter Braak zich heeft laten inspireren door Nietzsche's opinies over Europa. Ook Ter Braak raakte uitgekeken op Duitsland, en verkoos Europeaan-naar-de-geest te zijn. Zijn in mijn ogen ietwat starre opstelling inzake Europa komt, denk ik, door het soms idolaat overnemen van deze ideeën van Nietzsche's, zonder ze aan al te veel kritiek te onderwerpen.

Het grote verwijt dat Ter Braak de Duitsers maakt is dat ze zich van het (culturele) leven in Europa afzonderen. Als symbool van deze daad haalt hij de boekverbrandingen in Duitsland aan. Dat doet hij in zijn stuk 'Vuurtjes stoken' (17 februari 1935) - waarop ik in paragraaf 2.6 terugkom - en in zijn artikel 'Schrijven in het teken der totaliteit' (*Het Vaderland*, 22 maart 1939), waarin hij Wendel von der Au's brochure *Literatuur onder het hakenkruis* behandelt. Ter Braak stelt zich daar de vraag: 'Wat gebeurde er in Duitsland, toen in mei 1933 duizenden boeken werden verbrand, als teken dat "het volk van denkers en dichters" zich ging ontdoen van de cultuurbanden met Europa?'⁵¹ Het zou het aanvangspunt blijken te zijn van de catastrofe der Europese cultuur. Het paradoxale is nu dat de afzondering van Duitsland uiteindelijk zou leiden tot een (tijdelijke) Europese suprematie. Duitsland verschool zich eerst achter een eigen gefabriceerd pantser, om dit schild later juist als wapen tegen Europa te gebruiken.

In een ander krantenartikel (*NRC*, 25 augustus 1933) gaat Ter Braak in op een verzamelbundel vol gedichten van nationaal-socialistische strekking: *Des deutschen Dichters Sendung in der Gegenwart, herausgegeben von Heinz Kindermann*. De bundel is eigenlijk slechts voor Ter Braak een aanzet om over andere zaken te schrijven, zoals wel vaker. Dit werk laat hem namelijk duidelijk zien dat Duitsland geen compromis kan vinden tussen nationaal denken en ruimer, Europeser denken. Ik citeer wat ruimer om te laten zien hoe belangrijk de tegenstelling nationaal - Europees voor Ter Braak was. Men lette met name op de laatste regels:

'Als volwaardig document van de twintigste-eeuwse mens komt deze bundel volgens mijn mening niet in aanmerking. Al te duidelijk moet de klok worden teruggezet, moet het Europees bewustzijn, dat ook in Duitsland begon door te dringen, worden uitgeroeid om vervangen te worden door de romantiek van het "volk".' [...] 'Het "volk", zoals deze nationaal-georiënteerde Duitsers het willen, heeft niets meer te maken met het zeer menselijk gevoel voor eigen bodem en eigen landaard; het is een romantische fata morgana en tevens de hysterisch bejubelde compensatie voor individuele minderwaardigheidsgevoelens, waaraan iedere reële grondslag ontbreekt. "Es ist keinem andern Volk der Welt so schwer gemacht wie dem deutschen": die martelaarsachtige uitspraak van een andere medewerker, Franz Schauwecker, bewijst zonder verder commentaar, waarom de nationale hysterie juist in Duitsland een zo wonderbaarlijk groot publiek kon vinden. Het is zeer de vraag of men

slechts terug moet gaan tot de vrede van Versailles om de oorsprong van dit specifiek Duitse minderwaardigheidsgevoel op te sporen; soms meent men, terwijl men deze bloemlezing bestudeert, in de tijd van Metternich en de Heilige Alliantie te leven. De onwerkelijkheid der hier vertegenwoordigde

romantiek, de bombast der quasi-diepe en quasi-geestelijke termen, de gemakkelijke speculaties met begrippen, waarvoor andere volken op zijn minst duizelen, het zwelgen in de “gottgewollten Entfaltung dieses deutschen Volkes inmitten Europas” (Kindermann) verraden meer van de impasse, waarin dit land is geraakt, dan alle fraaie theorieën die de medewerkers ons voorzetten; die impasse kan onmogelijk van 1918 alleen dateren, zij was trouwens Goethe al bekend, toen hij zich met Eckermann over de barbarie der Duitsers onderhield. Eer deze mensen geleerd zullen hebben dat een nationaal bewustzijn en een Europees bewustzijn volstrekt geen tegenstellingen behoeven te zijn, en dat men nationaal kan voelen zonder hysterie, zal er heel wat water door de Rijn moeten lopen.’⁵²

Zoals eerder vermeld, heeft Ter Braak een boek van Hermann Rauschning, *Die Revolution des Nihilismus*, vertaald in het Nederlands. Hij schreef er tevens een eigen inleiding bij. Hierin legt Ter Braak uit wat deze revolutie inhoudt en hoe zij heeft kunnen ontstaan. Zij was in feite het gevolg van het wegvallen van de oude christelijke normen en waarden, waardoor het fundament der Europese cultuur ondermijnd werd, en er een grote leemte achterbleef. Deze nihilistische situatie zou in Duitsland beantwoord worden met een alles vernietigende revolutie: de nihilistische revolutie.

De dichotomie nationaal - Europees wordt in deze inleiding eigenlijk op een hoger plan getild. Beide delen hebben te kampen gehad met deze verloren gegane christelijke erfenis, alleen was volgens Ter Braak Duitsland meer ontvankelijk voor een revolutie als antwoord op de ontstane leegte, zoals in paragraaf 2.6. naar voren zal komen:

‘De nihilistische revolutie is niet alleen een Duits verschijnsel, al heeft zij in Duitsland tot dusverre haar opziendbarende triomfen gevierd; zij is Europees en meer dan Europees, omdat Europa tegenwoordig over de hele wereld leeft, en daarom is dit in menig opzicht typisch-Duitse boek een boek voor Europa; mutatis mutandis kan men Rauschning met Goethe en Thomas Mann “einen kerndeutschen Unpatrioten” noemen. Dezulken zijn dikwijls representatiever geweest voor Duitsland dan zij, die zich luidruchtig op hun Duitser-zijn lieten voorstaan; zij zijn het ook in deze tijd, nu zij als ballingen de schijn moeten wekken tegen hun vaderland te schrijven.’⁵³

Het tweede deel van bovenstaand citaat is om twee redenen interessant. Ten eerste vanwege het begrip ‘kerndeutschen Unpatrioten’. Ik zal in hoofdstuk 4 hierop nader ingaan, en daarnaast ook op enkele Duitse schrijvers, die volgens Ter Braak dezelfde eretitel hadden verdiend. Hier gaf hij min of meer al een definitie. Ten tweede omdat Ter Braak aan Rauschning eveneens die eretitel verleende. In de briefwisseling met Du Perron is hij echter veel minder lovend over Rauschning - deze Duitser is ook een mof -, ook al worden tegelijkertijd zijn betere kanten belicht. Op 2 oktober 1939 schrijft Ter Braak: ‘Je zult gaandeweg merken dat Rauschning nog meer mof is dan je in het begin veronderstelt... en met dat al een integere persoonlijkheid, zij het met de wonderlijkste conservatieve en militaire complexen.’⁵⁴ Het lijkt me dat beide citaten erg moeilijk met elkaar te rijmen vallen.

Ook tussen Ter Braaks publiekelijke stukken en zijn persoonlijke brieven over joden is er sprake van een opvallende discrepantie. In de volgende paragraaf zal ik verder ingaan op dit gegeven. Voor zijn artikelen zal dan blijken dat de 'verenigd-Europawensdroom' van Ter Braak nog een rol van betekenis speelt bij de openlijke

waardering van enkele joodse schrijvers, dan wel joden in het algemeen. Ter Braak ziet hen namelijk, verspreid over het hele continent ten gevolge van de ondervonden diaspora, als bemiddelaars tussen Europese landen.

2.5. Het jodenvraagstuk

Er is al eerder gespeculeerd over de uitlatingen die Ter Braak heeft gedaan voor wat betreft het zgn. ‘joodse probleem’. H. van Galen Last, de tekstverzorger van de briefwisseling tussen Ter Braak en Du Perron, pleit er in een uitgebreide annotatie voor om Ter Braaks uitspraken niet in een antisemitisch kader te plaatsen.⁵⁵ Hij benadrukt dat Ter Braak de rol van de joden als Europese bemiddelaars toch positief waardeerde. En wanneer hij zich kwaadwillend over joden uitliet, moet men de context niet vergeten waarin deze uitingen gedaan werden: vroeger was het ‘bon ton’ om op milde wijze af te geven op de ‘joodse mentaliteit’; de negatieve geluiden werden alleen in de privésfeer geventileerd; pas na de Tweede Wereldoorlog waren de gevolgen van het antisemitisme duidelijk zichtbaar; de twee briefschrijvers lieten zich toch ook onvriendelijk uit over andere bevolkingsgroepen etc.

Al met al lijkt het betoog van Van Galen Last soms veel op een apologie van alle opinies die Ter Braak had. Francis Bulhof is in de inleiding van zijn boek *De artikelen overemigrantenuitvoer 1933-1940* wat nuchterder. Hij verdeelt diens uitingen eenvoudigweg in drie groepen:

‘Ter Braaks uitingen ten opzichte van het Jodendom vallen in drie groepen uiteen: zijn vrij talrijke niet-openbare discriminerende opmerkingen, zijn heftig verzet tegen het botte nationaal-socialistische anti-semitisme, en zijn cultuurfilosofische bezorgdheid over de geestelijke activiteit en gerichtheid van de Joodse medemens. Deze laatste bezorgdheid spookt door zijn hele werk heen en richt daar af en toe groot onheil aan.’⁵⁶

Ik voel meer voor deze indeling dan voor de vergevingsgezinde mening van Van Galen Last. Toch had mijns inziens Bulhof de derde groep wel wat explicieter kunnen omschrijven. Het wordt niet geheel zonneklaar welke geestelijke activiteit en gerichtheid de ‘Joodse medemens’ überhaupt heeft. Ik zal nu eerst de discriminerende opmerkingen in de *Briefwisseling* onderzoeken, daarna zal ik de beide bovengenoemde andere groepen onder één noemer behandelen, om zo de tegenstelling ‘privé - openbaar’ te benadrukken, een tegenstelling overigens die al door N. van Dijk in *De politiek van de literatuurkritiek* (1994) werd gesignaleerd. Ik wil Ter Braaks mening over de joden toetsen, omdat hij afgeeft op de antisemitische Duitse na zi's, maar tegelijkertijd er zelf wellicht niet vrijgepleit van kan worden. Bovendien bestaan er, zoals gezegd, grote similariteiten tussen Ter Braaks Duitslandbeeld en zijn beeld over de joden.

In hun onderlinge correspondentie hebben Ter Braak en Du Perron het niet zo vaak over joden als over Duitsland gehad. Maar bijna iedere keer dat ze het dan toch over joden hebben is er sprake van een kleinerende, beschuldigende, of in elk geval een negatieve ondertoon. Zo kwalificeert Du Perron Klaus Mann, waarvoor beide

trouwens sowieso weinig waardering kunnen opbrengen, weinig vleidend als volgt:
'Hij is geen

jood, en al was hij het...'⁵⁷ Over een zekere jood Max Baer schrijft Du Perron evenmin echt gemeend vriendelijk: 'Ik mag dat smoel van dien jodenjongen Baer wel, al is het natuurlijk ook een aartspatjepeër.'⁵⁸ En Ter Braak stemt in met zijn broer W.G.E. ter Braak, als deze het volgende oordeel over Marx uitspreekt: 'Wim, die een avond op zijn bekende manier in Marx "snuffelde", gaf als oordeel: "toch wel een echte Jood"; en daar zit iets in.'⁵⁹ Is. Querido komt er bij beiden evenzeer bekaaid af. Du Perron vindt het bijvoorbeeld geen stijl dat hij ook nog moet betalen voor de gekregen present-exemplaren van *De smalle mensch*; dit vindt hij typisch iets voor de jood Querido: 'Ik vind het nogal een jodenstreek dat hij mij even voor fl. 20,- opschrijft, voor een boek waaraan ik fl. 500,- heb meebetaald. 's Mans manieren op dit gebied bevallen mij niets.'⁶⁰ Du Perron, tenslotte, denigreert en kleineert de joden in een brief van 28 september 1937 wel erg letterlijk door de verkleinvorm te gebruiken 'Binnerts was laatst op een feest van de Niron (radio-omroep hier) en werd aangeklampt door de grappenmaker van de zaak, een slim Joodje.'⁶¹ Bovendien heeft het er hier alle schijn van dat het bijvoeglijke naamwoord badinerend bedoeld is. De verguisde Klaus Mann wordt in hun brieven trouwens soms ook letterlijk gekleineerd tot 'Klausje' (bijv. *BW* 3, p. 139) of 'Kläuseli' (*BW* 3, p. 35)

Toch verklaarde Ter Braak ook in een brief (17 juli 1936) dat hij niets van een openlijk N.S.B.-antisemitisme moest hebben. Bloem was volgens Ter Braak tot die fout vervallen, en wordt daarom door hem gehegeld, overigens ook in een krantenstuk: 'Zwei Herzen im Dreiviertelakt' (*Het Vaderland*, 28 december 1933).

In de openbare publicaties slaat Ter Braak over het algemeen een andere toon aan dan de negatieve ondertoon in zijn briefwisseling met Du Perron. Hij probeert zich in te leven in het 'joodse probleem'. Wat dit probleem precies behelst, had hij volgens mij wat helderder onder woorden kunnen brengen, maar ik vermoed dat het onder meer op het volgende neerkomt⁶²: de joden werden gedurende de hele geschiedenis gedwongen om zich in andere landen aan te passen en zich anders voor te doen dan ze in werkelijkheid zijn. Daardoor ontstond er bij hen een geestelijke wendbaarheid, tevens echter een geestelijke afhankelijkheid. Ter Braak wilde nu juist die suprematie van de 'geest' zien te vervangen door haar te verbinden met het lichaam.⁶³ Dat de joden zich zo sterk moesten bedienen van de geest leidde er dan weer toe dat ze vaak 'geestelijke' beroepen aannamen: schrijver, acteur etc.

Het meest elaborerend is Ter Braak in zijn artikel 'De joodse geest en de litteratuur' (1939).⁶⁴ De aanleiding bestond uit een antisemitisch boekje van Polémon, waarin gepoogd werd aan te tonen dat Hitler een werktuig was in handen van joden, die de gehele wereld wilden beheersen. Ter Braak is wars van zulk antisemitisch gebazel, maar hij moest evenmin iets hebben van het sentimentele 'filosemitisme', dat als een soort contra-schema fungeerde. Aanzet tot een milde aanval op dit begrip vormt een filosemitisch boek van A. Zweig, *Bilanz der deutschen Judenheit*, en dat doet Ter Braak in het artikel 'Rassen' (29 april 1934).⁶⁵ Deze richting legt veelal de nadruk op de culturele achtergrond van de joden, en de aanzienlijke rol die zij in de cultuur gespeeld hebben. Ze hebben haar bovendien met hun eigen waarden verrijkt. Ter Braak verwijt de mensen die zo denken dat ze eigenlijk te weinig definiëren waarover ze delibereren: wat betekenen de gebruikte begrippen zoals humaniteit, gerechtigheid, beschaving en cultuur eigenlijk?

‘Voor alles [is, P.A.] nodig een scherpe omschrijving van wat zulke culturele waarden zijn. Het gemis van zulk een omschrijving is de grootste lacune in Zweigs apologie van het Jodendom, en waarlijk niet alleen in de zijne; dit boek mag als representatief gelden voor de oppervlakkige philosemietische verdediging van het Westeuropese Jodendom tout court.’⁶⁶

Ter Braak wenst geen partij te kiezen, maar hij zegt dat hij wel het predikaat ‘filosemiet’ als eretitel zal gaan dragen, wanneer er een antisemiet aan de horizon verschijnt.

In ‘De joodse geest en de litteratuur’ gaat Ter Braak ook nader in op de assimilatie en emancipatie van de joden in Europa, en de vele gradaties die er daarbij kunnen bestaan. Dat hij dit doet, heeft er vermoedelijk mee te maken dat hij het publiek duidelijk wil maken dat er niet zoiets als een stereotiepe ‘jood’ bestaat. Ter Braak haalt drie voorbeelden aan, te weten: Julien Benda, bij wie men de joodse wortels nog ziet, Franz Kafka, die tussen de nieuwe Tsechisch-Duitse en de oorspronkelijke joodse cultuur in zit, en Leo Sjestow, die volledig geassimileerd is in Europa.

Ter Braak heeft met name een hekel aan het niet doorleefd en klakkeloos overnemen van de normen en waarden in het nieuwe land. Aan dit overnemen van de uiterlijkheden van een beschaving kleven dus soms bezwaren; het heeft daarnaast echter een groot voordeel: zodoende kunnen de joden gemakkelijk bemiddelen tussen allerlei Europese culturen. De joden zijn met andere woorden door de eeuwen heen zo ‘gevormd’ dat ze slechts met moeite oorspronkelijk kunnen zijn, maar deze soepelheid en het vinden van het gemiddelde baant wel de weg naar een verenigd Europa.

Ook bij het jodenvraagstuk liet Ter Braak zich inspireren door Nietzsche. Bij hem speelde deze problematiek een grote rol. Volgens Ter Braak schreef Nietzsche ‘voor hen die bereid waren het Joodse vraagstuk onder ogen te zien als een van de belangrijkste vraagstukken van het probleem des geestes als zodanig.’⁶⁷ In het al eerder aangehaalde artikel ‘Friedrich Nietzsche 1844-1934’ (zie noot 26) geeft Ter Braak Nietzsche's meningen weer. Deze zijn naar mijn mening vrijwel niet te onderscheiden van die van Ter Braak zelf. Ze vormen daarnaast een prima samenvatting van hun beider standpunt inzake het jodenvraagstuk:

‘Hij weet de Jood te waarderen zonder hem te overschatten als de culturele bemiddelaar tussen de Europese naties en erkent daarmee de grote betekenis van het Jodendom voor de eenwording van Europa; hij ziet echter tevens helder de grenzen en gevaren van dat bemiddelaarschap en is nooit de dupe geworden van het Joodse aanpassingsvermogen, dat vaak de schijn aanneemt van originaliteit, terwijl het eigenlijk op culturele, “mimicry” berust.’⁶⁸

En Nietzsche was ook fel tegen de antisemieten, net als Ter Braak zelf dus. De Duitse filosoof was evenmin gecharmeerd van de filosemieten; hetzelfde kan gezegd worden van Ter Braak. Deze laatste houding heeft er wellicht zorg voor gedragen, dat men diens/hun gedrag tegenover de joden als niet bijzonder gunstig inzag. En achteraf gezien hebben sommige zinnen uit de *Briefwisseling* dit vermeende antisemitisme bij Ter Braak alleen maar versterkt.

Ik sluit mij, afsluitend, aan bij de mening van de studenten van de Vrije Universiteit, die in hun studentenblaadje *Pharetra*, nadat het derde deel van de *Briefwisseling* was verschenen, schreven dat de twee briefschrijvers het jodenvraagstuk ‘verstandelijk

hebben geanalyseerd, doorzien, het werkelijk bestaan ervan verworpen, maar emotioneel moet er iets overgebleven zijn dat zich nog niet liet identificeren met het verworven rationeel standpunt.’⁶⁹

2.6. De voorgeschiedenis en toekomst van (nazi-)Duitsland

Behalve het contemporaine commentaar dat Ter Braak leverde, heeft hij zich ook intensief beziggehouden met de vraag hoe het allemaal zo ver heeft kunnen komen in Duitsland (en Europa). Net als bij het jodenvraagstuk is Ter Braak een mening toegedaan, die hij in de jaren dertig niet meer zou veranderen. In een aantal artikelen en uitspraken komt hij ook hier steeds weer terug op dezelfde inzichten en opvattingen. Twee in elkaars verlengde liggende punten zijn dan met name van belang: ten eerste dat er in principe geen wezenlijk verschil bestaat tussen de nazi's en het Duitse volk, en ten tweede dat de Duitse cultuur eeuwenlang een façade heeft opgehouden; daarachter lag een enorme leegte, die door de nationaal-socialistische mythen eenvoudig kon worden opgevuld. Ik zal beginnen met aan te tonen dat Ter Braak Duitsland voornamelijk als naziland zag, daarna zal ik ingaan op het verleden van Duitsland.

In de briefwisseling met Du Perron, waarin Ter Braak zoals we zagen een harder standpunt inneemt dan in zijn publicaties, laat de man uit Eibergen tweemaal er geen misverstand over bestaan dat Duitsland de geschikte voedingsbodem was voor de nazi's. Uit de volgende aanhalingen blijkt dat Ter Braak het zichzelf kwalijk neemt dat hij vroeger zo Duits georiënteerd was. De Duitse taal wordt door hem voorgesteld als een toebehoorsel van de nazi's. Du Perron vraagt in mei 1933 aan Ter Braak om zijn vriend Malraux eens te schrijven: ‘Als het je hindert het in het Fransch te moeten, doe het dan gerust in het Duitsch. Hij leest die taal vloeiend en heeft er een zekere predilectie voor!’⁷⁰ Ter Braak antwoordt op dit verzoek in niet mis te verstane woorden:

‘Als ik het uit heb [Ter Braak was begonnen te lezen in Malraux' roman *La condition humaine*, P.A.], meer, aan hem en aan jou; aan hem dan desnoods in *het dialect van Hitler* [cursivering van mij, P.A.] (ik erger me *nu* nog des te meer, dat ik me jaren lang naar die rotkerels in het oosten georiënteerd heb, in plaats van vol te lopen met gallische cultuur!)’⁷¹

Du Perron probeert vervolgens om Ter Braaks uitspraken te nuanceren:

‘Wat je over Gallische cultuur zegt is onjuist, omdat je door mij in aanraking bent gekomen met de meest òn-Gallische Galliërs, waaronder Gide zoo goed als Malraux. Malraux zou bij jouw “Gallische cultuur” denken aan de Fransch-nationalistische school van de *Action Française*, waartoe Maurras en Bainville behooren, maar ook lui als Massis, Maxence en zelfs - voorloopig - Thierry Maulnier. En die school is zeker even abject als de Duitschers, door jou afgezworen. -(En Nietzsche?!)’⁷²

Ter Braak riposteert dan:

‘Met die opmerking over de “gallische geest” bedoel ik ook allerm minst de ééne nationale traditie boven de andere te stellen. Alleen dit: voor *mij* is die “gallische cultuur” van den heer Th. Maulnier uiterst nuttig, vooral om de eerbied voor de knapheid *qua talis* niet te verliezen.’⁷³

Hieruit blijkt nog maar eens dat Ter Braak een Duitse achtergrond had, en dat Du Perrons wortels in Franse bodem staken. Belangrijker is in dit verband echter het afgeven van Ter Braak op de Duitsers en hun moedertaal. Een andere keer steekt Ter Braak evenmin onder stoelen of banken dat Duitsland voor hem naziland is. Hij schrijft eind '35 aan Du Perron dat hij een brief van G. had ontvangen, zijn vroegere verloofde (hun relatie zou op een fiasco uitlopen). Zij had van haar huidige man, Valentijn van Uitvanck, gehoord dat haar vroegere mislukte liefdesgeschiedenis met Ter Braak in *Het Land van herkomst* verwerkt was, en men vraagt nu om opheldering. Ter Braak geeft commentaar op deze naar hem verstuurde brief:

‘Ik vind voorts dezen brief (zeker in alle “onschuld” geschreven) verdacht voor Valentijn. Wie is “die sehr sehr kluge Mann”, die “aussepolitisch sehr viel tätig ist”, waarmee hij omgaat? Kan iemand, die zich respecteert, met zulke heeren in Deutschland überhaupt omgaan? Wat *doet* V. voortdurend in naziland?’⁷⁴

Letterlijk noemt Ter Braak in een brief Duitsland dus naziland. Maar ook in zijn artikelen is Ter Braak ditmaal vrij pittig in zijn uitspraken. Zo beweert hij dat de Duitsers de oorlog zelf gewild hebben. In zijn artikel ‘Hitler, Ebenbild des Herrn’ vermeldt Ter Braak: ‘Hitler veroverde de macht (men vergete toch niet: bij het Duitse volk!) [...]’⁷⁵, en ook in zijn jaarnote uit 1939 blijkt dat de Duitsers volgens Ter Braak medeverantwoordelijk zijn voor het ontstaan van de Tweede Wereldoorlog: ‘Alle volken hebben deze oorlog gewild, want zij hebben Hitler zes jaar lang gewild: De Duitsers, omdat zij door hem alles voor niets meenden te kunnen stelen, de anderen, omdat zij op den duur voor niets van hem dachten af te komen [...]’⁷⁶

Dit laatste fragment is strijdig met een gepubliceerd stuk van zijn hand: ‘Gij zijt allen schuldig’ (verschenen in februari 1940 voor *Groot-Nederland*).⁷⁷ Daarin betoogt hij dat de schuld theoretisch gezien onmogelijk bij iedereen kan liggen. Binnen een jaar is Ter Braak dus een andere mening toegedaan? Wederom lijkt me dit eerder een voorbeeld van Ter Braaks incongruente uitlatingen, gedaan in privésfeer en in het openbaar.

In zijn kroniek ‘Het ‘emigrantcomplex’ (25 november 1934), waarover ik in hoofdstuk vier nog te spreken kom, meent Ter Braak dat niet iedere Duitser per definitie een nazi is, maar hij vindt het aan de andere kant niettemin veelzeggend dat deze fascistische stroming in Duitsland gehoor heeft gevonden. Duitsland blijft bij Ter Braak dus nog steeds geafficheerd met de nazi's:

‘Men heeft laatst kunnen lezen dat de nieuw uitgevonden “nordische” mens hoger boven de andere mensenrassen staat, dan die andere mensenrassen boven de apen! Zulke geniale aperçu's mogen dan ook [...] niet de gemiddelde mening van de gemiddelde Duitser vertegenwoordigen: dat zij kunnen opkomen en getolereerd worden, zegt al veel, *te* veel.’⁷⁸

Ook in zijn bespreking van Thiel's boek *Die Generation ohne Männer* (N.R.C., 13 januari 1933) is Ter Braak niet mals. Ter Braak vond de Duitsers oorlogszuchtig; zo schrijft hij naar aanleiding van enkele nazi's, die Nietzsche graag als voorloper wilden zien:

‘Trouwens, het mag voldoende bekend verondersteld worden dat Nietzsche over de Duitsers en met name over hun al te gemakkelijk antisemitisme enige dingen heeft gezegd, die voor geen misverstand vatbaar zijn. Dat de Duitsers hem niettemin toch misverstaan en ergo willen annexeren, dat zelfs de Hitlerianen deze hun antipode voor hun bruine hemd verantwoordelijk trachten te maken...dat bewijst slechts hoe licht ieder enthousiasme de gemiddelde Germaan benevelt, omdat hij ieder woord nu eenmaal per se op de wijze van *Deutschland, Deutschland, über Alles* wil zingen. Het enthousiasme van Nietzsche heeft niets goedkoops, maar is verleidelijk voor goedkope geesten; hij heeft oorlogstermen gebruikt en dat moet men tegenover Duitsers eigenlijk alleen doen, wanneer men het werkelijk over soldaten heeft...’⁷⁹

Blijft de vraag waarom de Duitsers eigenlijk zo gevoelig zijn voor de volksmythen van het nationaal-socialisme. In het citaat bij noot 52 gaf Ter Braak al een mogelijke reden voor het ontstaan van de catastrofe die een paar jaar later daadwerkelijk zou uitbarsten: de vrede van Versailles. De oerbron van ‘het Duitse probleem’ ligt volgens Ter Braak echter veel verder terug. In een recensie van het aan Nederland gewijde nummer van het emigranten-blaadje *Die Sammlung*, getiteld ‘Duitse cultuur en Duitse emigratie’ (*Het Vaderland*, 13 april, 1934), plaatst hij de werkelijke oorzaak van ‘het Duitse probleem’ maar liefst bijna twee millennia geleden terug. De Romeinen wisten de Germanen niet te overheersen, waardoor de Duitsers ‘barbaars’ bleven:

‘Het Duitse probleem van thans gaat terug tot het jaar 9 na Chr., toen Varus en zijn legioenen de nederlaag leden in het Teutoburgerwoud. Toen werd reeds door de historie bepaald dat Duitsland aan gene zijde van de “limes” niet geromaniseerd zou worden, want geen deel zou uitmaken van het Imperium Romanum. De volksverhuizing vond daarentegen een grondig geromaniseerd Galië, dat als westelijk deel van het rijk der Karolingen na het verdelingsverdrag van Verdun (843) al spoedig een eigen positie ging innemen tegenover het “barbaars” gebleven oostelijk deel: en de latere Duitse keizers, die de universele idee van een Christelijk keizerschap te openlijk naar voren brachten, zijn steeds gestuit op een hardnekkig verzet van de Duitse stammen. Deze tegenstellingen zijn nooit verdwenen en het zou weinig moeite kosten hier voorbeelden uit alle eeuwen aan te voeren, waaruit blijkt hoezeer het Duitse volk altijd “buiten de limes” is gebleven.’⁸⁰

Duitsland bleef dus in het verleden verstoken van de benodigde cultuur, of dat nu de Romeinse of de christelijke was. Daardoor ontstond er een vacuüm in de Duitse maatschappij. De inwoners hadden echter wel een zekere behoefte om die ledigheid op te vullen. Dit was een reden waarom in Duitsland bijvoorbeeld de Romantiek zo kon opbloeien; er was een grote vraag naar exaltatie en dynamiek, die in de

Romantische mythische sprookjes en griezelverhalen natuurlijk sterk voorhanden waren. In Ter Braaks kroniek 'De Duitse Romantiek' bespreekt hij een Duitse Romantische verhalenbundel *Die schönsten Erzählungen Deutscher Romantiker*. Wie het voorspel van Duitslands huidige drama wil begrijpen, aldus Ter Braak, zou eens deze bundel

moeten gaan lezen; veel zou er dan verhelderd worden. De nazi's leveren immers in wezen niets anders dan eensoortige mythen en bakerpraatjes. In de Duitse oppervlakkige beschaving staat men niet genoeg kritisch tegenover dergelijke 'Blut und Boden'-mythologieën. In Nederland zou men ook niet ongevoelig kunnen zijn voor het nationaal-socialisme, maar onze cultuur heeft ons een tolerantere houding geschonken, waardoor men in de Lage Landen niet alles klakkeloos accepteert wat men ons voorschotelt.⁸¹

In Ter Braaks laatste kroniek 'De Pruisische revolutie' (mei 1940), vlak voor zijn zelfmoord geschreven, analyseert hij onder meer deze ontstane leegte in de Duitse cultuur. Bovendien legt hij nu uit waarom de scheiding tussen de nazi's en het Duitse volk niet op reële gegevens berust. Als leidraad neemt hij daarbij in de hand een geschrift van Ulrich Volkmann (ps. van M. Beheim-Schwarzbach): *Die Preussische Revolution*.⁸²

De titel en aanpak van dit boek doen sterk denken aan Rauschning's *Die Revolution des Nihilismus*. De nihilistische revolutie stond daar gelijk aan het kunnen opkomen van het naziregime, hier wordt de revolutie van de Pruisen verbonden met het nationaal-socialisme, en dan met name de SS. Ook de Pruisen hadden kennisgemaakt met het wegvallen van het christelijk erfgoed, en hadden dus te kampen met een gapend cultureel gat. Drie idealen stonden desalniettemin bij de Pruisen hoog in het vaandel, wellicht als compensatie: 'Pflicht', 'Leistung' und 'Ordnung'. Deze idealen (plus het opkijken naar de leiders) vormden een gunstige ondergrond voor het latere ontstaan van het nationaal-socialisme. Daarom bestaat er ook geen daadwerkelijke scheiding tussen de nazi's en het Duitse volk: vroeger, maar tevens in Ter Braaks tijd waren de Duitsers in wezen op dezelfde wijze geconstitueerd!

Een laatste punt nog: er was volgens Ter Braak nog een oorzaak voor het verschijnen van de nazi's in Duitsland. Hij doet dat in de kroniek 'Vuurtjes stoken' (*VW 5*, pp. 438-444), waarin hij een boek van de nazi W. Schlegel bespreekt: *Dichter auf dem Scheiterhaufen*, uit de doeken. Vóór Hitler aan de macht kwam, bestond er in de Weimarer republiek Duitsland zeer veel vrijheid, vooral in Berlijn. Dit botste met het Duitse volkskarakter, dat juist tucht en orde wilde. De vrijwel onbeperkte vrijheid in Berlijn betekende daar voor tal van mensen niets anders dan 'het verbod om te gehoorzamen', aldus Ter Braak. De boekverbrandingen van de nazi's in Duitsland waren eigenlijk niets anders dan een uiting van het algemenere gevoel onder het Duitse volk, dat alle literatuur aan één gezag onderdanig diende te zijn.

Naast Ter Braaks inzichten over het (nazi-)Duitse verleden heeft hij zich schriftelijk incidenteel ook met de Duitse toekomst beziggehouden. In een artikel, getiteld 'Duitse en Europese toekomst' (28 april 1939) beoordeelt hij een documentaristisch opgezet boek van Erika Mann: *Zehn Millionen Kinder*. Daarin toont de schrijfster zich bezorgd over de komende Duitse generatie. In hoeverre heeft het propaganda-apparaat van de nazi's hen beïnvloed, en hoe kan men verder in Duitsland én in Europa, wanneer de humanitaire waarden uit het verleden in de vergetelheid raken? Ter Braak zegt dat het niet uitgesloten moet worden,

'dat de Duitse jeugd, bij een eventuele val van het regime door binnen- of buitenlandse oorzaken, voor een compleet nihil staat; de phraseologie van

ras, bloed en bodem zou (aldus veronderstelt ook Rauschning bij wijze van voorlopige

hypothese) in vier en twintig uur door een ineenstorting kunnen verdwijnen, maar de naweën zullen niet te overzien zijn. Van de humanistische cultuurbegrippen is immers bij deze jeugd niets bekend, een terug bestaat voor haar niet.⁸³

Ter Braak schrijft ‘eventuele val’, en gaat er dus niet per definitie van uit dat de nationaalsocialisten aan het kortste eind zullen trekken. In *De nieuwe elite*, dat eveneens in 1939 werd geschreven, waagt Ter Braak zich ook niet aan een doorslaggevende voorspelling over hoe het de nazi's zal vergaan. Het lijkt erop dat wederom Rauschning in onderstaand citaat om de hoek komt kijken:

‘Ik wil mij niet in voorspellingen verdiepen over de toekomst van het nationaal-socialisme; het kan oorlog brengen en het kan in elkaar storten, maar het feit ongedaan maken dat het er geweest is, kan het in geen geval. Dit was mogelijk in Europa; men onthoude het, men onthoude het vooral, als het nationaal-socialisme als systeem mocht verdwijnen; het kan nooit kwaad te onthouden, hoe nihilistisch wij zijn geworden, ook als de schijn anders zegt.’⁸⁴

Vijf jaar eerder haalde Menno ter Braak al eens de toekomst van Duitsland aan. Zijn artikel ‘Duitse cultuur en Duitse emigratie’ voor *Die Sammlung* begint als volgt:

‘Er begint langzamerhand duidelijk tekening te komen in de culturele verhouding tussen het officiële Duitsland en de emigranten die tengevolge van de “nationale revolutie” van maart 1933 hun vaderland hebben moeten ontvluchten. Er kan nu reeds gesproken worden van een zekere stabiliteit der verhoudingen. Niemand kan de toekomst voorspellen; maar het laat zich voorlopig aanzien dat het regime van Hitler voor de eerste tijd tamelijk vast in den zadel zal zitten, [...]’⁸⁵

Ter Braak zegt ook hier dat de toekomst niet voorspeld kan worden, maar hij gaat er voorzichtigheidshalve toch vanuit dat de nazi's niet zo snel van het toneel zullen verdwijnen. Ik vind het vrij opmerkelijk dat Ter Braak het einde van het huidige cataclysmen niet inzag. Wellicht heeft het te maken met zijn denkbeeld dat het nationaal-socialisme een ideale (maar niet dé ideale) vulling vormde voor het vacuüm dat het verleden van Duitsland vertegenwoordigde, en daarom nog wel even zou aanhouden.

2.7. Enkele volgens Ter Braak typisch-Duitse eigenschappen

De eigenschappen die Menno ter Braak onze oosterburen toedicht, zijn vrijwel allemaal slecht. Drie negatieve kwalificaties keren dan met name frequent terug: de Duitsers zijn specialistisch, oppervlakkig en te filosofisch.

In zijn kroniek ‘De specialisten’ bespreekt hij een specialistisch geschreven werk over Nietzsche: *Nietzsche als religieuze persoonlijkheid* van dr. H. Wolf. Ter Braak spreekt zijn afkeuring uit dat de Duitse filosoof via de door Wolf gehanteerde methode

onrecht aangedaan wordt: Hoe kan Nietzsche, de man die onder anderen beroemd werd om zijn uitspraak: 'God is dood', ooit religieus geweest zijn? Met woorden weet Wolf de schijn op te wekken dat dit wel zo is, maar Ter Braak heeft een hekel aan dergelijke woordkunstenaars; met de juiste intenties kan men door middel van een uitgebreid termenapparaat altijd zijn gelijk halen. Bovendien is er bij zulke universitaire specialisten

vaak geen ruimte over voor een menselijk, persoonlijk accent, iets waaraan Ter Braak een grote behoefte had.⁸⁶

Hij legt in deze kroniek uit 1935 tevens een verband tussen de Duitse beschaving, die volgens Ter Braak bij uitstek specialistisch is, en het opbloeien van het nationaal-socialisme aldaar:

‘[...] en eigenlijk behoeft men er zich dan ook niet al te zeer over te verbazen, dat in een land als Duitsland, waar het specialisme erger heeft huisgehouden dan waar ter wereld ook, door een grote categorie van zogenaamd algemeen-ontwikkelden onmiddellijk geloof werd geslagen aan onbewezen en onbewijsbare rassentheorieën en bloed-sprookjes; immers, het is een eigenschap van dit soort feiten-beschaving, dat zij aan de oppervlakte blijft, geen eigendom wordt, en dat zij dus zeer gemakkelijk van kled verwisselt.’⁸⁷

In bovenstaand citaat vindt Ter Braak dus eveneens dat de Duitse cultuur, waarvan altijd werd gezegd dat zij uit denkers en dichters bestond, toch aan de oppervlakte is blijven steken. Ter Braak was in die jaren sowieso vrij geïnteresseerd in het probleem van de hiërarchie (zie bijv. ook *Politicus zonder partij*). Veel Duitsers zagen zichzelf als redelijk ontwikkeld, maar Ter Braak vond dat een schertsvertoning.

Bij Nietzsche had Ter Braak een uitspraak over ‘het grote drama der Duitse cultuur’ gevonden die met de zijne overeenkwam: ‘Ihr Deutsche, ihr seid so tief, ihr seid noch nicht einmal oberflächlich...’⁸⁸ Beïnvloeding door Nietzsche lijkt ook bij dit onderwerp weer onvermijdelijk, al kan het aan de andere kant soms ook zijn, of althans schijnen, dat Menno ter Braak juist die zaken opmerkte, waarvoor hijzelf reeds belangstelling toonde.⁸⁹ Nietzsche, behorend tot de ‘kerndeutschen Unpatrioten’, viel bij Ter Braak natuurlijk niet onder deze typisch-Duitse noemer: ‘Nietzsche is hier toch wel de absoluut ideale combinatie van denker en dichter. Ik weet er niets tegenover te stellen. Zelfs kan deze man het zich veroorloven, over de ‘duitsche ziel’ te divageeren! Wie kan dat, zonder oppervlakkig en rhetorisch te worden!’⁹⁰

Met Du Perron wisselde hij ook van gedachten over deze vermeende oppervlakkigheid bij de Duitsers. Het begon ermee dat Du Perron iets over een gedeelte van *Politicus zonder partij*, dat deze oppervlakte/dieptekwestie behandelde, had gehoord of begrepen, maar het daarmee niet eens was. Op 7 februari 1933 laat hij daarom weten:

‘Ik heb je hoofdstuk, waarin de tegenstelling voorkwam, niet gelezen, maar als je aan *mij* (een aanvaarden van) de banale tegenstelling “Fransche oppervlakkigheid tegen Duitse diepte” te danken hebt, dan ben ik de eerste om *haro!* te roepen tegen mijn invloed en je te zeggen: écrasez l'infâme. Het mag dan al zijn dat Diderot “oppervlakkiger” is dan Nietzsche, maar wat maak je van de Duitse diepte van Wassermann, Döblin en laat ons zeggen Schiller, tegen de Fransche oppervlakkigheid van Gide, Larbaud en laat ons zeggen Stendhal? Ik verlustig mij ook in een vergelijking tussen Pascal en bv. de Duitse 17e eeuwse denker - o neen, toen hadden ze nog geen denkers, dus de duitsche 18e eeuwse, of 19e eeuwse denker Schlegel. Ik wil aannemen dat Germanië meer rasechte

philosofen heeft voortgebracht (van het soort, door jou en Nietzsche verfoeid), maar verder is die sage van Fransche o tegen Duitsche d toch typisch een soort concierges-wijsheid, die op hetzelfde plan staat als “de vrolijke, frivole lichtstad Parijs,” de “geest” van de Fransche hoeren, de Duitsche trouw van den trompetter van

Säckingen, en misschien het genie van den Germaanschen regisseur Reinhardt [zie noot 18, P.A.]

Enfin, ik heb het stuk niet gelezen, dit is maar een zijdelingsche reactie.⁹¹

Ter Braak reageert hierop door te zeggen dat hij het heel anders bedoeld had (maar ontkracht daarbij veelzeggend genoeg niet de invloed die Du Perron op hem zou hebben uitgeoefend!); de Duitsers kennen geen ‘diepte’, maar meten zich haar wel schijnbaar aan:

‘Je “polemiëk” tegen mijn oppervlakkigheidstheorie moet ik laten voor wat zij is, want wat jij als “conciërgewijsheid” brandmerkt, heb ik heelemaal niet beweerd! Ik beweër, dat de duitsche “diepte” niet *bestaat*, dat de eenige diepte in de psychologie *aan* de oppervlakte *kleeft* en dat de Franschen dat beter weten dan de Duitschers. Wat jij me daar in de schoenen schuift, is inderdaad nog banaler dan de “lichtstad Parijs”! Veroordeel mij arme zondaar niet te snel!⁹²

Vervolgens trekt Du Perron zijn wat *ad hoc* gedane uitspraak snel weer in: ‘Wat ik je over die diepte en oppervlakte schreef, was dus gezwam in de ruimte. Ik neem het direct aan, omdat ik je 3e hoofdstuk niet las.⁹³

Volgens Du Perron heeft Ter Braak dus tevens, zo bleek onder meer uit deze aanhalingen, geen hoge pet op van de filosofisch ingestelde Germanen. Deze periode had Ter Braak immers al achter de rug. Bij een andere gelegenheid blijkt nog maar eens hoe groot de afkeer van de Duitse filosofen bij Ter Braak was. Du Perron wil een soort samenvatting hebben van allerlei wereldfilosofieën, en vraagt aan Ter Braak op 21 april 1933 om een suggestie te doen wat hij dan moet gaan lezen. Tevens krijgen de Duitsers voor de zoveelste keer weer een veeg uit de pan: ‘Ik heb het liefst in het Hollandsch, vanwege de technische termen, en omdat het anders wschl. op een Duitscher neerkomt.⁹⁴ Ter Braak laat hierop volgen:

‘Over de filosofen: [...] de Duitschers zijn hierin natuurlijk experts; maar alles kletst elkaar na en pas later merk je, op wat voor inferieure handgrepen die compendia berusten. [...] Die heeren zijn de psychologie eenvoudig *gepasseerd*, en ze hebben ook verstopte zintuigen.⁹⁵

Naast deze drie genoemde epitheta bij ‘Duitsland’ noemt Ter Braak nog enkele losse ‘Duitse’ eigenschappen. Eén daarvan is eigenlijk min of meer al aan de orde gekomen in paragraaf 2.4.: veel Duitsers zijn te nationalistisch en teruggetrokken ingesteld. Zo tekent hij bijvoorbeeld ook in *Man tegen man* een zin op, die in het verlengde ligt van zijn andere schrijftuur over deze kant van de Duitsers. In het artikel ‘Verdediging van de Middeleeuwen’ uit deze bundel haalt Ter Braak de Franse cultuurfilosoof Masis aan. Deze man voelde zich bedreigd door de verderfelijke invloed die vanuit het verre oosten onze kant op kwam. Hij noemde die ‘aziatische’, en bedoelde daarmee ‘de ontbinding van de geest’, of ook wel ‘het kwaad’. Ter Braak noteert dan ergens bijna tussen neus en lippen door: ‘De middeleeuwer [treedt] op als bestrijder van het nationalisme en de Staat, de zonde van Hegel, het aziatische van het Duitse volk.⁹⁶ Ter Braak leent even een term van Masis, en kwalificeert de

Duitsers met andere woorden daarmee als nationalistisch, chauvinistisch en staatsgetrouw.

Een andere particulariteit van Duitsers brengt Ter Braak te berde in een artikel naar aanleiding van het overlijden van een andere cultuurfilosoof: ‘Bij Spengler's dood’ (*Het Vaderland*, 9 mei 1936). Spengler is volgens Ter Braak een rasechte Pruis, één die bovendien als Duitser de zaken graag doorziét:

‘Duitser is Spengler is hart en nieren geweest, al heeft hij dan ook in het tegenwoordige Duitsland tot de heel of half verboden auteurs behoord. De zin voor constructie, voor tucht vermengt zich in deze stijl tot een werkelijke eenheid met het “schauen”, waarvoor de Duitsers een voorliefde hebben.’⁹⁷

Hier heeft Ter Braak dus een voor zijn doen zeldzaam positief oordeel over voor de Duitse bevolking. In de *Briefwisseling* is hij ook een keertje te spreken over een Duitse karakteristiek: hun degelijkheid. Du Perron had een stuk geschreven over een geliefd duitse drakerigheid verval.⁹⁸ Het andere uiterste van deze Duitse eigenschap wordt echter tevens opgesomd.

2.8. Korte recapitulatie van Ter Braaks Duitslandbeeld

We zagen dat Ter Braaks beeldvorming over Duitsland een interessante verschuiving onderging. Aanvankelijk was Ter Braak deze bevolkingsgroep gunstig gezind, maar plusminus ná 1930 is die opinie radicaal omgeslagen. Leven en werk van Nietzsche en Du Perron, waarmee Ter Braak in 1930/1931 kennismaakte, hebben zich bij deze omslag niet onbetuigd gelaten. Het beeld wordt af en toe zelfs zo negatief gekleurd dat Ter Braaks lectuur over Duitse zaken de contouren van een paskwil aanneemt. Slechts die Duitsers kunnen Ter Braaks goedkeuring wegdragen, die zo weinig mogelijk affiniteit hebben met hun geboorteland.

Daarnaast meent Ter Braak te constateren hoe gemakkelijk het Duitse volk zich liet verleiden tot het nationaal-socialisme: gezien het gapende culturele gat in Duitslands verleden voelden veel Duitsers zich aangetrokken tot een cultureel en dynamisch sterk land, zelfs als dat gebaseerd bleek te zijn op slechts een façade. Niettegenstaande Ter Braaks uitgesproken afkeer van de nazi's is zijn eigen beeld over de joden toch op zijn minst ambivalent te noemen. Zijn beeld over joden lijkt qua constructie veel op zijn Duitslandbeeld: er spreekt namelijk een negatieve waardering uit zijn brieven die niet geheel overeenkomt met zijn krantenstukken e.d.

De Duitse cultuur is volgens Ter Braak bovendien een halfbeschaving. Zij is niet echt, maar gebouwd op feiten, die erg gemakkelijk vervangen konden worden door andere, zo bleek na 1933. Het universitair-specialistische denken is naar Ter Braaks mening typerend voor het Duitse denken in het algemeen.

De twee belangrijkste semantische velden waaromheen Ter Braaks Duitslandbeeld zich na 1930 heeft gegroepeerd, zijn naar mijn idee ‘nazi’ en ‘quasi-diep’ als brandhaarden, en met als concentrische cirkels ‘mof’ en ‘specialistisch/filosofisch’ daar respectievelijk omheen.

Müller onderscheidt drie fasen in het veranderende Duitslandbeeld van de Nederlandse roman tussen 1945-1990: 'in de ban van de bevrijding' (vanaf 1945), 'bevrijd van de bevrijding' (vanaf 1959) en 'in de ban van de bezetting' (vanaf 1967).

Toegepast op Ter Braak, voor zover dit mogelijk is - Ter Braak schreef tenslotte voor de Tweede Wereldoorlog -, veronderstel ik dat Ter Braaks Duitslandbeeld ondergebracht kan worden bij ‘in de ban van de bezetting’, alleen al gezien het feit dat Ter Braak überhaupt geen directe bevrijding van de nazi's verwachtte. De categorie ‘in de ban van de bezetting’ wordt dan weer door Müller onderverdeeld in ‘Nacht und Nebel’, ‘collaboratie’ en ‘herinneringen’. De omschrijving die van ‘Nacht und Nebel’ gegeven wordt lijkt me *mutatis mutandis* voor een deel ook van toepassing op Ter Braaks Duitslandbeeld, zonder dat daarmee overigens Ter Braak gelijk ongenueanceerd over Duitsland zou schrijven.

‘Het Duitslandbeeld van de literatuur van “Nacht und Nebel” draait rond de spil van een gruwelijk “sensatie”: de Duitse bezetting van Nederland, het fascisme in Duitsland en de holocaust. [...] Het is een beeld van Duitsland en de Duitsers dat ontstaat door de Duitse geschiedenis te reduceren tot een voorgeschiedenis van nazi-Duitsland en een na-geschiedenis daarvan. Gezien en beschreven door de “bril” van de jaren dertig-veertig in Duitsland en gestimuleerd door de fascinatie voor het kwaad, ontstaat een stereotiep [sic!, P.A.] en sterk mythologiserend Duitslandbeeld dat los staat van een historische werkelijkheid.’⁹⁹

Eindnoten:

- 13 Menno ter Braak, *De Propria Curesartikelen 1923-1925; met een inleiding door Carel Peeters*, p. 204.
- 14 ibidem, p. 140.
- 15 ibidem, pp. 249-256.
- 16 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 3, p. 161.
- 17 ibidem, *BW* 2, p. 322. Dit n.a.v. Helman, die in Spanje zittend, zich te goed vond voor (de) Nederland(se taal). Ter Braak had moeite met Helmans pedante houding.
- 18 ibidem, *BW* 2, p. 286.
- 19 ibidem, *BW* 1, p. 200.
- 20 ibidem, *BW* 1, p. 304.
- 21 Henrik Scholte, ‘Na een halve eeuw. Herinneringen aan Menno ter Braak als student’. In: Sjoerd van Faassen (red.), *Menno ter Braak*, p. 28.
- 22 Ronald Spoor, ‘Ter Braak en Alexander Cohen: voorkeur voor het egotisme’. In: *Tirade* 193/194, p. 106.
- 23 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 4, p. 386.
- 24 Ik baseer mij op de m.i. juiste bevindingen van Van Nieuwstadt (in *De verschrikkingen van het denken*), die de wat gangbaarder opinie van Gomperts (in *De schok der herkenning*) aanvecht, welke beweert dat Ter Braak eind 1930 ongeveer gelijktijdig met Du Perron en de lectuur van Nietzsche kennismaakte.
- 25 Nietzsche, *KSA* 6, p. 280.
- 26 Menno ter Braak, *VW* 4, p. 314.
- 27 Ronald Spoor, ibidem, p. 105.
- 28 Menno ter Braak, *VW* 4, p. 861.
- 29 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 3, p. 225.
- 30 ibidem, *BW* 1, p. 379.

- 31 ibidem, *BW* 4, p. 78.
- 32 ibidem, *BW* 4, p. 81.
- 33 Jaap Goedegebuure, '3 brieven van Menno ter Braak aan Albert Vigoleis Thelen'. In: Sjoerd van Faassen (red.), *Menno ter Braak*, p. 161. Het is opvallend en wellicht veelzeggend, dat deze brief in het Nederlands is geschreven, terwijl andere brieven van Ter Braak aan Thelen in het Duits zijn geschreven.
- 34 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 2, p. 113.
- 35 Ter Braak en Du Perron hechtten weinig waarde aan de spelling. Wellicht is dat de reden waarom 'Duits' soms mét en soms zonder hoofdletter geschreven wordt.
- 36 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 3, p. 114.
- 37 ibidem, *BW* 3, p. 323.
- 38 ibidem, *BW* 1, p. 214.
- 39 ibidem, *BW* 2, p. 141.
- 40 Ook te vinden in Ter Braak, *VW* 3, p. 503 e.v.
- 41 Aangehaald uit: Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 4, p. 547.
- 42 Menno ter Braak, *De artikelen over emigrantenliteratuur 1933-1940*, p. 50.
- 43 ibidem, p. 51.
- 44 ibidem, p. 64.
- 45 Menno ter Braak, *VW* 7, p. 197.
- 46 Deze constatering lijkt me terecht, toch moet daarnaast niet vergeten worden dat Ter Braak vóór oktober 1933 minstens tien literatuurrecensies voor de *NRC* en één voor het *Critisch Bulletin* heeft geschreven.
- 47 Hans Würzner, ibidem, p. 52.
- 48 Menno ter Braak, 'De Europese geest', *VW* 5, p. 191.
- 49 ibidem, p. 192.
- 50 Menno ter Braak, *De artikelen over emigrantenliteratuur 1933-1940*, p. 71
- 51 ibidem, p. 224.
- 52 ibidem, p. 79, 80
- 53 Menno ter Braak, *VW* 4, p. 490.
- 54 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 4, p. 388.
- 55 ibidem, *BW* 4, noot 1067, pp. 516-519.
- 56 Menno ter Braak, *De artikelen over emigrantenliteratuur 1933-1940*, p. 18.
- 57 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 2, p. 312.
- 58 ibidem, *BW* 2, p. 442.
- 59 ibidem, *BW* 3, p. 22.
- 60 ibidem, *BW* 3, pp. 57, 58.
- 61 ibidem, *BW* 4, p. 179.
- 62 Het meest duidelijk is Ter Braak in de inleidende woorden van een stuk over Kafka: 'Decadent zonder decadentie', *VW* 4, pp. 99-111, hier: pp. 99, 100. Bulhof bemerkte eenzelfde onduidelijkheid; hij sluit zijn inleiding in ieder geval af met de volgende woorden: 'Een oplossing voor wat hij het Joodse vraagstuk noemde is hem tot op het laatst ontgaan. Misschien was dat omdat er geen vraagstuk bestond.' (p. 38)
- 63 zie ook *Politicus zonder partij* en het tweede hoofdstuk van Van Nieuwstadt's dissertatie.
- 64 Menno ter Braak, *VW* 4, pp. 463-480.
- 65 ibidem, *VW* 5, pp. 164-170. In 'De joodse geest en de litteratuur' (1939), dat vijf jaar later geschreven is, komt Ter Braak ook op dit artikel terug.
- 66 ibidem, *VW* 4, p. 466.
- 67 Dit zegt Ter Braak in een bespreking van D. Gawronsky's *Friedrich Nietzsche und das dritte Reich* (*NRC*, 1 maart 1936), geciteerd uit: *BW* 4, p. 442.
- 68 Menno ter Braak, *VW* 4, p. 315.
- 69 Geciteerd uit: *BW* 4, p. 516.
- 70 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 2, p. 47.
- 71 ibidem, *BW* 2, p. 50.
- 72 ibidem, *BW* 2, p. 52.
- 73 ibidem, *BW* 2, p. 54, 55.
- 74 ibidem, *BW* 3, p. 346.
- 75 Menno ter Braak, *VW* 3, p. 485.
- 76 Menno ter Braak, *VW* 4, p. 861.
- 77 Menno ter Braak, *VW* 4, pp. 670-674.

- 78 Menno ter Braak, *VW* 5, p. 355.
- 79 Menno ter Braak, *De artikelen over emigrantenliteratuur 1933-1940*, p. 63.
- 80 ibidem, pp. 103, 104.
- 81 Het laatste beweert Ter Braak in 'Geest en vrijheid', *VW* 3, hier van belang: pp. 476-480. Voor de mythevorming in Duitsland, zie: 'Een volk en zijn mythe', *VW* 5, pp. 47-53 (over Heinrich Mann, *Der Haß* en Ernst Toller, *Eine Jugend in Deutschland*).
- 82 Voor kort commentaar op deze recensie, zie bijv.: H. Würzner, 'Menno ter Braak en het probleem van de democratie'. In: S. van Faassen (red.), *Menno ter Braak*, pp. 146-149, hier p. 149.
- 83 Menno ter Braak, *VW* 4, pp. 452-456.
- 84 H. Würzner, 'Menno ter Braak en het probleem van de democratie'. In: S. van Faassen (red.), *Menno ter Braak*, pp. 146-149, (ook) hier p. 149.
- 85 Menno ter Braak, *De artikelen over emigrantenliteratuur 1933-1940*, p. 103.
- 86 In een geheel andere context zag Ter Braak dit bevestigd toen Thomas Mann door de universiteit van Bonn, gezien de politieke omstandigheden, zijn eredoctoraat werd ontnomen. In een stuk in *Het Vaderland* op 22 januari 1937, 'Thomas Mann contra Bonn', meent Ter Braak dat veel Duitse academici zich laf en onmenselijk hebben gedragen: 'De Duitse "clercken" [pej. voor geleerden, P.A.] hebben, op enkele loffelijke uitzonderingen na, spoedig eieren voor hun geld gekozen; hun gebrek aan karakter is evenredig gebleken aan hun specialistische woord-beschouwing; [...]'
Over de rol die de vorm-ventkwestie speelde bij Ter Braak, zie vooral: J.J. Oversteegen, *Vorm of vent*.
- 87 Menno ter Braak, *VW* 5, p. 412.
- 88 Bijv. aangehaald in 'Een volk en zijn mythe', p. 48, maar ook terug te vinden in de briefwisseling met Du Perron.
- 89 Gomperts beweert dat in *De schok der herkenning* (Nietzsche als constructie in Menno's hoofd); een beeld dat overigens, al dan niet terecht, lang opgeld heeft gedaan.
- 90 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 1, p. 79.
- 91 ibidem, *BW* 1, pp. 440, 441.
- 92 ibidem, *BW* 1, p. 444.
- 93 ibidem, *BW* 1, p. 448.
- 94 ibidem, *BW* 2, p. 33
- 95 ibidem, *BW* 2, p. 36, 37.
- 96 Menno ter Braak, *VW* 1, p. 376.
- 97 Menno ter Braak, *VW* 4, p. 314. 'Schauen' mijns inziens dus niet in de zin van: toeschouwen; een eigenschap die Ter Braak overigens wel Thomas Mann toedicht (zie in hoofdstuk 4 aldaar).
- 98 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 1, p. 202.
- 99 B. Müller, *Sporen naar Duitsland*, p. 65. Voor een nadere toelichting van het begrip 'Nacht und Nebel', zie: E. van der Knaap, 'Paul Celan en *Nuit et brouillard*. Verwerking en vertaling van film en commentaar in Nederland en Duitsland'.

Hoofdstuk 3: Filosofen

3.1. Inleiding

Niet zelden gebeurt het dat een schrijver één of meerdere voorgangers bewondert om zijn stijl of zijn uitspraken. In het geval van Ter Braak is er zelfs sprake van een heel netwerk van bewonderde en (elkaar) bewonderende schrijvers. Ter Braak zelf werd voornamelijk beïnvloed door Hegel en Nietzsche, maar, naar eigen zeggen, bijvoorbeeld ook door Schopenhauer en tijdgenoot Thomas Mann. Nietzsche had een literaire voorkeur voor Schopenhauer, Hegel en Wagner, terwijl Mann weer een grote bewondering koesterde voor Nietzsche en Schopenhauer.

Deze aanraking met geliefkoosde auteurs zou bij menigeen een schok der herkenning teweegbrengen, naar de woorden van Gomperts. Daar komt nog eens bij dat er bovendien vaak sprake is van een bepaalde vorm van zelfconfirmatie; ik bedoel daarmee dat het beeld dat een auteur van zijn literaire voorbeeld heeft geschapen eerder een in het eigen hoofd geconstrueerde hersenschim is dan gebaseerd op de werkelijkheid. Het gevormde beeld is geen mentale blauwdruk van de andere auteur, maar betreft in wezen veel meer een verknipt zelfbeeld van de idoliserende schrijver in kwestie. Deze ziet vooral die zaken die op hemzelf betrekking hebben.

Over Ter Braaks verhouding tot Nietzsche is al veel literatuur verschenen. Het grote twistpunt bestond naar mijn idee in feite hieruit dat sommigen de onderlinge verhouding tussen beide schrijvers zagen als zelfconfirmatie van de ‘ondergeschikte’ Ter Braak, terwijl anderen eerder wezen op de ondergane invloed van Nietzsche bij Ter Braak, waarbij dan wel opgemerkt moet worden dat in zo'n geval natuurlijk niet alle opvattingen van de Duitse filosoof klakkeloos door hem hoeven worden overgenomen. In mijn betoog wil ik vooral wijzen op de uitwerking die Nietzsche heeft gehad op Ter Braaks denken. Ik zal onder meer de aandacht vestigen op de eerbied die Ter Braak voor Nietzsche had, en op het overnemen van diens filosofische termenapparaat. Ik voel dus meer voor de idolatrie-interpretatie, zonder daarmee gelijk de zelfconfirmatiehypothese uit te sluiten. In de laatste paragraaf van dit hoofdstuk zal ik deze door mij gevormde tweedeling aan de hand van de literatuur over Ter Braak verder uitdiepen, en laten zien dat Ter Braaks bewondering voor Nietzsche nooit tanende was, al ziet hij op het einde van zijn leven wel iets duidelijker de schaduwkanten van diens filosofie.

Nietzsche is de representant van Ter Braaks ‘tweede periode’, d.i. zeer globaal genomen de periode ná 1930. Menno ter Braak rekende, met behulp van Nietzsche's nihilistische en antichristelijke filosofie, in die jaren af met zijn eigen verleden. Eigenlijk tegen wil en dank had Ter Braak in de eerste twee decennia van deze eeuw een vrij metafysisch wereldbeeld opgebouwd, maar in de laatste periode van zijn leven verbrandde hij rigoureuus de schepen achter zich. Geen dogma bleef bij hem overeind staan, of hooguit het principe van het opportunistisch ‘schipperen’, het zoeken naar een

compromis. Het blijft de vraag of Ter Braak inzag dat zijn opportunisme eigenlijk niets anders was dan wederom een opgelegde zingeving die aan het leven gegeven werd, en dat Ter Braak uiteindelijk dus even ver van huis was. Dat Ter Braak doorzag hoe moeilijk het was om wérkelijk nihilistisch te zijn, lijkt me evenwel duidelijk.

Deze karaktertrek van Ter Braak, het vinden van een middenweg, stamt nog uit zijn eerste periode. In die tijd werd hij opgevoed door met name Hegel, maar naar eigen bewering ook Schopenhauer. Ik zal in de afzonderlijke paragraaf over Schopenhauer trachten aan te tonen dat diens invloedssfeer niet zo groot is als Ter Braak zelf doet voorkomen. Schopenhauer wordt steeds door dezelfde, constant terugkerende epitheta gekarakteriseerd, waardoor mijns inziens de suggestie gewekt wordt dat Ter Braak toch niet volledig instemde met de filosofie van Schopenhauer, en tegenover zijn lezerspubliek volstond door alleen de hoofdpunten ervan op te noemen.

Ik ben van mening dat Hegel een veel belangrijkere rol in Ter Braaks geestelijke leven gespeeld heeft. Uit *Het carnaval der burgers* (1930), dat een culminatie-, maar tevens eindpunt van de hegeliaanse periode betekende, kunnen Hegels dialectische opvattingen vrij duidelijk gedestilleerd worden. Echter, ook in *Politicus zonder partij* (1934), dat over het algemeen als een doorwerking van Nietzsche's filosofie gezien wordt, zijn nog hegeliaanse kenmerken te traceren. Er is zeker sprake van een ontwikkelgang van Hegel naar Nietzsche, maar ik wil desondanks in dit hoofdstuk ook benadrukken dat Hegel nooit helemaal uit het leven en werk van Ter Braak is verdwenen; zijn 'schipperen' in vroegere, maar ook in latere tijden is, goed beschouwd, niets anders dan een uitwerking van het hegeliaanse gedachtengoed.

3.2. Hegel

Terwijl er al bijzonder veel over de schakel Ter Braak-Nietzsche geschreven is - zij leent zich daar ook goed voor dankzij het complexe en ambigue karakter ervan -, blijft de verhouding tussen Ter Braak en Hegel/Schopenhauer ietwat onderbelicht. Deze eerste periode maakte echter tevens een wezenlijk en vitaal deel uit van Ter Braaks schrijverschap, en verdient dus wat meer aandacht. Dat Ter Braak ook zelf doorhad hoe hij zich in de loop der jaren had ontwikkeld, blijkt bijvoorbeeld uit diens reeds eerder aangehaalde recensie van de aan hem gewijde monografie, te weten *Reinaert uit Eibergen*, geschreven door Teipe en van der Woude. Hij analyseert hierin onder meer wat de betekenis van Hegel en Nietzsche voor zijn leven was:

'Men weet in Nederland alleen daarom niet, hoe groot de invloed van Nietzsche op het werk van Ter Braak is (in hoeverre Ter Braak door onwelwillenden dus zelfs de epigoon van Nietzsche zou kunnen worden genoemd), omdat men de werken van Nietzsche niet kent! De heren T. en v.d. W. verzuimen hier aan te tonen, dat het verschil tussen *Het carnaval der burgers* (1930) en *Politicus zonder partij* (1934) het verschil is tussen Hegel-Schopenhauer en Nietzsche, en dat de ontwikkeling van het

eerste naar het laatste boek (voor aanhangers van Hegel en Schopenhauer dus een ernstige degeneratie) zonder de doordringing met Nietzsche voor Ter Braak in deze vorm onmogelijk zou zijn geweest. De antithese “burger-dichter” in het *Carnaval* verraadt geen “gemis aan wijsgeerige scholing”, zoals T. en v.d. W. beweren, maar veeleer nog een *teveel aan schoolse wijsgerigheid*; Ter Braak was zich hier wel bewust van wat bij Nietzsche “apollinisch” en “dionysisch” heet, maar de erfenis van Hegelse dialectiek dreef hem ook weer naar een metafysica, die hem werd overgeleverd als iets, waarmee de mens zijn stand ophoudt; deze metafysica verbergt in *Carnaval* nog vaak de moralist, wiens afkeer van metafysische bespiegeling hemzelf pas later duidelijk zou worden.’¹⁰⁰

Ter Braak evoceert in dit citaat welke Hegeliaanse punten hij uit zijn vroegere ‘wijsgerige scholing’ wél, en vooral welke hij niet van deze filosoof heeft overgenomen. Hij veroordeelt hier in principe niet de door Hegel gepropageerde dialectiek, maar wel de uiteindelijke slotsom die deze theorie, of deze manier van denken, veronderstelde. Voordat ik hierop doorga, moet ik eerst wat dieper ingaan op dit begrip ‘dialectiek’ en enkele andere punten van Hegels visie, om onnodige onduidelijkheden te voorkomen.

Hegel ging als negentiende eeuwse uit van een idealistische benaderingswijze. Door middel van het redelijke, verstandelijke en logisch denken kon de mens met zijn ‘Geest’ de wereld volledig leren ‘kennen’, aldus Hegel. Om tot een compleet beeld over de werkelijkheid te geraken, diende men de uiterste polen ervan te exploreren. Het vernuftige van dit dialectische denken zit 'm in het feit dat Hegel benadrukte dat in het gedacht ‘positieve’ de negatieve kant al besloten lag. Wanneer men bijvoorbeeld ‘man’ denkt, zit daarin reeds opgesloten de contraire kant ‘niet-vrouw’! De dialectiek is volgens Hegel het belangrijkste principe bij het denken en (dus) bij het begrijpen van de werkelijkheid:

‘Das Dialektische ist überhaupt das Princip aller Bewegung, alles Leben und aller Bethätigung in der Wirklichkeit. Eben so ist das Dialektische auch die Seele alles wahrhaft wissenschaftlichen Erkennens.’¹⁰¹

‘Indem die Dialektik zu ihrem Resultat das Negative hat, so ist dieses, eben als Resultat, zugleich das Positive, denn es enthält dasjenige, woraus es resultirt, als aufgehoben in sich, und ist nicht ohne dasselbe. Dies aber ist die Grundbestimmung... des Spekultativen oder Positiv-Vernünftigen.’¹⁰²

Iedere these heeft dus haar antithese. Deze polaire manier van denken keert voortdurend terug in Ter Braaks werk. Zo worden in het al genoemde *Carnaval der burgers* de dichter en de burger tegenover elkaar geplaatst, en ook tegen elkaar uitgespeeld.¹⁰³ Ter Braak echter, die zocht naar het compromis, vormt beide begrippen uiteindelijk om tot één symbiotisch geheel; de dichter leeft in een burgerlijke wereld en kan niet zonder de burger leven, terwijl aan de andere kant de burger af en toe dient te ontsnappen aan de verstarring die het burgerlijke bestaan nu eenmaal met zich

meedraagt. Ter Braak laat de these en de antithese dus samenkomen, zodat er een zekere synthese ontstaat.

Ter Braak leefde in een tijd waarin de dreiging van een algehele oorlogstoestand zich aandiende. Daardoor zag hij zich gedwongen om keuzes te moeten maken. Ter Braaks tragiek is nu dat hij moeilijk kon kiezen, aangezien hij er meestal voor terugdeinsde om een bepaalde levensvisie aan te hangen. Hij trachtte de zaken liever relatief dan absoluut te zien; hij was faliekant tegen het fascisme en nazisme, maar vond de democratie ook niet zaligmakend. Door middel van een op Hegel geënte benaderingswijze probeerde hij aan deze geschetste keuzeproblematiek te ontkomen door steeds schikkingen te treffen, hoe paradoxaal het uiteindelijke resultaat van zijn bereikte overeenstemming ook mocht lijken: ‘politicus zonder partij’ etc. Dit compromiszoeken hield dus zeker ook in de tweede periode stand, vindt ook Henrard (1963, p. 256): ‘En toch blijft Ter Braak, - ook in zijn Nietzscheaanse roes, - de Ter Braak van *Het Carnaval*, het compromis.’

Naast dit these-antithese-synthese-denkpatroon dat geïnspireerd werd door Hegel, valt er nog een ander gegeven bij deze filosoof op te noemen dat Ter Braak zeker aangetrokken moet hebben. Hegel zag, zoals we constateerden, de wereld vanuit een ‘rede’-lijk en ‘geest’-elijk perspectief. Hij meende daarnaast dat de menselijke wil het goede, het rechte diende te volgen. Indien men dat deed, dan handelde men niet als een eindige individualiteit zonder meer, aldus De Gelder¹⁰⁴ maar dan kon men zijn eigen individualiteit zien te verheffen tot een - zij het voorlopig nog abstracte - persoonlijkheid:

‘Die Persönlichkeit enthält überhaupt die Rechtsfähigkeit und macht den Begriff und die selbst abstrakte Grundlage des abstrakten und daher formellen Rechtes aus. Das Rechtsgebot ist daher: “Sey eine Person und respektire die andern als Personen.”’¹⁰⁵

Ter Braak verkondigde in het mede door hem opgerichte *Forum* dat de persoonlijkheid van een schrijver het belangrijkste criterium was waarop deze of gene beoordeeld zou worden. Het is volgens mij niet zo dat hij dit uitgangspunt bij Hegel vandaan heeft gehaald, maar bovenstaande uitspraak moet hem toch op zijn minst hebben aangesproken.

Na het opsommen van de tekenen van verwantschap tussen Ter Braak en Hegel, te weten het polaire denken en het persoonlijkheidscriterium, wordt het tijd om te benoemen waardoor Ter Braak zich desondanks van laatstgenoemde vervreemde. Hegel meende dat het uiteindelijke resultaat van het dialectische denken een afgerond wereldbeeld was. De rede en de ‘geest’ waren *ten principale* in staat om alle filosofische vraagstukken op te kunnen lossen. In 1927 vocht Ter Braak nog niet tegen deze hegeliaanse ‘geest’, blijktens het artikel ‘Het schone masker’ uit dat jaar. Mede dankzij Nietzsche nam Ter Braak later toch afstand van dit metafysisch idealisme en het apriorisch stellen van de ‘geest’. De doelstelling van Hegel ging dus verloren, maar zijn dialectische denkmethoden bleven bij Ter Braak echter behouden.

Dat Ter Braak Nietzsche bekeek vanuit een toch nog erg hegeliaanse optiek blijkt bijvoorbeeld uit het later toegevoegde voorwoord van *Politicus zonder partij*. Hierin zegt

hij dat zijn Nietzscheaanse boek erg lijkt op het werk van Stirner, zonder hem vóór of tijdens het schrijven ervan ooit gelezen te hebben. Saillant detail in dit geval is dat Stirner een leerling van Hegel was! Ter Braak heeft veel waardering voor Stirner, noemt hem in een brief aan Du Perron (11 december 1935) zelfs een ‘vent’, een echt compliment naar Ter Braakse maatstaven. Nietzsche blijft bij de dagbladcriticus niettemin bovenaan staan:

‘Ik lees met steeds meer genoegen - ook waar ik het niet met hem 'eens ben - der Stirner. Het hele positieve negativisme van Nietzsche, alles wat beslist en overtuigd afbreken is van oude, en meest “religieuze”, waarheden, is hier al compleet in. Alleen is Nietzsche [een?, P.A.] veel groter schrijver, veel boeiender en veelzijdiger, maar ook, helaas... religieuzer. [...]

Maar de tijd in aanmerking genomen: na Hegel en tussen Marx en Feuerbach, moet deze Stirner een zeer koppig en moedig man geweest zijn, inderdaad “een vent”.¹⁰⁶

Nu ik een algemeen beeld heb geschetst van Menno ter Braaks verhouding tot Hegel wil ik nog wat meer ingaan op enkele passages in Ter Braaks geschriften, waarin de Duitser genoemd wordt.

Ter Braak kwam in aanraking met Hegel tijdens zijn gymnasiumjaren te Tiel. Hij bezocht in die tijd een predikant, ds. Van der Brugh, die hem inwijdde in Hegels denkbeelden. Over deze ontmoetingen en het uiteindelijk gevolg ervan zei Ter Braak in *Afscheid van domineesland*:

‘Drie jaar heb ik naar hem geluisterd; ik heb hem niet begrepen, maar ik ben hem dankbaar, dat hij mij dwong naar dingen te luisteren, die ik niet begreep. Hij was een hartstochtelijk en verstandelijk filosoof, die mij naar Hegel leidde; dat ik Hegel nooit bereikte, ligt niet aan hem, maar aan het leven, dat er iets op tegen schijnt te hebben, van alle Hegel-discipelen ook werkelijk Hegelianen te maken.’¹⁰⁷

In zijn dagboek uit 1939 schetst Ter Braak een ontmoeting met zijn vroegere leermeester in de Hegelse wijsheid. Hij vond dat de predikant in de conversatie erg levendig voorkwam, maar dat deze daarentegen wel futloze artikelen schreef. Ter Braak wilde nu juist dat een schrijver in zijn werk terug te vinden zou zijn.¹⁰⁸

Over Hegels filosofie heeft Ter Braak niet bijzonder veel gezegd in zijn artikelen, maar in een bespreking van een boek van Teixeira de Pascoaes, *Paulus, de Dichter Gods*, laat hij zich toch wat explicieter uit over de Duitse dialecticus. Dit artikel, getiteld ‘Logos en mythos’, vangt als volgt aan:

‘Een van de (dikwijls critiekloos van man op man overgebrachte) postulaten van het West-Europese denken is de superioriteit van de logos boven de mythos. De trots van de logische geest heeft zich het triomfantelijkst uitgevierd in de werken van de “panlogist” Hegel, die godsdienst en kunst tot voorlopige (overwinbare) vormen van de geest verklaarde en het denken, dat zichzelf denkt, aan de top der hiërarchie glorificeerde. Deze

grootse conceptie van de Duitse geest heeft de intellectuelen der negentiende eeuw, voor zover hun denken niet aan de godsdienst gebonden bleef

of in een afwijzende houding tegenover iedere metaphysica volhardde, beheerst, en de suggestie ervan is nog geenszins verdwenen.’¹⁰⁹

Vervolgens benadrukt Ter Braak in deze recensie het belang dat Hegel had voor het denken in Europa. Hij wist het denken, als veroveraar des geestes, namelijk voor het eerst sinds lange tijd weer tot een sluitend geheel te maken, aldus Ter Braak.

Bovendien had Hegel een grote uitwerkingskracht op latere filosofen, zoals Marx.

Minstens tweemaal heeft Hegel ook een functionele rol in Ter Braaks geschriften. Het eerste voorbeeld hiervan is het artikel ‘Dialoog om *Die Pfeffermühle*’ (*Het Vaderland*, 6 juni 1934).¹¹⁰ Hierin gaat Ter Braak de discussie aan met een rasechte Hegeliaan, om deze zodoende te overreden dat hij een voorstelling van deze theatergroep rondom Erika Mann bijwoont. Uiteindelijk weet Ter Braak hem zo ver te krijgen, en de Hegeliaan bezoekt daadwerkelijk een theatervoorstelling van *Die Pfeffermühle*. Hij is er zelfs bijzonder over te spreken, zonder dit echter na afloop duidelijk te laten blijken; maar omdat de Hegeliaan zijn mening in het Duits uitspreekt, weet Ter Braak dat deze toch genoten heeft, aangezien deze man zijn goedkeurende waardering meestal in die taal weergeeft.

De tweede keer dat Hegel een overduidelijke en niet slechts latente functie in Ter Braaks werk vervult, is in het eerste hoofdstuk van *Van oude en nieuwe Christenen*, namelijk ‘Gesprek over de zin des levens’. Hierin treedt het personage ‘Gijsbertus’ op, waarmee Ter Braak in dialoogvorm redetwist. Aanvankelijk was het Ter Braaks bedoeling om het gehele boek in deze vorm te schrijven, maar mede dankzij de negatieve kritiek die Du Perron had - Ter Braaks opzet kwam hem namelijk nogal gekunsteld over -, besloot hij het manuscript toch maar om te werken. Slechts de eerste dialoog bleef in zijn oorspronkelijke staat behouden.¹¹¹

In een brief aan Du Perron vertelt Menno ter Braak waarom hij oorspronkelijk deze schrijfvorm had gekozen, en wat hem er tenslotte toch van deed afzien om hem te gebruiken:

‘Gijsbertus was een principe, een dialectisch axioma, en hij heeft geen recht van bestaan naast “ik”. Dat is duidelijk en daarmee is de zaak afgedaan.’ [...] ‘Aan Gijsbertus werken tot hij een levend personage is wil en kan ik niet, want ik heb hem nooit levend gezien. Hij was het schimmetje van de Hegelsche methode, waarvan ik op een gegeven moment heil verwachtte. Ten onrechte.’¹¹²

Zelfs ná *Politicus zonder partij* blijft Hegel dus nog steeds in Ter Braaks gedachten rondwaren, ook al heeft Ter Braak dan ‘formeel’ met hem afgerekend.

Ter Braak heeft, tot slot, tevens een kroniek geschreven, die (mede) naar Hegel genoemd is: ‘Hegel-Schopenhauer’. Hierin bespreekt hij een boek van Thomas Mann over Schopenhauer en een boek van dr. Antoon Vloemans over Nietzsche. Dat Hegel hier dan toch ook vermeld wordt, komt denk ik doordat Ter Braak twee representanten

wilde opvoeren van de negentiende eeuw: Schopenhauer en Hegel. Hij plaatst ze in wezen tegenover Nietzsche, die de twintigste eeuw vertegenwoordigt. In het artikel wijst Ter Braak echter ook op de onderlinge verschillen tussen Hegel en Schopenhauer. Hij wil het netelige punt niet aanroeren, welke leer van meer betekenis is gebleken, maar hij meent wel dat Schopenhauer als mens en als persoonlijkheid meer te bieden had dan Hegel. ‘Kort gezegd: Schopenhauer heeft de terugkeer van de autoriteit tot de “gewone menselijkheid” beter doorstaan dan Hegel.’¹¹³ Met goedkeuring bemerkt hij dat Mann in zijn boek voornamelijk aandacht heeft ‘voor de mens Schopenhauer, die de denker omvat, zij het dan ook niet als “handboekendenker”’.¹¹⁴

Zelf echter noemt Ter Braak wanneer hij Schopenhauer aanhaalt, ondanks zijn waardering voor hem als ‘mens’, juist slechts die zaken op, die in menig handboek terug te vinden zijn! In de volgende paragraaf wil ik aantonen dat Schopenhauer bij Ter Braak over het algemeen met niet meer dan twee epitheta gekarakteriseerd wordt. Deze strategie werkt overigens beide kanten op: wanneer Ter Braak het over een (karakter)eigen-schap heeft die toevallig met die Schopenhauer strookt, haalt hij de filosoof als voorbeeld aan.

3.3. Schopenhauer

Over de relatie tussen Ter Braak en Schopenhauer is, net als bij Hegel, bij mijn weten nog niet bijzonder veel gespeculeerd. Eén van de weinigen die dit op vluchtige wijze wél heeft gedaan is Van Oudvorst (1991). Hij betoogt dat er tussen hen frappante overeenkomsten bestonden, maar dat de onderlinge verschillen uiteindelijk, en zeker ná 1930, te groot werden. Ik sluit mij aan bij deze visie; slechts in de ‘eerste periode’ kon de ondanks alles toch nog erg idealistische filosofie van Schopenhauer, waarover later meer, bij Ter Braak wortel schieten. Aan de andere kant denk ik dat Schopenhauers invloed nooit en te nimmer overschat moet worden.

Ter Braak heeft zelf ook niet al te veel over Schopenhauer losgelaten, al zagen we in de voorafgaande paragraaf dat hij wel diens invloedssfeer onderkende. Dat de ideeën van Hegel echter voor Ter Braak belangrijker waren, blijkt mijns inziens bijvoorbeeld uit de manier waarop hij over beide negentiende-eeuwse filosofen sprak. Het lijkt erop dat Ter Braak ongedwongen over Hegel kon schrijven, maar dat hij zich bij Schopenhauers filosofie wat meer beperkte tot enkele vaststaande formules. Vaststaand feit blijft niettemin dat Ter Braak, maar zeker ook Du Perron Schopenhauer hebben gelezen.¹¹⁵ Of er tevens een schok der herkenning heeft plaatsgevonden, valt nog te bezien.

Ter Braak karakteriseert Schopenhauers filosofie met behulp van enkele steekwoorden. Deze zijn hoofdzakelijk ‘pessimisme’ en ‘geniecultus’. Hij gaat eigenlijk niet verder in op andere bevindingen van de Duitser. Vooral deze twee termen worden aangehaald, die in feite reeds het eindpunt van Schopenhauers gedachtegang waren. De voorgeschiedenis ervan behandelt Ter Braak niet.

Schopenhauer nam als uitgangspunt van zijn filosofie ‘het verstand’, net als Hegel dat dus gedaan had.¹¹⁶ Schopenhauer zag het verstand als een soort verbindende schakel tussen de subjectieve binnenwereld, de ‘Ur-Wille’, en de objectieve buitenwereld, de ‘Vorstellung’. Dit tweeledig epistemologisch aanschouwen vertaalt zich terug in de titel van één van diens hoofdwerken: *Die Welt als Wille und Vorstellung*. Het verstand, het samengaan van het vormelijke buiten en het vormloze binnen, en dus in wezen het leven zelf, brengt bij de mens het lijden teweeg. Men begeert bijvoorbeeld een niet voorhanden zijnd voorwerp; het moeten missen ervan is voor de mens een ongeneeslijke kwelling, meende Schopenhauer. En zelfs wanneer het verlangde object is bereikt of gevonden, kan men nog een knagend onrustgevoel overhouden. Het leven, de menselijke ‘wil’ die steeds meer verlangt, betekent voor Schopenhauer ‘lijden’. Hieraan valt evenwel niet te ontkomen, want dan verloochent men immers de levenswil zelf. Slechts een aantal groepen mensen kan van dit eeuwige lijden toch verlost worden: de filosofen, de asceten en de geniale kunstenaars. Schopenhauers wereldbeeld is dus erg pessimistisch, doordat de mens in principe niet van dit eeuwige lijden verlost kan worden; aan de andere kant ziet hij echter ook een idealistische uitweg: er is uiteindelijk toch verlossing voor enkelen weggelegd, echter niet in christelijke zin. Dit idealisme kon Ter Braak vóór 1930 nog wel op zijn minst begrijpend waarderen, maar daarna was er bij hem geen plaats meer voor zulk escapisme. Schopenhauer hanteerde ook geen bepaalde methodiek bij zijn gedachten, zodat Ter Braak sowieso nooit in de gelegenheid werd gesteld om deze net als bij Hegel over te nemen.

Ter Braak relateert Schopenhauer aan pessimisme en geniecultus, maar gaat dus niet in op de achtergronden van deze begrippen. Dit kan betekenen dat hij die voorkennis bij zijn lezers als bekend veronderstelt, maar erg waarschijnlijk is dat bij een filosoof als Schopenhauer niet. Ik denk eerder dat hij zich, alles welbeschouwd en alle aanvankelijke verwantschap ten spijt, toch niet goed kon vinden met diens geconstrueerde wereldbeeld, en derhalve tegenover zijn lezers kon volstaan door de belangrijkste filosofische krenten uit de Schopenhaueriaanse pap te halen. Dat Ter Braak bijvoorbeeld niets ophad met genieverering blijkt onder meer uit *Politicus zonder partij*, waarin hij een pleidooi houdt voor het ‘gewone’ in plaats van het geniale. Vaak schulde volgens Ter Braak het geniale, paradoxaal genoeg, juist in ‘het gewone’. En Schopenhauers pessimisme zal hem, ondanks enkele diepe depressies, weinig hebben aangesproken, omdat Ter Braak (evenals Nietzsche) een vitalistische visie op het leven had.

In 1927, in de vroege stukken ‘Het schone masker’ en ‘Ondergang’, haalt Ter Braak al Schopenhauer aan. In het eerste essay noteert hij in een voetnoot: ‘Genieverering en pessimisme, die zich beiden van het heden afwenden, komen herhaaldelijk samen voor. Men denke aan Schopenhauer en Weininger.’¹¹⁷ Hier noemt Menno ter Braak al de twee kernwoorden, die hij met Schopenhauer associeert. In ‘Ondergang’ laat hij bij wijze van uitzondering een andere kant van deze Duitse filosoof zien. Hier haalt Ter Braak een brief van Adèle, de zus van Schopenhauer, aan, die haar broer schrijft dat zij het er niet mee eens is dat hij de maatschappij zo hooghartig veracht: misschien heeft hij de mensen later nog wel nodig. Ter Braak gebruikt dit citaat in een context, die vaker in zijn werk terugkeert: de tegenstelling tussen individu en gemeenschap. Schopenhauer is

exemplarisch voor de mens, die zich wil losrukken van de samenleving om zich zodoende te kunnen vernieuwen, maar deze losrukking vormt tegelijkertijd zijn ondergang, omdat hij niet zonder de gemeenschap kán leven.

In een stuk uit *In gesprek met de vorigen*, ‘Pieter Saenredam is geen genie’, diept hij, naar aanleiding van een uitspraak van J. de Gruyter over deze schilder¹¹⁸, het gebruik en misbruik van het woord ‘genie’ nog eens uit, net als hij in *Politicus zonder partij* gedaan had. Ter Braak schrijft het ophemelen van het genie door sommigen voor een groot deel toe aan Schopenhauers genie-verering:

‘De verheerlijking van het genie in de kunst (waardoor de geniale kunstenaar in tegenstelling gedacht wordt tot het talent of de “beschránkte” vakman) is een van die consequenties der romantiek en vooral van Schopenhauers genie-cultus, die een kunstenaarschap als dat van Saenredam bijna geheel onzichtbaar dreigt te maken.’¹¹⁹

In de al aangehaalde kroniek ‘Hegel-Schopenhauer’, waarin Ter Braak onder andere de invloed van Schopenhauer op Thomas Mann behandelt, en waarin hij ook wat diepgaander dan gebruikelijk op de Duitse filosoof ingaat, legt Menno ter Braak een schakel tussen de genie-adoratie van Schopenhauer en zijn verlossingsfilosofie. Veel helderheid omtrent de bron en het waarom van deze verlossing, namelijk het willen uitschakelen van het ‘lijden’, geeft hij echter niet:

‘Deze woorden [het motto van *Het carnaval der burgers*¹²⁰, P.A.] zijn vol van Schopenhauer, wiens filosofie in laatste instantie een verlossingsfilosofie is, en als zodanig zeer verwant aan het Christendom, ondanks haar scherp antichristelijke kanten. Kunst, muziek, genie, heilige, dood: die begrippen staan bij Schopenhauer alle in het teken van de verlossing.’¹²¹

In de kroniek ‘Idealisme in 1911 en 1933’ (19 november 1933) brengt Ter Braak Schopenhauer eveneens in verbinding met diens genie-belijdenis. In de paar regels waarin hij hier deze filosoof te berde brengt, noemt hij tevens diens pessimisme en, toch, diens idealisme:

‘Men kan gerust aannemen - de treffend juiste opmerking stamt van Nietzsche - dat zelfs de pessimist der pessimisten, Arthur Schopenhauer, in de volledigste zin van het woord nooit aan de mens getwijfeld heeft, zoals wij aan hem twijfelen; Schopenhauer was gedesillusioneerd, en zeer diep gedesillusioneerd, maar hij geloofde b.v. aan het medelijden en het genie: twee dingen die in onze tijd evenzeer problematisch zijn als de autoriteit van de mens zelf.’¹²²

In het artikel ‘Nietzsche de dubbelzinnige’ (februari 1938) komt ook even kort de pessimistische Schopenhauer ter sprake: ‘[...] die machtige eeuw [19e eeuw, P.A.], met haar wereldexpansie en met het pessimisme van Schopenhauer voor haar

teleurgestelden.¹²³ Ter Braak legt in zijn schriftuur overigens een aantal keer een duidelijke *link* tussen Schopenhauer en diens leerling Nietzsche. Hij benadrukt dan echter tegelijkertijd dat Nietzsche zich qua filosofie uiteindelijk van Schopenhauer verwijderde. Nietzsche had wegens zijn eigen opgebouwde nihilistische, maar toch positieve en vitalistische levensvisie weinig affiniteit met Schopenhauers pessimisme, zo zegt Ter Braak in de kroniek ‘Menselijkheid’ (7 juli 1935):

‘Zelfs het pessimisme van de negentiende eeuw, dat afstand gedaan heeft van de “opstijgende lijn” (ik noem als karakteristiekste voorbeeld Schopenhauer), verraadt toch in zijn manier van formuleren iets van het vertrouwen, door de mens gesteld in de “betere toekomst”; tot het bij Nietzsche in zijn tegendeel omslaat, en de “Uebersch”¹²⁴, dat is de sterke vitaliteit, de zin van het leven wordt. Schopenhauer is, van dit standpunt gezien, de laatste grote negentiende-eeuwer (in Duitsland, met Wagner in zijn gevolg), Nietzsche de eerste twintigste-eeuwer; want Nietzsche stelt de mens voor het probleem, hoe hij leven moet, als hem de Christelijke zingeving van het leven is afgenomen, als hij zijn humaniteitsbegrip uit niets dan het leven zelf moet putten.’¹²⁴

Dat Nietzsche in zijn beginperiode volgens Ter Braak toch nog soms verwantschap vertoonde met Schopenhauer blijkt uit een brief aan Du Perron (15 maart 1934):

‘Ik lees nu met de grootste spanning *Die Geburt der Tragödie!* [het beginwerk van Nietzsche's oeuvre, P.A.] Voornamelijk om het ‘apollinisch’ en ‘dionysisch’: twee begrippen, die ik in heel andere verhoudingen uitstekend voor mijn vervolg op de *Politicus* kan gebruiken. Het is nog erg Kantiaansch en Schopenhaueriaansch; maar hoeveel nieuwe perspectieven zitten er al niet in!’¹²⁵

3.4. Nietzsche

Terwijl Ter Braak bij Schopenhauer in wezen niets meer deed dan bloemlezen, is hij bij Nietzsche wel uitvoeriger. Bepaalde uitdrukkingen van hem neemt Ter Braak rücksichtslos over (zoals bijvoorbeeld ‘apollinisch’ en ‘dionysisch’ hierboven), al zal tevens blijken dat hij het niet met elke terminologie eens is. Daarnaast steekt Ter Braak zijn bewondering voor de auteur van klassiekers als *Also sprach Zarathustra* en *Jenseits von Gut und Böse* niet onder stoelen of banken, zo blijkt vooral uit zijn briefwisseling met Du Perron.

In de secundaire literatuur over de receptie van Nietzsche bij Ter Braak kunnen mijns inziens een zelfconfirmatie- en een idolatrie-flank onderscheiden worden. Ik zal in mijn eigen betoog, onder meer vanwege de twee hierboven genoemde punten, wat meer overhellen naar de idolatriekant.

De zelfconfirmatie-these werd aangezwengeld door Gomperts, die in een hoofdstuk uit zijn *De schok der herkenning* uiteenzette, dat Ter Braak een eigen geconstrueerd beeld

van Nietzsche had gecreëerd dat niet volledig met de realiteit strookte: 'Ter Braaks vriend die hij Nietzsche noemde, was dus eigenlijk iemand die op Nietzsche leek, maar die Ter Braak was.'¹²⁶ Deze theorie van Gomperts gold eigenlijk als de *communis opinio* van Ter Braaks Nietzschebeeld, zegt Van Nieuwstadt.¹²⁷ Volgens Gomperts is de lectuur die de zelfherkenning bij Ter Braak bewerkstelligde sowieso van minder belang dan de zelfherkenning op zich: 'Het doet er ten slotte niet toe, wie een bevrijding of zelfontdekking mogelijk maakt. Juist een Nietzsche van ten dele eigen vinding kon er voor zorgen, dat hij er de nodige benen en vleugels bijkreeg.'¹²⁸

Een duidelijk op Gompertsiaanse leest geschoeide studie is afkomstig van S.-H. Jang, die de Nietzsche-receptie van Thomas Mann en Menno ter Braak in het licht van het fascisme onderzocht. In haar zeer accurate dissertatie laat ze zien dat beide auteurs hun visie op Nietzsche bijstellen, als hun eigen opvattingen, bijvoorbeeld over het fascisme, veranderen. Tevens wordt er in de verhandeling een parallel tussen Manns en Ter Braaks ontwikkelingsgang getrokken.

Ze onderverdeelt het veranderende Nietzsche-beeld van Ter Braak met betrekking tot het fascisme in drie fasen: van 1933 tot 1935 neemt hij Nietzsche in bescherming als hij door de nazi's ingelijfd dreigt te worden. In artikelen als 'Hitler, Ebenbild des Herrn' (1933), 'Een volk en zijn mythe' (1933), 'Friedrich Nietzsche 1844-1934' (1934), en 'Menselijkheid' (1935) verdedigt hij de Duitse filosoof van de 'Wille zur Macht' en de 'Heren der Erde'. Deze en andere filosofische begrippen van hem werden door de militaristische nazi's verkeerd geïnterpreteerd, aldus Ter Braak.

In de jaren '36 en '37 komt, volgens Jang, Menno ter Braak Nietzsche subtieler, suggestiever en indirecter te hulp. In zijn boek *Van oude en nieuwe Christenen* (1937) en in de brochure *Het nationaal-socialisme als rancuneleer* (1937), geschreven voor het mede door hemzelf opgerichte 'Comité van Waakzaamheid' dat streed tegen onder meer het fascisme, ziet Ter Braak zich eerder genoodzaakt om dieper op het fascisme in te gaan dat steeds verder in Europa oprukte, dan op de persoon Nietzsche. Ter Braak, die zich dankzij de veranderende politieke omstandigheden nu gedwongen voelde om zichzelf 'democraat' te gaan noemen, probeert in *Van oude en nieuwe Christenen* echter wel om Nietzsche te laten zien als een latente democraat: een apert voorbeeld van Ter Braaks zelfconfirmatiedrang: 'Nietzsche, de vijand der democratische "Herdenvertierung," zou democraat geweest zijn in dit Europa van Mussolini en Hitler.'¹²⁹

Tussen 1938 tot 1940 wordt de schuldvraag hoe het mogelijk bleek dat Nietzsche door de nazi's geïncorporeerd kon worden door Ter Braak steeds verder richting Nietzsche verschoven, zo stelt Jang. Nietzsche's uitingen waren voor meerdere uitleggingen vatbaar, en deze dubbelzinnigheid leidde ertoe dat hij misverstanden opriep, en door de nazi's werd 'misbruikt'. Dat blijkt onmiskenbaar uit Ter Braaks artikel 'Nietzsche de dubbelzinnige' (1938), maar ook uit 'De joodse geest en de literatuur' (1939) en 'Hitlers eigen woorden' (1940). Deze genoemde verschuiving heeft dan te maken met Ter Braaks eigen verworven inzicht dat Nietzsche's filosofie naast haar vele goede kanten tevens haar minpunten kende.

Een andere dissertatie, waarin eveneens Ter Braaks Nietzschebeeld aan de orde komt, werd in 1997 afgerond door Van Nieuwstadt, maar de talloze aantekeningen ervoor stammen nog uit 1969, toen hij zijn studie Nederlands afrondde. Qua behandeling van Nietzsche's draagwijdte bij Ter Braak zou ik zijn beschouwing eerder in het idolatie-kamp willen plaatsen, gezien zijn analyse van enkele (verborgen) Nietzscheaanse motieven bij Ter Braak. Tevens valt hij Gomperts' zelfherkenningshypothese fel aan. Van Nieuwstadt verwijt hem dat op die manier de autonome invloed van Nietzsche op Ter Braak verdonkeremaand wordt. Hij wil juist diens gestalte in Ter Braaks werk tot haar volle recht laten komen, omdat:

‘zelfs de biografische feiten uit het leven van Ter Braak de neiging [hebben] zich in een nietzscheaanse textuur te incorporeren en *vice versa*. Zodat de kadans van het ene leven en werk niet goed leesbaar is zonder de kadans van het andere werk en het andere leven, dat er met het historische verschil van een halve eeuw op volgde;’¹³⁰

Aan de andere kant moet gezegd worden dat hij desondanks niet schroomt om de aanwezige onoverbrugbare grenzen tussen beide schrijvers aan te geven.

Zijn wetenschappelijke arbeid over Menno ter Braak heeft jarenlang de tijd gehad om te kunnen rijpen; het is daarom bijzonder spijtig dat hij zijn verkregen denkbeelden soms zo cryptisch heeft verwoord. Daardoor gaat naar mijn oordeel veel van zijn zeggingskracht verloren.

Nóg weer een andere dissertatie over dit onderwerp kan m.i. moeilijker tot één van deze twee genoemde groepen gerekend worden. Ik doel op de heldere studie *Menno ter Braak in het licht van Friedrich Nietzsche* van de hand van R. Henrard (in de paragraaf over Hegel al even aangehaald). Uit delen van deze redelijk omvangrijke tekst stelde hij later weer twee kleinere werken samen: het uittreksel *Menno ter Braak, Friedrich Nietzsche en het cultuurprobleem* en de monografie *Menno ter Braak. Ontmoetingen*. In zijn dissertatie gaat Henrard nog meer dan Van Nieuwstadt in op de verschillen tussen Nietzsche en Ter Braak. Ook wijst hij op Ter Braaks eclectisch lezen van deze filosoof. Tegelijkertijd onderschrijft hij Ter Braaks eigen oordeel, dat Nietzsche's invloed op hem moeilijk miskend kan worden. Uit de volgende quotatie valt af te leiden dat Henrard welbeschouwd een middenpositie tussen beide flanken inneemt: ‘Hij [Ter Braak, P.A.] volgt Nietzsche niet als een slaaf, maar kiest in Nietzsches werk de elementen die in zijn kraam passen, zonder nochtans aan de ingewikkelde persoonlijkheid van Nietzsche onverschillig voorbij te gaan.’¹³¹

Henrard behandelt in zijn verhoog ook de belangrijkste pijlers waarop Nietzsche's filosofie rusten. Een eminent gegeven bij Nietzsche is bijvoorbeeld de ‘Wille zur Macht’. Heel het leven is op dit principe gebaseerd, aldus Nietzsche. De mens tracht steeds zijn invloedssfeer en zijn materieel bezit op aarde te vergroten. Henrard haalt een passage

aan uit Nietzsche's *Ecce Homo*, die volgens hem heel bevattelijk de uitdrukking 'Wille zur Macht' omschrijft: 'Haben und mehr haben wollen. Wachstum mit einem Wort - das ist das Leben selber.'¹³² Het bestaan draait dus bij Nietzsche om machtzucht. De totale hoeveelheid abstracte 'macht' kan echter niet onbeperkt uitgebreid worden. Wanneer er aan de ene kant een machtsvermeerdering optreedt, gaat deze onherroepelijk samen met een machtvermindering anderzijds. Idealiter zou het totale machtsquantum zich in één persoon kunnen manifesteren. Deze 'Übermensch' verwezenlijkt dan, zegt Henrard, de essentie van de 'Wille zur Macht'. De hoogste kaste van deze hiërarchie bestempelde Nietzsche als de 'Herren der Erde'.

Een bijverschijnsel van deze rangorde is dat veel mensen niet in staat blijken te zijn om hun macht te kunnen vergroten. In plaats van dat zij nobel in hun lot berusten, zoals Nietzsche graag zou zien, ontstaat er bij lageren in rang toch vaak een zekere rancune of wrok (Nietzsche en Ter Braak noemen het bij voorkeur 'ressentiment') tegenover hun meerderen. Nietzsche omschreef dit in *Zur Genealogie der Moral* als het verschil tussen de 'Herren'- en de 'Sklavenmoral'. Dit 'ressentiment' heeft in de gehele Europese (christelijke) cultuur een grote rol van betekenis gespeeld, menen Nietzsche en Ter Braak. Deze cultuur baseerde zich op de 'gelijkheid', die in het hiernamaals voor het aangezicht Gods daadwerkelijk tot stand zou worden gebracht, maar voorlopig op aarde nog niet voorhanden was (Ter Braak werkte dit in *Van oude en nieuwe christenen* uit). Dit gegeven wekte bij veel mensen wrevel op. Ook het uit het christendom afgeleide socialisme, communisme, marxisme, fascisme en nationaal-socialisme beriepen zich op dit gelijkheidsbeginsel, zonder echter nog in een hiernamaals te geloven. Nietzsche en Ter Braak betogen dat dit gelijkheidsprincipe in feite niets anders was dan de emancipatie van de lagere rangorden, die hoger wilden klimmen op de sociale ladder. Zij handelden dus in wezen uit eigenbelang, een concept dat in Nietzsche's *Menschliches, All-zumenschliches* opduikt, en in Ter Braaks late werk veelvuldig terugkeert.

Nietzsche verlangde met andere woorden dat de oude culturele waarden omgesmeed zouden worden tot zijn eigen hiërarchische piramidemodel, en gaf aan dit proces het predikaat 'Umwertung aller Werte' mee:

'Nietzsches "Umwertung aller Werte" bestaat hierin, dat de christen en de democraat, kortom de kuddemens, ophouden toonaangevend te zijn, terwijl de sterke, de "Freigeist", aan de spits van de gemeenschappelijke piramide wordt geplaatst, waarvan de volksmassa de onmisbare basis vormt.'¹³³

Een ander *topic*, naast de wil tot macht, waarop Nietzsche's denken is gefundeerd, is 'die ewige Wiederkehr'. De nihilistisch ingestelde filosoof kon het namelijk zich niet veroorloven om de beoogde machtzucht op zeker ogenblik in vervulling te laten gaan; hij wilde geen eindstation, waarop de machtswillenden zouden moeten uitstappen. Daarom versmolt hij het 'worden' (o.m. van de 'Wille zur Macht') tot het 'zijn', om zich zo uit de penibele situatie te redden: de eeuwige wederkomst is geboren. Wat is geweest, zal zijn, en wat zal komen, is reeds vergankelijkheid.

Bij het wijzen op de verwantschappen tussen Nietzsche's ideeën en die van Ter Braak haast Henrard zich, om daarnaast de onderlinge verschillen qua opvatting aan te roeren. Menno ter Braak moest bijvoorbeeld niets hebben van bovengenoemde, in de grond van de zaak toch idealistische manier van filosoferen, laat Henrard weten. Nietzsche vroeg zich namelijk nooit af of zijn ideeën over de eeuwige wederkeer überhaupt ooit wel gerealiseerd konden worden. Volgens Henrard neemt Ter Braak een zakelijker en kritischer positie in dan Nietzsche. Ook over de Übermensch heeft Ter Braak zo zijn bedenkingen; in *Politicus zonder partij* schrijft hij: ‘In mij zal men geen stekjeskweker van de “Uebersch” ontdekken.’¹³⁴ Ter Braak noemt deze gestalte een ‘doodgeborene.’¹³⁵ En Ter Braak stond weliswaar achter Nietzsche's ressentimentstheorie (denk alleen al aan de titel van zijn brochure voor het ‘Comité van Waakzaamheid’: *Het nationaal-socialisme als rancuneleer*), maar Henrard vestigt daarnaast eveneens de aandacht op Ter Braaks uitlatingen in *Van oude en nieuwe christenen*, waar deze aan het einde van dit boek van mening is, dat het (erkennen van het) ressentiment, indien beteugeld, ook een positief effect kan hebben; men wordt zich zo bewust dat zij niet slechts een gevaar is voor de Europese cultuur, maar evenzogoed de motor ervan is.

Alhoewel ik Henrards bevindingen geenszins wil ontcrachten, denk ik dat het niettemin waardevol is om, nog meer dan hij doet, Nietzsche's stimulerende en stuwende werking te traceren. Het iteratief en niet selectief aanwenden van diens terminologie door Ter Braak vind ik in dat opzicht veelzeggend. Bovendien komt m.i. met name uit (een passage uit) de *Briefwisseling* naar voren, dat Ter Braak in al zijn bewondering niet zelden de pretentie heeft dat hij de ‘ware’ Nietzsche kent en heeft doorgrond. Eerst zal ik echter enkele voorbeelden geven hoe Ter Braak in zijn artikelen en brieven Nietzsche's ter-menapparaat aanhaalt, en tevens zal ik verder bekijken in hoeverre hij met hem overeenkomt of juist verschilt.

In de *Briefwisseling* (24 september 1933) tekent hij bijvoorbeeld op dat dhr. W.A. Kramers een niet nader genoemd stuk van hemzelf over Spengler onder meer vanwege diens onbegrip met de ‘Herrenmoral’ en ‘Sklavenmoral’ niet goed heeft gesnapt:

‘Hoe je ook over den vorm van polemieek moogt denken, de aanval op Hitler [van de Pruis Spengler, P.A.] is zoo weinig gemaskeerd naar den inhoud, dat het belachelijk is, om dit boek als een symptoom van het Derde Rijk voor te stellen. Het is zeker een duitsch symptoom; maar omdat Kramers het fundamentele verschil van “Herrenmoral” en “Sklavenmoral” niet kent, scheert hij alle pruisische termen over één kam.’¹³⁶

En in het artikel ‘Friedrich Nietzsche 1844-1934’ (18 oktober 1934), waarin volgens Jang Ter Braak zijn voorbeeld nog ostentatief in bescherming wilde nemen tegen de nazi's, expliciteert hij dat Nietzsche's ‘Herren-’ en ‘Sklavenmoral’ volgens hem verkeerd door de Duitse militante en chauvinistische nazi's werd uitgelegd:

‘Ras is voor Nietzsche, in flagrante tegenstelling dus tot de theorieën van het Duitse nationaal-socialisme, een waarde-kenmerk van de “Herrenmoral”, niet de verheffing

van het ene deel van Europa boven het andere of zelfs maar de onderscheiding van het ene deel van het andere op grond van een of andere uit de grond gestampte afstammingsleer.¹³⁷

Uit een persoonlijke aantekening blijkt echter dat Ter Braak niet volledig met de ‘Herrenmoral’ en ‘Sklavenmoral’ van Nietzsche kon instemmen: hij stond niet achter de hooghartige houding die de ‘Herren der Erde’ vaak werd toegedicht. In een schrift met daarin notities voor het nog te schrijven *Van oude en nieuwe christenen* (1937) karakteriseerde hij zijn vorige, vooral op Nietzscheaanse grondvesten gestutte studie *Politicus zonder partij* (1934) als volgt: ‘POLITICUS ZONDER PARTIJ. Een soort laatste verzet tegen Nietzsche's criterium “Herren-Sklavenmoral”. De ARROGANTIE die in die woorden ligt, antipathiek; bestreden door den HUMOR als “bindstof”.¹³⁸ A. Otto komt in een essay, waarin hij het spanningsveld tussen de ‘geest’ en de ‘macht’ bij Ter Braak in het voetlicht plaatst, tot dezelfde slotsom: ‘Als antwoord op de lege vorm en de valse ernst bood hij in 1933 de humor van de *honnête homme*, de zichzelf relativierende mens die tegenwicht bood tegen de arrogantie van de geestelijke hiërarchie.¹³⁹ Deze *honnête homme* (de term ontleende Ter Braak aan Pascal, en komt uit *Politicus zonder partij*) verschilt dus van Nietzsche's ‘Herren der Erde’ en diens ‘Übermensch’, maar vertoont wel weer veel overeenkomsten met een andere conceptie van Nietzsche: de ‘Freigeist’. Deze vormt de tegenpool van de in het vorig hoofdstuk reeds genoemde ‘specialist’. De ‘Freigeist’ wil zich juist niet verder verdiepen in steeds kleiner wordende onderzoeksgebieden, want door dit beperkte(re) blikveld verliest hij het contact met het ‘ware leven’ om hem heen. In Henrards bewoordingen heet het:

‘Terwijl de geleerde zijn horizon begrenst en zijn proefveld steeds kleiner maakt om het des te nauwkeuriger te verkennen, en hierbij een waarheidsgetuigenis te kunnen afleggen, verruimt de “Freigeist”, [...] die aan de wijsheid, de waarheid, de eeuwige vrede en dergelijke idealen verzaakt, zijn perspectief om het ware aanschijn van het leven te kunnen aanschouwen. Geleerde en “Freigeist” hebben een verschillende levensstijl, en kunnen met elkaar niet opschieten.’¹⁴⁰

Ook de term ‘Umwertung aller Werte’ wordt door Ter Braak gebruikt. Op 6 november 1934 laat hij Du Perron in een postscriptum weten: ‘Uitstekend is je blocnote-blaadje over du Perron! Daarin ligt *heel veel*, veel meer “Umwertung aller Werte” misschien dan in allerlei gezwam van nazi's en communisten bij elkaar.’¹⁴¹ En op 25 oktober 1935 krijgt een krantenstuk de titel mee: ‘Umwertung aller Werte’. Ook in de kroniek ‘Nec lusisse pudet...’ (25 december 1938) komt dit begrip voor. In deze kroniek bespreekt Ter Braak het boek *Homo ludens* van zijn oom J. Huizinga, waarin deze het spelelement der cultuur onder de loep nam. Huizinga is van mening dat zelfs bij serieuze zaken als politiek en wetenschap er sprake is van een zeker spelelement: steeds probeert men tegenstanders vliegen af te vangen. Het verschil tussen ‘ernst’ en ‘spel’ verdween langzamerhand uit de cultuur, en dit leidde er volgens Ter Braak toe dat Nietzsche het

Westerse culturele denken wilde omgooien: ‘Nietzsche heeft er [het in elkaar overgaan van “ernst” en “spel”, P.A.] de conclusies uit getrokken, die hem later zouden brengen tot een “Umwertung aller Werte” in het domein van het Westerse denken.’¹⁴²

Over de tegenstelling apollinisch-dionysisch werd al eerder in dit hoofdstuk gerept; zij bleek niet alleen van belang voor Ter Braaks *Het carnaval der burgers*, maar ook voor zijn *Van oude en nieuwe christenen*.

Af en toe haalt Ter Braak zelfs meerdere Nietzscheaanse termen tegelijk aan, zoals bijvoorbeeld in het artikel ‘Friedrich Nietzsche 1844-1934’:

‘Alles wat Nietzsche geschreven heeft, ook het werk, waarin hij zich uitsprekt in woorden die aanleiding zouden kunnen geven tot het groteske misverstand van de “Uebermensch” als krachtproleet, *Der Wille zur Macht*, is één pleidooi voor de *menselijke waardigheid*, voor een “leven in de geest”, maar los van de oude leuzen en de dorre conventies, die de geest dreigen te verstikken.

Het kan zijn, dat dit standpunt in Nederland eigenlijk vanzelfsprekend is. Wij zijn niet geïnteresseerd bij een rassenmonopolie [...]; en wij komen dus ook minder gemakkelijk in de verleiding om de “Umwertung aller Werte” die zich in Nietzsche's werk heeft voltrokken, nogmaals *terug* “umzuwerten” tot een bedrieglijk als “Herrenmoral” nagebootste “Sklavenmoral”.’¹⁴³

Heel ongekunsteld en niet selectief sprong Ter Braak dus om met Nietzsche's terminologie. Dit wijst, vind ik, op het aanzienlijke prestige dat deze filosoof bij Ter Braak genoot. Daarnaast hoop ik echter duidelijk gemaakt te hebben dat er, dankzij de kleine of wat minder kleine onderlinge verschillen, van epigonisme in pejoratieve zin geen sprake kan zijn. Dat Ter Braak Nietzsche wel heel erg bewonderde, blijkt onmiskenbaar uit de briefwisseling met Du Perron. Door de jaren heen blijft deze idolote houding een constante factor bij Ter Braak (al bevestig ik wel ten dele Jang's bevindingen over Ter Braaks geleidelijke verschuiving van zijn Nietzsche-receptie).

Zo schreef hij op 28 augustus 1931: ‘Maar die Nietzsche ook; die vergalt me de rest van het lezenswaardige.’¹⁴⁴ En op 28 april 1932 geeft hij een boek van Klages over Nietzsche de volgende beoordeling mee: ‘Niet dom, maar wat hinderlijk is het toch, een gewoone man over een genie te hooren *melken*.’¹⁴⁵ Ook op 29 september dat jaar is hij vol lof over Nietzsche:

‘Neen, dan ga ik maar weer in Nietzsche und kein Ende zitten lezen. Ik herlees alles van hem, het werk na *Menschliches, Allzumenschliches* dan; en het is steeds weer beter, verrassender zelfs dan de eerste maal. De *Unzeitgemässen* zijn daarmee niet te vergelijken. *Die Fröhliche Wissenschaft* en *Jenseits* zijn de geniaalste boeken, die ik ken. Lees in *Fr. Wissenschaft* over de *acteurs*!! Prachtig! Het zal me enorme moeite kosten, in mijn nieuwe boek [*Politicus zonder partij*, P.A.] de invloed van N. te *verwerken*; ontlopen kan en wil ik hem niet eens. Een auteur die je twee jaar achter elkaar vasthoudt, is een “Erlebnis ersten Ranges”’¹⁴⁶

Bijna een jaar later valt hetzelfde geluid te horen. Op 24 september schrijft hij:

‘Hij is werkelijk de eenige figuur, die ik totnogtoe van a tot z heb moeten ondergaan, ik heb na hem nog niemand ontmoet, die ook maar in zijn schaduw kan staan. Ook *Stendhal* niet, absoluut niet; hij is misschien niet minder “eerlijk” dan N., maar hij is minder “universeel” (in den niet-halfzachten zin genomen). Ik heb het gevoel, dat ook een mogelijk volgend boek van mij [dit werd *Van oude en nieuwe Christenen*, P.A.] nog van Nietzsche afhankelijk zal zijn, zooveel kanten heeft hij.’¹⁴⁷

Over de verhouding tussen Stendhal c.q. Nietzsche en Du Perron-Ter Braak zegt Menno Ter Braak op 7 oktober 1933: ‘Ik geloof toch wel, dat Stendhal jouw en Nietzsche mijn “Urbild” vertegenwoordigen.’¹⁴⁸

Dat de idolatrie van Ter Braak, maar ook van Du Perron bijna pueriele proporties kan aannemen, blijkt naar mijn mening uit het cijfers geven aan sommige van hun favoriete auteurs. Du Perron geeft Stendhal in een op 28 november 1933 geschreven brief voor respectievelijk talent, intelligentie, ‘ziel’ en ideeën steeds een negen, terwijl Nietzsche bij hem vier tienens scoort. Drie dagen later reageert Ter Braak hierop bevestigend:

‘De vier tienens voor Nietzsche zijn zeer juist, ik geloof dat nog altijd. Na hem gelezen te hebben, mis ik bij iedereen (tot nog toe) iets, één van de vier cijfers is altijd lager. Serieuze tegenwerpingen tegen Nietzsche heb ik nog altijd niet. Soms, als ik denk er één gevonden te hebben, vind ik ineens de aanvulling ergens in zijn werk, als ik het opsla; hij blijkt toch weer completer te zijn dan ik dacht.’¹⁴⁹

In de briefwisseling wordt ook gerefereerd aan een polemiek tussen Ter Braak en Marsman. Een interessant gegeven komt hier naar voren. Er valt namelijk uit op te maken dat Ter Braak ervan overtuigd was dat hij het laatste woord over Nietzsche's bedoelingen in huis had. Ik veronderstel dat de bewonderende Ter Braak het moeilijk kon verkroppen dat iemand anders een in zijn ogen ‘verkeerd’ beeld van zijn grote voorbeeld had geschapen, en deze persoon daarom wilde wijzen op diens gemaakte ‘fout(en)’.

In hun pennenstrijd, die ging over het wel of juist niet belijden van het geloof in een hiërarchie, bestreden Ter Braak en Marsman elkaar door over en weer citaten van Nietzsche te gebruiken. Du Perron vond deze hele geschiedenis nogal belachelijk, en wijdde er een panopticum aan in *Forum*.¹⁵⁰ Dit geciteer van Nietzsche pro en contra leek hem niets meer dan een goedkope advocatentruc, zo laat hij op 14 februari 1935 weten. Ter Braak is het niet met Du Perron eens, en antwoordt vier dagen later:

‘Ik ben *niet* “dialectisch slim” geweest, en heb Nietzsche evenmin met Nietzsche bestreden om gelijk te krijgen op een goedkope manier. Jouw theorie van de waardeloosheid der Nietzsche-citaten komt neer op: iedereen, Hitler inclus, beroept zich *terecht* op N. Ik ben dat volkomen met je oneens, en zelfs heel positief; ik beweer dat zowel Marsman als

Hitler N. *misbruiken* en *dat ik dus het recht heb voor den “waren” N. op te komen* [cursivering van mij, P.A.]. Wat Marsman van N.

citeert, is eenvoudig uit zijn verband gerukt; hij ziet van N. alleen een stukje Stefan George en aan zijn gedaas over hiërarchie is te merken is te merken dat hij hem niet kent. (Ik bedoel niet, dat hij hem niet heeft gelezen, natuurlijk). In dit opzicht voel ik blijkbaar totaal anders dan jij. Voor mijn gevoel is dus je term “advocatentruc” er naast.¹⁵¹

Du Perron reageert hierop door in zijn volgende brief van 20 februari te zeggen:

‘Allereerst nog even een “rechtzetting”. Mijn waardeloosverklaring van de citaten van Nietzsche tegen Nietzsche wil *niet* zeggen dat Marsman, Hitler en jij hem dus allemaal *terecht* citeren, maar dat jullie hem, ieder voor zijn “eigenbelang”, *zonder recht* citeren. [...] De oneerlijkheid in dit citeeren komt hierop neer: als iemand een complete studie over Nietzsche publiceert, zegt de lezer: “Mooi; dat is dus de opvatting van Andler, of Bertram, of Ter Braak”. Terwijl bij dit tegen elkaar citeeren veel meer de schijn gewekt wordt dat Nietzsche *zelf spreekt*, dus zichzelf telkens op de tong bijt, als de “advocaten” knap genoeg zijn-een knapheid die heel best met overtuiging samengaat.¹⁵²

Gedurende de laatste paar jaren van hun *Briefwisseling*, toen Du Perron naar Indonesië was verhuisd, schreven beide auteurs minder over Nietzsche, doordat ze mede door de ontstane afstand, half en half met elkaar gebrouilleerd waren geraakt, en dit geschil prioriteit genoot, als ze dan eens een brief schreven.

Afsluitend kan gezegd worden dat Nietzsche de grootste invloed op Ter Braaks denken heeft gehad. Niet voor niets meende Ter Braak dat het Nietzscheaanse *Politicus zonder partij* zijn beste boek was. Er valt echter, in navolging van Van Nieuwstadt en bijvoorbeeld ook Henrard, misschien evenveel voor te zeggen, om *Het carnaval de burgers* als zijn meesterwerk te zien. In dit hoofdstuk heb ik beide boeken, en met name de filosofen die hierop hun stempel hebben gedrukt, onderzocht. Het bleek dat de scheidslijn tussen beide werken niet zo groot is als Ter Braak zelf wilde doen vóórkomen. Ik denk dat Ter Braak in zijn compromiszucht beide invloedssferen erkende en met elkaar in overeenstemming wilde brengen. Exemplarisch is in dit geval de persoon Stirner. Op indirecte wijze werd via hem duidelijk dat *Politicus zonder partij* tevens hegeliaanse trekjes vertoonde. Ter Braak zegt hierover in zijn *Briefwisseling* op 3 september 1933: ‘Vreemde ontdekking a posteriori; dat mijn hoofdstuk over den “geest” [in *Politicus zonder partij*, P.A.] erg Stirneriaansch is, veel meer dan Nietzscheaansch!¹⁵³

Een voorbeeld van de hegeliaanse ‘these-antithese-synthese’ in *Politicus zonder Partij* geeft M. Hagdorn in zijn artikel ‘Het tweesnijdend zwaard’. In het derde hoofdstuk van dit boek, ‘Nietzsche contra Freud’, vergelijkt Ter Braak deze twee auteurs met elkaar, waarbij Nietzsche duidelijk Ter Braaks voorkeur geniet. Hagdorn laat echter zien dat Ter Braak in zijn argumentatie juist negatieve elementen bij Nietzsche, en positieve elementen bij Freud gebruikt. Zo ondergraaft hij in wezen zijn eerder ingenomen

standpunt. Ter Braak versmelt de these en antithese met elkaar zodat er een synthese ontstaat.

Voor zijn werkmethode maakte Ter Braak vooral gebruik van Hegel, en voor zijn manier van denken heeft hij zijn oor toch hoofdzakelijk bij Nietzsche te luisteren gelegd. Het draagvermogen van Schopenhauer bij Ter Braak in diens ‘tweede periode’ acht ik evenwel miniem.

Eindnoten:

- 100 Menno ter Braak, *VW* 4, p. 165.
- 101 Hegel, Enc. § 81 Zus. 1, VI, p. 152. Geciteerd naar *Volständige Ausgabe durch einen Verein von Freunden des Verewigten*, Berlijn, 1832-1845. De citaten van Hegel zijn aangehaald uit: G.M. de Gelder, *Hegel: enige essentiële gedachten van zijn filosofie*, 's-Gravenhage, 1949.
- 102 ibidem, Zus 2, VI, p. 157.
- 103 Van Nieuwstadt behandelt en beschouwt in zijn dissertatie over Ter Braak *Het carnaval der burgers* als diens hoofdwerk. Het blijft mij een raadsel waarom hij dan niet ingaat op de door-deseming die Hegel op dit werk heeft gehad.
- 104 Ik heb hier pagina 26 ietwat vrij aangehaald van De Gelder's studie: *Hegel: enige essentiële gedachten van zijn filosofie*.
- 105 Hegel, *Phil. des Rechts* § 36, VIII, p. 72 vg.
- 106 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 3, p. 340.
- 107 Menno ter Braak, *VW* 1, p. 166.
- 108 ibidem, *VW* 4, p. 883, 884.
- 109 ibidem, *VW* 4, p. 147.
- 110 Menno ter Braak, *De artikelen over emigrantenuitvoer 1933-1940*, pp. 123-126.
- 111 Voor een uitgebreidere analyse van ‘Gesprek over de zin des levens’, en de vorm waarin deze gegoten werd, verwijs ik naar het vijfde hoofdstuk van Van Nieuwstadt's dissertatie. Hierin gaat hij onder meer na welke pronomina Ter Braaks voorkeur hadden.
- 112 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 4, p. 31.
- 113 Menno ter Braak, *VW* 7, p. 328.
- 114 ibidem, p. 329.
- 115 Zie bijvoorbeeld *BW* 1, p. 259, waar Du Perron zegt dat hij de lectuur van Schopenhauer nog maar even uitstelt ten faveure van Nietzsche. Op bladzijde 327 merkt Du Perron op dat hij Schopenhauer heeft uitgelezen.
- 116 Deze alinea met daarin de hoofdlijnen van Schopenhauers filosofie is voor een groot deel gebaseerd op een passage uit R. Henrards *Menno ter Braak in het licht van Friedrich Nietzsche*, terug te vinden op pagina 38 en 39. Henrard merkt op dat Schopenhauers filosofie in wezen uitgaat van het Kantse dualisme tussen de zuivere en de praktische rede.
- 117 Menno ter Braak, *VW* 1, p. 211.
- 118 ‘Hij (Saenredam) was een typisch Protestantsch, een stil, devoot, vasthoudend en betrouwbaar werker, zonder spoor van wat in de wandeling “geniaal” heet...’, *VW* 4, p. 21.
- 119 Menno ter Braak, *VW* 4, p. 21.
- 120 Dit motto ontleende Ter Braak aan Thomas Mann: ‘Zum Leben gibt es zwei Wege: Der eine ist der gewöhnliche, direkt und brave. Der andere is schlimm und führt über den Tod, und das ist der geniale Weg.’ Aan de hand van dit motto en Ter Braaks commentaar erop kan gesteld worden dat in het jaar 1930 Schopenhauer impliciet dus nog meespeelde in Ter Braaks denken. Ná 1930 wordt de filosofie van Schopenhauer (en Hegel) nochtans overboord gegooid.
- 121 Menno ter Braak, *VW* 7, p. 329.
- 122 ibidem, *VW* 5, p. 19.
- 123 ibidem, *VW* 4, p. 407.

- 124 ibidem, *VW* 5, p. 549.
- 125 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 2, p. 360.
- 126 H.A. Gomperts, *De schok der herkenning*, p. 125, 126.
- 127 M. van Nieuwstadt, *De verschrikkingen van het denken*, p. 80.
- 128 H.A. Gomperts, *De schok der herkenning*, p. 126.
- 129 Jang, S.-W., *Nietzsche-Rezeption im Lichte des Faschismus: Thomas Mann und Menno ter Braak*, p. 198.
- 130 M. van Nieuwstadt, *De verschrikkingen van het denken*, p. 84. Frappant is dat Van Nieuwstadts uitspraken toch veel Gompertiaanse trekken vertonen. Dit citaat zweemt bij nadere beschouwing naar zelfconfirmatie van Ter Braak! En wat te denken van de volgende dubbelzinnigheid op pagina 87: ‘Kon Ter Braak *Politicus zonder partij* schrijven zonder zichzelf voor een hele of halve Nietzsche te houden?’ Door zijn ambigue taalgebruik stuwt hij zichzelf onbedoeld een richting op, die hij nu juist probeert te weerleggen.
Hij wijst zelf bovendien onbewust op een zelfconfirmatie-fragment: volgens Ter Braak moet de eenzaamheid van Nietzsche te Sils-Maria terug te vinden zijn tussen de krantenpersen (Ter Braak moest in het begin erg wennen aan de nieuwe baan bij *Het Vaderland*), zie *BW* 2, p. 285 en ‘Enkele aantekeningen’ uit *Tirade*, p. 86. Nietzsche moest echter niets hebben van de krantenwereld, waarin zoveel leugens werden verspreid. Hier eigent Ter Braak zich dus Nietzsche en diens eenzaamheidsidylle toe.
- 131 R. Henrard, *Menno ter Braak, Nietzsche en het cultuurprobleem*, p. 91. in de dissertatie staat er geen ‘kraam’, maar ‘wereld’ (p. 258). De rest van het citaat is verder wel letterlijk overgenomen.
- 132 Henrard citeert uit: Nietzsche, *Verzameld werk*, dl. 78, p. 91.
- 133 R. Henrard, *Menno ter Braak in het licht van Friedrich Nietzsche*, p. 152.
- 134 Menno ter Braak, *VW* 3, p. 94.
- 135 Menno ter Braak, *VW* 3, p. 157.
- 136 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 2, p. 163.
- 137 Menno ter Braak, *VW* 4, p. 314. Uit de citaten 136 en 137 blijkt bovendien al enigszins dat Ter Braak denkt dat hij over Nietzsche de waarheid in pacht heeft.
- 138 Menno ter Braak, ‘Aantekeningen’. In: *Tirade* 193/194, Ter Braak-nummer, p. 83.
- 139 A. Otto, ‘De skepsis voorbij (over de spanning tussen *geest* en *macht* in het werk van Menno ter Braak)’, p. 512. Het betreft hier een essay, waarin de auteur niet alleen deze spanning tussen ‘geest’ en ‘macht’ behandelt, maar ook vanuit een idoliserend perspectief de invloed van Nietzsche op Ter Braak bekijkt. Daarbij geeft Otto een onjuiste datering van Ter Braaks eerste kennismaking met Nietzsche. Deze vond niet plaats in 1931, toen hij in de trein Nietzsche's *Jenseits von Gut und Böse* las, maar al ongeveer tien jaar eerder (zie *VW* 3, p. 83). Op dat moment was de idealistische Ter Braak echter nog niet ‘rijp’ genoeg voor bijv. Nietzsche's ommunting van alle waarden.
Voor een nadere uitleg over het spanningsgebied tussen de geest en het lichaam - Ter Braak meende in navolging van Nietzsche dat de (voor veel mensen Hogere) ‘geest’ niet boven het (vergankelijke) lichaam gesitueerd diende te worden; hij geloofde in de biologie van de geest, in de spijsvertering van het denken -, zie bijv. het tweede hoofdstuk van Van Nieuwstadts dissertatie.
- 140 R. Henrard, *Menno ter Braak in het licht van Friedrich Nietzsche*, p. 71. Zie ook Jang, *Nietzsche Rezeption im Lichte des Faschismus: Thomas Mann und Menno ter Braak*, p. 196
- 141 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 3, p. 60.
- 142 Menno ter Braak, *VW* 7, p. 130. Ter Braak legt de titel van het stuk zelf uit: die verwijst naar een uitspraak van de dominee Beets, die zijn humoristische jongelingswerk *Camera obscura* verontschuldigde door het motto: ‘Nec luisse pudet, sed non incidere ludum’, oftewel: het is geen schande gespeeld te hebben, maar wel met spelen niet op te houden.
- 143 Menno ter Braak, *VW* 4, p. 312.
- 144 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW*, p. 136.
- 145 ibidem, *BW* 1, p. 201.
- 146 ibidem, *BW* 1, p. 304.
- 147 ibidem, *BW* 2, p. 163.
- 148 ibidem, *BW* 2, p. 183.
- 149 ibidem, *BW* 2, p. 254.
- 150 Enigszins gewijzigd overgenomen in: *In deze grootste tijd* (EdP, *VW* 5, p. 70)
- 151 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 3, p. 137.

152 ibidem, *BW* 2, pp. 138, 139.

153 ibidem, *BW* 2, p. 140.

Hoofdstuk 4: Schrijvers

4.1. Inleiding

Tijdens de behandeling van Rauschnings *Die Revolution des Nihilismus* in 1939 schaarde Ter Braak, zoals we eerder zagen, behalve deze auteur ook Goethe en Thomas Mann onder dezelfde noemer: ze zijn ‘kerndeutsche Unpatrioten’ (de term leende Ter Braak van Thomas Mann, die Goethe hiermee typeerde):

‘Men [kan, P.A.] Rauschning met Goethe en Thomas Mann “einen kerndeutschen Unpatrioten” noemen. Dezulken zijn dikwijls representatiever geweest voor Duitsland dan zij, die zich luidruchtig op hun Duitser-zijn lieten voorstaan; zij zijn het

ook in deze tijd, nu zij als ballingen de schijn moeten wekken tegen hun vaderland te schrijven.¹⁵⁴

Ondanks de negatieve connotatie die Ter Braak in zijn tweede periode bij ‘Duitsland’ had, stond een aantal Duitstalige auteurs toch bij hem in hoog aanzien. Voorwaarde was dan wel dat ze onder bovengenoemde term vielen; ze dienden zeker geen affiniteit te hebben met het eng-nationalistische gedachtengoed van de nazi's. W. Bruls geeft in zijn beschrijving van de literaire vriendschap tussen Thomas Mann en Ter Braak een goede toelichting bij het begrip ‘kerndeutsche Unpatrioten’:

‘Oorsprong van dit beeld ligt in de a-politieke traditie van schrijvers en kunstenaars in Duitsland. Goethe zelf zei eens: “Deutschland? aber wo liegt es? Ich weiss das Land nicht zu finden. Wo das gelehrte beginnt, hört das politische auf.”

Dit typeert zowel Goethes als Manns positie in Duitsland: beiden zijn representanten van de Duitse cultuur, maar als kunstenaars en intellectuelen staan zij buiten de maatschappij, en daarmee ook buiten de cultuur, in de betekenis van: civilisatie. Niet als patriot, maar als kunstenaars verzetten zij zich tegen de burgerlijke civilisatie; en wel door middel van hun kunst, niet vanuit hun engagement bekritisieren zij hun cultuur.¹⁵⁵

Toch vermoed ik dat Ter Braak het begrip ‘kerndeutsche Unpatrioten’ vooral in een (anti-)nationaal-socialistische en Europeaniserende context gebruikte.

Ter Braak bewonderde enkele Duitse schrijvers, die hun afkomst niet verloochenden, maar tevens Europees gezind waren. Ik wil nu vier Duitstalige auteurs ten tonele voeren, die Ter Braak letterlijk of figuurlijk het predikaat ‘kerndeutschen Unpatrioten’ meegaf. Ze zijn gerangschikt op grond van de kwantitatieve hoeveelheid aandacht, die Menno ter Braak aan deze auteurs gaf, en dus niet chronologisch geordend. Daarnaast zal ik bij elke auteur erop wijzen dat Ter Braak de desbetreffende persoon in kwestie in hoge mate waardeerde. Ook zal ik laten zien dat Ter Braak tussen deze schrijvers parallellen trok, en ze soms eveneens met andere auteurs vergeleek. Opvallend gegeven daarbij is dat Ter Braak in zijn besprekingen veelal dialectisch te werk ging. Dit hoofdstuk lijkt dus een schijnbaar contrast te vormen met het tweede hoofdstuk, maar ligt in het verlengde van hoofdstuk drie, waarin ik onder meer betoogde dat Ter Braaks hegeliënse werkmethode ook in zijn tweede periode nog van kracht was.

Tenslotte wijd ik nog een afzonderlijke paragraaf aan Ter Braaks behandeling van de zgn. ‘emigrantenliteratuur’. Ter Braak heeft op financieel en cultureel gebied veel voor enkele emigranten betekend (bijvoorbeeld voor S. Lewin en K. Merz). Hij stond echter niet onverdeeld positief achter de emigrantenliteratuur: hij veroordeelde het ‘emigrantencomplex’, dat wil zeggen het onder emigranten gebruikelijke ophemelen van elkaars literatuur. Ter Braak betreurde het dat ze op hetzelfde schrijfstramien voortborduurden, en geen blijk gaven van de veranderende omstandigheden onder het nationaal-socialisme. Daarnaast had Ter Braak graag dat de Duitse emigranten Europees gezind waren. Bij de polemiek tussen Ter Braak en de emigranten hebben beide partijen baat gehad. De emigranten werden met de neus op hun ‘vriendjespolitiek’

gedrukt, en Ter Braak realiseerde zich beter dat dé emigrantenliteratuur niet bestond, dat zij daarentegen juist rijk geschakeerd was.

4.2. Thomas Mann

Een auteur waarmee Ter Braak ook daadwerkelijk contact heeft gehad, is de Duitse Nobelprijswinnaar Thomas Mann. Zeker tweemaal hebben ze elkaar ontmoet. De eerste keer was begin augustus 1937, toen Ter Braak tijdens zijn vakantie Thomas Mann in Küsnacht visiteerde. Op 20 september 1937 brengt Menno ter Braak aan Du Perron verslag uit.¹⁵⁶ ‘Ik bezocht tijdens onze vakantie Thomas Mann. Een bijzonder sympathiek man, die *tien* Huizinga's waard is.’¹⁵⁷ Een week later brengt Ter Braak in een brief wederom zijn ontmoeting met Thomas Mann ter sprake. Hij haalt dit aan als voorbeeld van hun onderlinge schijnbare verkoeling, die na plusminus 1936/1937 optrad: ‘Nog een voorbeeld van een schijn van verkoeling, die het toch niet is. Ik was bij Thomas Mann, zoals ik je schreef. Ik heb allerlei indrukken van dat bezoek, die ik je graag zou vertellen, maar tot opschrijven kom ik eenvoudig niet. Toch voel ik van tijd tot tijd de behoefte om juist met jou dit portret te verifiëren!’¹⁵⁸ Du Perron betreurt het dat Ter Braak dit uiteindelijk nooit gedaan heeft. Op 8 oktober schrijft hij: ‘En schrijf mij vooral uitgebreid over Th. Mann. Toch wel zeker een “titaan”, vgl. bij Klausje?’¹⁵⁹ En zelfs nog op 8-9 januari 1938 herinnert Du Perron Ter Braak eraan dat hij nooit verslag heeft uitgebracht van zijn bezoek aan Mann: ‘Maar jij vertelt me ook niets van jouw ontmoetingen en belevenissen. Zelfs over Thomas Mann heb je me nooit verteld wat je op 't hart had.’¹⁶⁰

De tweede (reeks) ontmoeting(en) vond plaats tijdens Manns zomervakantie te Noordwijk aan Zee van 16 juni tot 6 augustus 1939. In het artikel ‘Thomas Mann in ons land’ (*Het Vaderland*, 4 juli 1939) rapporteert Ter Braak over Manns verblijf in Nederland. Op 19 juli 1939 gingen Ter Braak en zijn vrouw samen met Thomas Mann naar het Mauritshuis. Twee dagen later bezocht Ter Braak met de schilder P. Citroen opnieuw Thomas Mann. Op 29 juli vindt er een feestelijke, door Ter Braak georganiseerde *laudatio* voor Mann plaats, waarbij Ter Braak zelf één van de sprekers is; een dag later bericht hij hierover in *Het Vaderland* (‘Thomas Mann gehuldigd’).

Dit zou een indicatie kunnen zijn voor een zeer goede en intieme verstandhouding tussen beiden. Ze waren zeker met elkaar bevriend, maar hun onderlinge relatie bekoelde in 1938 wel enigszins vanwege het niet uitgeven van een door A.V. Thelen vertaald hoofdstuk uit *Van oude en nieuwe christenen*, ‘Christus, de antichrist’, dat Ter Braak had ingezonden voor Manns tijdschrift *Maß und Wert*. Manns uitgever Ferdinand Lion vond het stuk vanwege enkele anti-christelijke passages echter te compromitterend

voor zijn publiek, en schrapte enkele passages. Ter Braak was hiervan niet gediend, en uiteindelijk werd dit hoofdstuk, dat al gezet en gecorrigeerd was, niet afgedrukt. Ter Braak schoof de zwarte piet niet alleen naar Lion, maar ook naar Thomas Mann. In een op 28 augustus 1938 geschreven brief van A. V. Thelen aan H. Marsman staat: ‘Op de hoogte van den pijnlijken uitgang menno-mann-lion? het is wel onbegrijpelijk, hoe felix krull toch werkelijk felix krull is. dát had ik nooit gedacht. menno is razend, en diep geschokt door de houding van zijn leermeester in de tooverij.’¹⁶¹ Ter Braak zelf echter heeft nooit zo expliciet zijn verbolgenheid geventileerd als Thelen hier indirect deed.¹⁶² Ter Braak bleef ondanks alles de taalvirtuoos Mann, en met name diens roman *Der Zauberberg*, in hoge mate waarderen. Voordat ik daarop verder kan ingaan, zal ik eerst Mann's Europese en tweeslachtige aard (naar Ter Braaks zeggen) onder de loep moeten nemen.

Ter Braak omschrijft in het krantenstuk ‘Thomas Mann zestig jaar’ (5 juni 1935) deze Duitse schrijver als iemand die een verzoenende rol in Europa heeft gespeeld:

‘Sedert 1918 wordt Mann meer de Europese figuur die op zijn vele reizen Duitsland door lezingen als cultuurfactor wil verzoenen met de andere landen van Europa. Manns aanleg maakte hem voor die rol bijzonder geschikt; door en door Duitser, was hij toch tevens kritisch en bovendien wereldburger zonder de vulgariteit van een zeker soort cosmopolitisme.’¹⁶³

Ook in het artikel ‘Maat en waarde’ (18 augustus 1937), dat geschreven werd naar aanleiding van het uitbrengen van dit gelijknamige, mede door Th. Mann opgerichte tijdschrift, en waarin de vrije Duitse cultuur gepropageerd werd, accentueert Ter Braak Manns Duitser-zijn, maar tevens dat Mann niets op heeft met de ‘Blut und Boden’-fraseologieën:

“‘Einen kerndeutschen Unpatrioten’” noemde Mann Goethe eens, en onder deze voortreffelijke karakteristiek zou men thans ook hemzelf kunnen vangen; om deze “kerndeutschen Unpatrioten” te verifiëren ging ik naar Küssnacht. [...] ‘Hij is de grote burger, die de cultuur van het humanistische Duitse stadspatriarchaat als een kritische zoon vertegenwoordigt en daarmee een tendentie, die tegenwoordig, zonderling genoeg, in sommige streken “anti-Duits” schijnt te heten’¹⁶⁴

Vlak voor zijn ‘Freitod’ besprak Ter Braak de roman *Lotte in Weimar* van Thomas Mann (30-31 maart 1940). Deze roman, die overigens in Noordwijk aan Zee geschreven werd, verhaalt over de reis die Charlotte Buff onderneemt om haar vroegere geliefde, en inmiddels beroemd geworden Goethe na meer dan veertig jaar weer te ontmoeten. Deze Goethe had volgens Ter Braak ondanks al zijn tegenstrijdigheden en ‘demonische aanleg’ toch een harmonieuze persoonlijkheid. Mann is aan Goethe verwant, doordat ze allebei een ‘Widerspruch’ in hun persoonlijkheid hebben. De unieke Goethe kan echter niet herhaald worden. Nogmaals gebruikt Ter Braak dan de formulering ‘kerndeutschen Unpatrioten’ als kenschets:

‘Een Thomas Mann, die een herhaalde Goethe zou zijn, [...] zou stellig niet de grote Duitser en Europeaan geweest zijn, die hij thans voor ons is. Ook Mann kwam door zijn “kerndeutschen Unpatriotismus” geïsoleerd te staan van zijn land; terwijl Goethe echter nog in Weimar kon leven als geheimraad en officiële (gehate, maar desondanks gerespecteerde) raadselfiguur, werd Mann, nadat de republiek van een ander Weimar haar hopeloze existentie had moeten opgeven, tegen veel van zijn instincten in gedwongen tot emigratie en tot democratisch leiderschap buiten de Duitse grenzen, in Amerika zelfs.’¹⁶⁵

Ter Braak vestigt dikwijls de aandacht op de tweeslachtigheid in het leven en werk van Mann. In ‘Thomas Mann 60 jaar’ verklaart hij deze op naturalistische wijze, en legt bovendien uit, welke twee aangezichten Manns Januskop vertoont:

‘Van moederszijde heeft hij Portugees-creools bloed, en wellicht is uit de menging van Brazilië en Duitsland een aanwijzing te vinden in de zo duidelijk op de voorgrond tredende tweeledigheid van zijn aanleg, van zijn tussenpositie tussen “burger” en “zigeuner”, zoals men wel eens gezegd heeft.’¹⁶⁶

Ter Braak vermeldt in zijn recensies van Th. Manns boeken vaak diens tweeledigheid. In de kroniek ‘De grote burger’ (28 april 1935) behandelt Ter Braak een essaybundel van Thomas Mann: *Leiden und Größe der Meister*, waarin studies staan over Goethe, Wagner, Platen, Th. Storm en Cervantes' *Don Quichote*. In deze recensie geeft Ter Braak een profielschets van Mann (voor een deel via één van diens romanfiguren), die de tweeledigheid van diens karakter beklemtoont:

‘Thomas Mann nu was de grote gelegenheidsredenaar van het Duitsland vóór Hitler; hij zou dat niet hebben kunnen zijn, als hij niet, behalve een grote kritische geest, ook een weinig de grote verzoenende burger was geweest. De tweeledigheid van zulk een mensentype heeft hij zelf eens verbeeld in zijn ‘bescheiden held’ Hans Castorp, die op de ‘Zauberberg’ zowel de kritische verzamelaar van de hem omringende tegenstrijdige waarheden als de zorgvuldige roker van de sigaar Maria Mancini is - filosoof en burger in enen, d.w.z. cultuurmens niet alleen door denken, maar ook en voor alles door *afkomst*. Ongetwijfeld heeft Mann in deze held, die geen held is, maar een door zijn afkomst bepaalde intelligente bourgeois, veel van zichzelf gegeven.’¹⁶⁷

Ter Braak beoordeelde ook een andere bundel van Mann, *Vom zukünftigen Sieg der Demokratie*, waarin zijn redevoeringen over de democratie verzameld zijn. Ter Braak deed dat in het artikel ‘Lof der democratie’ (6 september 1938). Hij zegt hierin dat hij Mann's opvattingen over de democratie nogal dubbelzinnig vindt:

‘Zo vindt men op bijna iedere pagina van dit geschrift de tweeledigheid van Manns democratie. Zij is, enerzijds, een solidariteitsbetuiging, een sjibboleth, waaraan de anti-fascisten van twee continenten [Amerika en

Europa, P.A.] elkaar kunnen herkennen; als zodanig is zij levend en boeiend. Zij is, anderzijds, een poging om

toch nog iets van het oude humanisme te redden; als zodanig is zij in laatste instantie: schoolwijsheid.’¹⁶⁸

Hier gaat het weliswaar niet om de tegenstelling tussen de burger en de dichter (= zigeuner), maar toch wordt Mann weer met een zekere tweeslachtigheid in verband gebracht.

In de bundel *In gesprek met de vorigen* (1938) bespreekt Ter Braak de roman *Bekentnisse des Hochstaplers Felix Krull* van Mann. In dit stuk met als titel ‘De toeschouwer als oplichter’ zegt hij dat Mann deze twee kanten in zich verenigt: de burger en de dichter. Deze eenheid bestaat ook bij de held van deze roman, Felix Krull: Ter Braak noemt hem een toeschouwer, en in die hoedanigheid maakt de hoofdpersoon ook een integratie tussen de burger en de dichter mee, en ook tussen ernst en humor. Deze dichotomie burger versus dichter moet Ter Braak hebben aangesproken; hijzelf legde immers in *Het carnaval der burgers* een soortgelijke scheiding aan, die tenslotte weer werd opgeheven: ‘Het toeschouwerschap combineert, tot op zekere hoogte, de stabiliteit van de “burger” en de esthetische behoeften van de “dichter”; het verenigt de belangstelling voor de actie en het gebrek aan eigen actie in een synthese.’¹⁶⁹

Het vermelden van Mann's tweeslachtigheid gebeurde ook in de door Mann hogelijk geprezen kroniek ‘Goethe en Weimar’ (30, 31 maart 1940). Ter Braak meent dat Thomas Mann in zijn roman *Lotte in Weimar* twee facetten van Goethe laat zien: een subjectieve en een objectieve Goethe. De eerste kant betreft de Goethe van *Die Leiden des jungen Werthers*, de jongeling, die verliefd was op Charlotte Buff, de tweede is het beeld dat veel mensen van Goethe hadden: een productief genie in zijn eigen tijd. Mann laat deze beide kanten in elkaar overvloeien. Ter Braak, die volgens Vestdijk erg muzikaal aangelegd was, maakt een vergelijking met een muzikale compositie, waarin twee muzikale thema's tegen elkaar opbotsen, en uiteindelijk toch in elkaar opgaan. Dit roept herinneringen op aan Ter Braaks eigen these-antithese-synthese-constructies, die ge-ent waren op Hegel:

‘Bij Mann zijn de subjectieve en de objectieve Goethe evenmin te scheiden als de historische Goethe in twee stukken te hakken was; in de metamorphose der verbeelding zijn die twee thema's te intiëmer verslingerd, naarmate zij zuiverder tegen elkaar zijn afgewogen. Dit resultaat is “muzikaal”; *Lotte in Weimar* is Goethemuziek, waarvan de enige oplossing is: Goethe.’¹⁷⁰

Ter Braak heeft het in zijn stukken over Mann daarnaast regelmatig over diens roman *Der Zauberberg*, die hij als Manns meesterwerk beschouwt. Hij ziet deze roman als exemplarisch voor de auteur zelf. En Manns Europese gezindheid, zijn tweeslachtigheid, de muzikaliteit in zijn werk: Ter Braak vindt het allemaal terug in dit *magnum opus*. In de bespreking ‘Davos’ (5 mei 1935) vergelijkt Ter Braak A. Donker's *Schaduw der bergen* met Manns *Zauberberg*. Allebei de romans spelen zich af in Davos, en stellen de tuberculose aan de orde. Donker's werk haalt het echter niet bij Manns meesterstuk. In de volgende regels komen enkele van deze voor Mann typerende eigenschappen voor:

‘Wanneer men *Der Zauberberg* meer dan eenmaal leest (en er zijn weinig boeken, die een herlezing meer waard zijn), dan ontvouwt zich langzamerhand aan de herlezer het grote strategische plan, dat de auteur als basis heeft gediend. Wij zijn hier zeer ver van het alledaagse realisme en eigenlijk midden in de litteraire instrumentatie terechtgekomen. Men kan dit werk beter met een concert van Bach dan met een roman à la Zola vergelijken, en de personages beter met muzikale thema's, dan met romangestalten van Ina Boudier-Bakker. De sfeer van de “toverberg” in Davos is die van het intellectuele contrapunt; levensbeschouwingen concerteren, duelleren hier. Zelfs de realistisch gehouden personages, zoals b.v. de geneesheer Behrens en de “mindere patiënten”, dienen toch mede het strategisch berekende doel: de cultuur van Europa in de ijdelheid en betrekkelijke tijdeloosheid, waartoe de rustkuur de “vrijgestelden” dwingt, rekenschap te laten geven van zichzelf.’¹⁷¹

Behalve dit door Ter Braak zo gewaardeerde terugvinden van de schrijver in *Der Zauberberg* toetst Ter Braak dit werk ook aan iets anders, namelijk aan andere ‘grote’ romans. Op 4 januari 1931 vergelijkt hij Manns *Zauberberg* met Larbaud's *Barnabooth*: ‘Mij trof één overeenkomst tussen Larbaud en Thomas Mann's *Zauberberg*: het meerendeel hunner personen is onvoldoende gemotiveerd, is zelfs niets dan schaduw, en is toch absoluut bevredigend, afdoend. Het zijn beide romans van den kouden grond, en juist daardoor boeken, die den roman overwinnen.’¹⁷²

Ook wordt er een vergelijking gemaakt met een andere Franse klassieker, namelijk Malraux' *La condition humaine*. Op 17 juni 1933 laat Ter Braak aan Du Perron weten: ‘Ik zou *La Cond. H.* met *Der Zauberberg* willen vergelijken in een stuk, om diverse redenen.’¹⁷³ Een dag later schrijft hij iets soortgelijks: ‘Dat is ook de overeenkomst van Shanghai van Malraux en *Der Zauberberg* (Davos) van Mann. [...] Daar zou ik werkelijk een goed stuk over kunnen schrijven. Wie weet?’¹⁷⁴ En op 28 juli 1933 vertrouwt hij Du Perron nogmaals toe: ‘Ik krijg ook alsmaar meer lust om een parallel *Cond. Hum.-Zauberberg* te gaan trekken.’¹⁷⁵

Tenslotte schrijft Ter Braak dit artikel pas op 8 december 1933 (niet in het *Verzameld werk* opgenomen). Hierin tekent hij onder meer het volgende op: ‘De revolutionairen van Malraux hebben dit éne (meer ook niet waarschijnlijk) gemeen met de helden van Thomas Mann in *Der Zauberberg*, dat zij door hun schepper in hun milieu zijn gezet om voor de problemen van die schepper te kunnen opkomen; het milieu dient om hen te laten bestaan zoals zij zijn.’¹⁷⁶ In de kroniek ‘Tsjang-Kai-Sjek is een Chinees’ (21 januari 1934) maakt Ter Braak nog even melding van deze getrokken vergelijking: ‘Maar het Sjanghaï van Malraux, dat ik al eens terloops vergeleken heb met dat andere meesterwerk, *Der Zauberberg* van Thomas Mann [...]’¹⁷⁷

Dat Ter Braak nauwkeurig Mann's gangen naging, blijkt bijvoorbeeld uit het volgen van de veranderingen in Mann's standpunt ten opzichte van het nationaal-socialisme. Aanvankelijk stelde Mann zich neutraal op; hij liet zich niet goedkeurend, maar eigenlijk ook niet afkeurend uit over het toenmalige regime. Ter Braak betreurt dit, maar weigert Mann's neutraliteit te zien als laffe afwezigheid. In de kroniek 'Een volk en zijn mythe' (17 december 1933) maakt hij een onderscheid tussen de a-politieke Thomas Mann, en diens direct tot de aanval overgaande broer Heinrich:

'Thomas, de "onpolitische", verre de meerdere van zijn broer in raffinement, subtiliteit en stylistische vermogens, hield altijd een slag om de arm, zoals zovele Duitse burgers dat deden; men zag hem, hoewel republikein en cosmopoliet, nooit in de positieve aanval, maar wel arm in arm met Wagner. In zijn ongecompliceerder directheid is Heinrich Mann mij daarom in dit tijdsgewricht sympathieker.'¹⁷⁸

Wanneer Thomas Mann zich in een openlijke brief in de *Neue Zürcher Zeitung* van 2 februari 1936 uitspreekt tegen het nazisme als bedreiging van de vrije Duitse cultuur, is Ter Braak daarvan snel op de hoogte, en meldt deze nieuwe ontwikkelingen aan zijn lezers op 6 februari in het stuk 'Thomas Mann spreekt: hij verklaart zich tegen Hitler-Duitsland'.

Anderhalf jaar later vindt Ter Braak nog steeds dat het in oorlogstijden ongeoorloofd is om neutraal te blijven. Ortéga y Gasset bleef dit gedurende de Spaanse burgeroorlog wel. Ter Braak herinnert hem in het artikel 'Ortéga als Erasmus' (25 september 1937) eraan dat Thomas Mann zijn neutraliteit uiteindelijk ook heeft opgegeven: 'Op dit punt verschil ik van mening met Ortéga, en ik zou hem hier willen wijzen op de houding van Thomas Mann, een figuur van gelijke Europese betekenis met minstens evenveel respect voor de historische rede... die desondanks zo "imbeciel" geweest is om wèl te kiezen.'¹⁷⁹

Al met al heeft Ter Braak zich relatief intensief met Thomas Mann beziggehouden. Bovendien bestaan er enkele interessante parallellen tussen Ter Braak en Thomas Mann; Ter Braaks 'honnête homme' vertoont bijvoorbeeld ook veel verwantschap met de *Homo Dei* uit *Der Zauberberg*, de persoon die het geniale en het gewone in zich bergt. Wanneer Ter Braak voor het eerst Manns lectuur onder ogen kreeg, is onduidelijk, maar in 'Maat en waarde' (18 augustus 1937) zegt hij wel: 'Thomas Mann was voor mij reeds meer dan tien jaar geleden de schrijver van *Der Zauberberg* [...]'¹⁸⁰, zodat Ter Braaks eerste contact in ieder geval al van vóór 1927 stamt. Toch ligt het primaat van de receptie van Th. Mann bij Ter Braak in de laatste jaren van zijn leven. F. Bulhof vat dit in mijn ogen terecht op de volgende manier samen:

'Zo heeft Ter Braak in de laatste vijf jaren van zijn leven telkens aanleiding gevonden zich met de meester te verstaan. Hoewel Ter Braaks aandacht voor de Duitse literatuur, voor literatuur in het algemeen trouwens, beduidend geringer werd en plaats maakte voor een grotere politieke belangstelling, bleef hij over Mann schrijven.'¹⁸¹

4.3. Franz Kafka

Bij de behandeling van Kafka gaat Ter Braak markant genoeg op veel van de punten in, waarmee hij ook Thomas Mann omschreef. De tweeslachtigheid, de bewondering, het vergelijken met andere auteurs en de Europese gezindheid en grootte, al deze gegevens hanteert Ter Braak ook bij Kafka.

Naast enkele losstaande opmerkingen of kleinere artikelen bespreekt Ter Braak Kafka toch het meest uitgebreid in het 'essay' 'Decadent zonder decadentie' uit *In gesprek met de vorigen* (1938).¹⁸² Hierin is hij van mening dat Kafka in al zijn tegenstrijdigheden toch één persoonlijkheid heeft. Zijn persoonlijkheid uit zich volgens Ter Braak ook in diens beheersing van de taal; hij speelt ermee, maar laat zich er niet door overheersen. Kafka's schrijven '[...] munt uit door een soberheid en een verfijning, die deze schrijver tot een estheet zouden stempelen, als hij niet vóór alles een grote persoonlijkheid was. Een van de eigenschappen van Kafka is, dat hij zich nooit behaaglijk laat meenemen door zijn meesterschap over de taal.'¹⁸³ Net als bij Mann komen ook de ernst en de humor samen in de persoonlijkheid van de auteur. Kafka draagt in Ter Braaks visie zowel het begin als het einde in zich. De veelvuldig terugkerende droommotieven bij Kafka werken analoog: ze zijn obsessief voor Kafka, maar tegelijk verlossend. Kafka kon naar eigen zeggen slechts in een 'Widerspruch' leven, zo haalt Ter Braak in dit stuk aan: 'Ich kann meiner Natur nach nur ein Mandat übernehmen, das niemand mir gegeben hat. In diesem Widerspruch, immer nur in einem Widerspruch kann ich leben.'¹⁸⁴ Eenzelfde situatie deed zich bij Thomas Mann voor. Ter Braak maakt een splitsing tussen een objectieve en een subjectieve Kafka, net zoals Mann bij Goethe had gedaan. De subjectieve Kafka komt tot uiting in zijn dagboekantekeningen. Hierover zegt Ter Braak:

'Zijn dagboekbladen en brieven kunnen slechts het tot zekerheid gestegen vermoeden bevestigen, dat deze mens, voor wie in het Derde Rijk geen plaats meer is, omdat hij Joods bloed in de aderen had, behalve een der grootste Duitse schrijvers een der zuiverste en edelste karakters is geweest.'¹⁸⁵

De objectieve kant behelst volgens Ter Braak onder meer het onderzoek naar bijvoorbeeld de joodse elementen in diens oeuvre.

Dat de verbanden tussen Thomas Mann en Kafka niet toevallig zijn, blijkt bijvoorbeeld uit Kafka's biografie die zijn vriend M. Brod geschreven heeft, en die Ter Braak op 27 november 1937 besprak ('Franz Kafka en Max Brod'): 'Dat Kafka van Meyrink niets moest hebben, maar Thomas Mann bij voorkeur las, is ook een aardige documentaire

van zijn geestelijke “afstamming”.¹⁸⁶ Ter Braak had zich veel voorgesteld van deze biografie: ‘Deze biografie van Franz Kafka, geschreven door een zijner intiemste vrienden, zullen velen met mij, die Kafka bewonderen als een van de belangrijkste schrijvers der laatste decennien, met een zekere spanning hebben tegemoetgezien.’¹⁸⁷ Het was voor Ter Braak echter een bittere teleurstelling te moeten bemerken dat een in zijn ogen tweederangs auteur als Brod over een eersterangs auteur als Kafka schreef en oordeelde. Daardoor werd de meesterlijke Kafka te kort gedaan, aldus Ter Braak. Hij distantieerde zich met dit artikel van de gangbare Kafka-receptie, die vooral op Brods interpretaties beruiste, zo schrijft Bokhove in *Reiziger in scheerapparaten*, dat een overzicht, bloemlezing en bibliografie van de receptie van Franz Kafka's werk in het Nederlandse taalgebied bevat (p. 69).

Ook in de *Briefwisseling* komt naar voren dat Kafka bij Ter Braak redelijk veel prestige genoot. Over een roman van deze Tsjechisch-Duitse jood is hij op 3 januari 1936 tamelijk lovend, al blijkt hier wederom dat Ter Braak in zijn brieven een negatief oordeel uitspreekt over joden: ‘Ken jij *Der Prozess* van Kafka? Zeer merkwaardig en vooral *superieur* Joodsch. Niets van de joderigheid, à la Zweig en Schnitzler.’¹⁸⁸ En op 19 februari dat jaar noemt hij Kafka's oeuvre boeiend: ‘Gelukkig heb ik deze week Kafka gekozen; hoewel het niet gemakkelijk is daarover in een krant te schrijven, heeft hij tenminste boeiende substantie.’¹⁸⁹ Ter Braak doelt op het essay ‘Decadent zonder decadentie’, dat op 23 februari 1936 in *Het Vaderland* verscheen, maar pas in 1938 in de bundel *In gesprek met de vorigen* werd opgenomen.

Du Perron was echter niet zo gecharmeerd van Ter Braaks stukken over buitenlandse auteurs als Kafka en Mann. Hij heeft liever dat Menno Ter Braak Nederlandse schrijvers aan de orde stelde, zo deelt hij op 21 december 1938 mee:

‘Ik had minder “contact” met je laatste stukken dan met de eerste: of neen, juister is: de buitenlandse “doen”, “raken” mij minder dan de hollandsche. Kafka en Benda zijn goed, maar boeien *mij* minder dan Couperus of Leopold (ook als probleem door jou gezien); Gide en Mann zijn ook volstrekt niet slecht, en toch niet zoo compleet behandeld als andere dingen.’¹⁹⁰

Ook in het krantenstuk ‘Nationaal-socialistische literatuurgeschiedenis’ (16 februari 1938) spreekt Ter Braak zijn bewondering uit voor Kafka. Hij vindt het ontoelaatbaar dat zo'n belangrijk auteur als Kafka in Verdenius' (en Boumanns) literatuurgeschiedenis *Hauptperioden der deutschen Literaturgeschichte*, die in de oplage van 1937 plotseling nazistisch geworden was, überhaupt niet voorkomt: ‘Het is derhalve al griezelig symbolisch, dat een van de grootste Duitse schrijvers (al was hij ook een Tsjech), Franz Kafka, door de heer Verdenius... niet behandeld, en voor zover ik heb kunnen zien, zelfs niet genoemd wordt!!’¹⁹¹

Een reden voor Ter Braaks appreciatie is dat naar zijn idee Kafka iemand is die in Europa is geassimileerd, maar zijn (joodse) wortels nooit heeft verloochend. In ‘De joodse geest en de litteratuur’ (1939) stelt hij vast:

‘De assimilatie heeft [...] de tragiek niet geëlimineerd, zoals bij Benda, maar haar gebannen in een stille, droomachtige hallucinatie van algemeen-menselijk (lees: West-Europees) ervaringsmateriaal. “Ich bin nicht von der allerdings schon schwer sinkenden Hand des Christentums ins Leben geführt worden wie Kierkegaard und habe nicht den letzten Zipfel des davonfliegenden jüdischen Gebetsmantels noch gefangen wie die Zionisten. Ich bin Ende oder Anfang [sic!, P.A.]”, noteert Kafka in zijn dagboek. Wij zouden reeds op grond van die ene uitspraak geen vrijheid meer kunnen vinden om de statische en tegelijk lucide angst, die in Kafka's werk heerst, in beperkt-Joodse zin te verklaren; zonder de aanpassing, de “europeanisering”, zou een Kafka onbestaanbaar zijn.’¹⁹²

4.4. Johann Wolfgang Goethe

Ook de naam Goethe komt hier en daar in het oeuvre van Ter Braak voor. Hij gebruikt dezelfde steekwoorden als bij Thomas Mann en Franz Kafka om Goethe te kenschetsen. Zijn tweeslachtigheid kwam al bij Mann aan de orde, maar ook het Europeanisme, het vergelijken met andere auteurs en de hoogachting komen bij Ter Braaks receptie van Goethe aan bod.

In de kroniek ‘Een volk en zijn mythe’ (17 december 1933) verwijst Ter Braak nog eens naar de Duitse specialistische cultuur. Hij zegt er echter nadrukkelijk bij dat Duitsers als Goethe en Nietzsche weliswaar met deze cultuur werden grootgebracht, maar desalniettemin in de loop der tijd van hun vaderland vervreemd raakten. Hun nieuw verworven cultuur is eerder Europees van aard, zonder evenwel ooit hun achtergrond te vergeten:

‘Een universiteitsbeschaving overlopend van filosofisch jargon, gespecialiseerd tot in het monsterlijke, maar met een essentieel gebrek aan harmonie, was het symbool van een volk van denkers en dichters, dat denken en dichten maar uiterst zelden tot een synthese had kunnen verenigen. Wat men daarover tegenwoordig ook moge fabelen, het staat vast, dat Goethe en Nietzsche (wie weet voor een deel ook Bismarck) vreemdelingen zijn geweest in hun eigen land en het, als zij thans terugkeerden, in nog groter mate zouden blijven. Goethe, de representant van een cultuur, waarin Europa volkomen was opgenomen, [...] representant tegelijk van het voorname hofleven in een Duitse miniatuurstaat.’¹⁹³

In de kroniek ‘Jacobijnen van thans’ (30 oktober 1938) vermeldt Ter Braak dat Goethe de Duitse catastrofe, die vroeger of later in de geschiedenis tot uitbarsting moest komen - zie § 2.6 -, had voorvoeld. In deze kroniek recenseert hij *Journal*

d'Allemagne van D. de Rougemont en *Deutsches Brevier* van E. Alexander. Over dit laatste werk, dat

diachronisch het nationaal-socialisme in Duitsland bepaalt, zegt Ter Braak in samenhang met Goethe:

‘Deze anthologie bevat een schat aan materiaal, waaruit men kan leren, dat de Duitse tragedie niet van gisteren of eergisteren dateert. Het is typerend voor juist de belangrijkste cultuurdragers, Goethe vooraan, dat zij het “Unausgeglichenen” in hun volksbestaan altijd sterk hebben gevoeld en door critiek en satire invloed hebben trachten uit te oefenen op de gang van zaken.’¹⁹⁴

Wat het vergelijken met andere auteurs betreft, Ter Braak wijst er bijvoorbeeld in een beschouwing van het toneelstuk *Wilhelm Tell* (4 februari 1934) op dat Nietzsche een liefhebber was van Goethe, maar juist niet van Schiller: ‘Men weet dat Nietzsche, die Goethe bewonderde en Schiller niet best kon lijden, het afkeurde, dat men over “Goethe und Schiller” sprak en van mening was, dat alleen “Goethe oder Schiller” de juiste verhouding tussen beide figuren aangaf.’¹⁹⁵ Precies een maand later brengt Ter Braak Goethe samen met Schiller nogmaals onder de aandacht. In de kroniek ‘Nagelaten werken’ (4 maart 1934), waarin hij ingaat op K. van den Woestijne's *Over boeken en schrijvers*, en H. Gorter's *Sonnetten*, staat er: ‘Er bestaat zulk een litteraire vriendschap en men behoeft niet bepaald zijn toevlucht te nemen tot Goethe en Schiller om daarvan voorbeelden te over te vinden.’¹⁹⁶ Het wekt wellicht bevreemding dat hij jaren later juist wenst dat beide Duitse grootheden niet meer in één adem genoemd worden. Tijdens de bespreking van een toneelvoorstelling van Racine's *Phèdre* (30 oktober 1939) zegt hij dat deze koppeling ongemotiveerd is:

‘Het verschil tussen de “antieke” Corneille en de “moderne” Racine bijv. is voor ons altijd een tamelijk academisch verschil gebleven; in de eerste plaats zijn deze beide dramaschrijvers voor ons publiek een *combinatie*, zoals de even weinig gemotiveerde combinatie Goethe en Schiller; dit soort “dubbeltallen” figureert in het brein van de gemiddelde scholier als een firma, hoe onjuist dat dan ook moge zijn.’¹⁹⁷

In weer een andere toneelbespreking (Shakespeare's *As you like it*, 28 oktober 1937) plaatst Ter Braak Goethe in de rij der allergrootste schrijvers uit de geschiedenis: ‘Men weet voorts, dat Shakespeare met Vondel, Goethe, Dante en nog enige Groten in het pantheon der litteratuurgeschiedenis is opgenomen.’¹⁹⁸ De Grote Goethe wordt door Ter Braak gebruikt als een belangrijk stuk in zijn schaakspel, dat door hem gespeeld wordt om te winnen van mensen die een nodeloos hoge verering voor zgn. ‘genieën’ aan de dag leggen. Aan de ene kant vindt Ter Braak dat Goethe inderdaad een ‘genie’ is, maar hij wil aan de andere kant de bewondering voor zulke figuren wel aan banden leggen. We zijn tenslotte allemaal mens’, zo betoogt hij in ‘Ondergang’ (1927):

‘De enige “gemeenschap”, die in de differentiatie der individuen behouden blijft, is de gemeenzaamheid der functies. Goethe en een deurwaarder zijn beiden mensen; om de Faust te scheppen zijn bepaalde psychische en fysieke functies nodig, die, in andere verhoudingen, nodig zijn voor het tot stand brengen van een exploit. Voor deze “gemeenschap” bestaat alleen het mens-zijn in zijn algemeenste vorm.’¹⁹⁹

Soms noemt Ter Braak Goethe ook letterlijk een ‘genie’ of een ‘Olympiër’, al pleit hij in het stuk ‘Multatuli, Droogstoppel, Havelaar’ uit *In gesprek met de vorigen* (1938) wel tegen de droogstoppelige interpretatie ervan:

“Lui, pedant en ziekelijk” is de droogstoppelige tegenkant van “geniaal”, en wie “geniaal” zegt zonder de lui-, pedant- en ziekelijkheid van zijn genie onder ogen te durven zien, is niet waard de schoenriemen van dat genie te ontbinden. Iedere Droogstoppel zal *met recht* de ziekelijkheid van een Goethe kunnen constateren; een genie als Pascal is de ziekelijkheid zelf, een Kierkegaard en een Nietzsche vergaan van ziekelijkheid; alleen Droogstoppel zelf is compleet gezond, want hij kent geen andere normen dan de maatschappelijke soliditeit.’²⁰⁰

Zelfs de Groten der aarde hebben hun onontkoombare tekortkomingen, lijkt Ter Braak ook te willen zeggen in de kroniek ‘Zonderlinge carrière’ (16 april 1939):

‘Men kan zich voorstellen, dat iemand als Goethe volledig in zijn werken gerealiseerd heeft wat hem aan onderwerpen voor de geest stond; maar zulk een geval is een hoge uitzondering en bovendien: een “Olympiër” is tegelijk een eenzijdigheid. Hij moge dan al als figuur compleet en klassiek schijnen, zijn olympische houding verraadt altijd nog genoeg van de wanorde, die hij als Werther door een symbolische zelfmoord onderdrukte. Doordat Werther zich van kant maakte, kan Goethe leven en zelfs een hoogwaardigheidsbekleder te Weimar worden.’²⁰¹

Ter Braak bestrijdt het misbruik van het woord ‘genie’. Voor hem betekent ‘genie’ slechts, ‘dat iemand de categorieën, waarin de gemiddelde man denkt en handelt, doorbreekt.’²⁰² En volgens dit criterium zou in principe ook Hitler als ‘genie’ gekwalificeerd kunnen worden, meent Ter Braak.

Een week nadat hij *Lotte in Weimar* besproken heeft, komt Ter Braak terug op de persoon Goethe. In de kroniek ‘Schrijver en mens’ (7 april 1940), waarin Du Perrons *Multatuli en de luizen* belicht wordt en Goethe met Multatuli wordt vergeleken, vindt Ter Braak dat Goethe ook zijn onhebbelijkheden en kleinigheden had - Ter Braak herinnert de lezer aan diens vele liefdesavontuurtjes -, maar dit doet naar zijn mening geen afbreuk aan het formaat van zijn persoonlijkheid. Twee dagen na deze kroniek schrijft Du Perron een brief aan Ter Braak, waarin hij hem bedankt voor de bespreking van zijn pamflet, ook al gaat het er nauwelijks zelf over: ‘Vanmorgen je art. gekregen. Dank. Je

hebt je er handig uit gered, maar over de brochure zelf staan er nu dan ook maar 6 of 8 regels. Enfin, de vgl. Goethe-Mul heeft me zeer geboeid en zal zeker nut stichten.²⁰³

De receptie van Goethe (en Mann) beleeft dus een hoogtepunt tijdens de laatste paar jaren van Ter Braaks leven, dit in tegenstelling tot die van Kafka (en Heine, zoals zal blijken), die wat gelijkmatiger verloopt.

4 5. Heinrich Heine

Menno ter Braak prees Heinrich Heine met name om diens vlijmscherpe pen, en rekende hem onder meer daarom tot zijn literaire voorkeuren. Du Perron, berucht geworden dankzij het met woorden neersabelen van zijn tegenstander D. Coster, vergeleek in een brief van 21 augustus 1933 aan Ter Braak zijn eigen polemische geaardheid met die van de door Ter Braak geapprecieerde Heine: ‘Ik lijk hierin op je vriend Heine...’²⁰⁴

Ter Braak brengt Heine ook in verband met Goethe. Deze bleek tot Ter Braaks genoegen in staat om de geniecultus rondom Goethe enigszins te relativiseren. In ‘Maat en waarde’ (18 augustus 1937) merkt Ter Braak hierover op: ‘Het was [...] Heine, die het genie Goethe van de rol Goethe voortreffelijk wist te onderscheiden, zonder daarom in de pedante overtuiging te vervallen, dat men ze daarom kan *scheiden*’²⁰⁵ Heine was hiertoe mede dankzij een persoonlijke ontmoeting met Goethe gerechtigd.

Ik denk dat de belangrijkste oorzaak voor Ter Braaks interesse in Heine echter diens Europese gestalte is. Ook hij behoort tot de ‘kerndeutschen Unpatrioten’, de auteurs die hun wortels in Duitsland hadden, maar hun takken tot ver over Europa lieten hangen. In 1933 schreef Ter Braak een artikel voor *Forum* (aflevering tien), ‘Paapse sympathieën’, waarin hij Heine vergeleek met de vergeten Tachtiger W. Paap. Beiden waren *enfants terribles* van de toenmalige literatuur, en conformeerden zich niet aan de literaire conventies van hun land. Ze hadden zeker geen beperkt blikveld, Heine schreef bijvoorbeeld als een echte Europeaan:

De traditie van Tachtig kan dus alleen gehandhaafd blijven, wanneer men over haar blijft schrijven in de provinciale trant, die in onze litteratuurboeken gebruikelijk is, wanneer men blijft volharden in de autarkie der nederlandse letterkunde; schrijft men over haar, zoals Heinrich Heine eens in *Die Romantische Schule* over de duitse letterkunde, d.w.z. als een Europeaan over zijn geboorteprovincie, dan zal men vanzelf breken met die traditie en breken met de ambtenaren, die belang bij haar hebben om de vele namen en werken, zonder daarom haar betrekkelijke qualiteiten te vergeten.²⁰⁶

In een brief aan Du Perron van 28 juli 1933 noteert Ter Braak dat hij dit artikel met genoegen heeft gecomponeerd: ‘Ik schrijf met plezier [...] over Paap, Tachtigers,

Heinrich Heine. Stuk stuur ik je of breng ik mee.²⁰⁷ Op 1 januari 1935, hetzelfde jaar waarin ‘Paapse sympathieën’ in de bundel *Het tweede gezicht* werd opgenomen en uitgegeven, analyseerde Ter Braak in de kroniek ‘Heine gezien door Brod’ de verschenen Heine-biografie van M. Brod. Hierin benadrukt hij eveneens de wijde horizon van Heine:

‘Er is tegenwoordig opmerkelijk veel belangstelling voor de “Duitse Parijzenaar” Heinrich Heine. Men mag dat waarschijnlijk toeschrijven aan het ontstaan van een soort tegenstroming tegen de nationalistische waardering der litteratuur als de enig mogelijke; immers Heine is een van de levendste voorbeelden van een schrijver, die, hoewel hij altijd in hart en nieren een Duitser bleef, nooit heeft opgehouden de belachelijkheden van zijn eigen landgenoten te brandmerken en een synthese van Duitse en Franse cultuur na te streven. Daarom is hij in Duitsland, na een kortstondige periode van populariteit, naar het tweede plan verdrongen; men wist met deze kosmopoliet, die bovendien nog Jood was, niets aan te vangen.’²⁰⁸

En net als Goethe had volgens Ter Braak ook Heine de Duitse catastrofe voorvoeld, of zelfs geprofeteerd. In de kroniek ‘Jacobijnen van thans’ (30 oktober 1938) haalt hij een in zijn ogen voorspellende uitspraak van Heine aan: ‘Daarbij blijft het veel geciteerde profetische fragment uit Heine's *Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland* (1834) nog altijd exemplarisch. ‘Es wird ein Stück aufgeführt werden in Deutschland, wogegen die Französische Revolution nur wie eine harmlose Idylle erscheinen möchte...’²⁰⁹ Ook in ‘De Duitse romantiek’ (12 maart 1939) citeert Ter Braak de naar zijn idee visionaire Heine: ‘Es sind nur die kleinen Hunde, die in der leeren Arena herumlaufen und einander anbellend und beißen, ehe die Stunde erscheint, wo dort die Schar der Gladiatoren anlangt, die auf Tod und Leben kämpfen sollen.’²¹⁰

4.6. Ter Braaks artikelen over de emigrantenuitvoer

Over het algemene beeld van het Duitse exil is inmiddels al veel vakliteratuur verschenen, en ook over Ter Braaks receptie en perceptie van de Duitse schrijvers, die vanwege het naziregime hun land noodgedwongen of vrijwillig verlieten, is al het een en ander geschreven.²¹¹ Voordat ik echter enkele afzonderlijke emigrantenauteurs in samenhang met Ter Braak aan de orde stel, dien ik eerst Ter Braaks beeldvorming over hun geschreven literatuur weer te geven.

De eerste keer dat Ter Braak in zijn geschriften melding maakt van de emigrantenuitvoer is in een brief aan Du Perron, gedateerd 1 september 1933: ‘Heb je

gezien dat de duitsche émigrés* [onderaan de brief staat: *redacteur is Klaus Mann; verder alle joden present., P.A.] met medewerking van Huxley, Gide en nog een paar internationale heeren bij *Querido* een tijdschrift *Die Sammlung* gaan uitgeven?²¹² Du Perron zegt een dag later dat hij dit tijdschrift al ontvangen heeft: ‘Van *Die Sammlung* ontving ik bereids een proefnummer.’²¹³ Op 17 december dat jaar bespreekt Ter Braak in de kroniek ‘Een volk en zijn mythe’ twee exilboeken die bij Em. Querido waren verschenen: *Der Haß* van Heinrich Mann, en *Eine Jugend in Deutschland* van Ernst Toller. Hij bespreekt echter alleen deze twee boeken, en gaat niet in op de emigrantengroepering als zodanig. Ter Braak valt Heinrich Manns verstandelijke instelling aan, en ook Tollers idealisme kan zijn goedkeuring niet wegdragen, maar toch krijgen beide boeken al met al een redelijk gunstige beoordeling mee. Behalve bij Em. Querido werden er overigens ook veel boeken van Duitse emigranten bij Allert de Lange uitgegeven. Gedurende de periode 1933-1940 verschenen er in totaal ongeveer 350 tot 400 publicaties (vertalingen, romans, tijdschriftartikelen) van emigranten in Nederland. In het buitenland verschenen er veel exilwerken bij Europa-Verlag, en de Nederlandse Uitgeverij te Parijs.

Enkele maanden later brak Ter Braak een lans voor een Duitse vluchteling: H. Liepmann. Deze zou in zijn roman *Das Vaterland* een smet hebben geworpen op president Hindenburg, en werd daarom gevangengenomen. In een kort stuk, ‘Das unbewusste Europa’ (15 februari 1934), veroordeelt Ter Braak deze arrestatie.

Menno ter Braak schreef zelf ook een stuk voor *Die Sammlung*, evenals Du Perron. Dit emigrantentijdschrift, dat van september 1933 tot augustus 1935 bij Querido verscheen, stelde in april 1934 een speciaal ‘Holland-nummer’ samen, om zo de Europese mentaliteit van het tijdschrift te accentueren. Hierin schreef Du Perron een hilarisch stuk over de Nederlandse literatuur, en Ter Braaks bijdrage bestond uit een essay over de thema's ‘geest’ en ‘vrijheid’. Dit stuk ‘Geist und Freiheit’ werd in het Duits vertaald door W. Cordan. Ter Braak betoogt hierin dat de emigranten zich ten onrechte beroepen op de abstracties ‘geest’ en ‘vrijheid’ om zich te onderscheiden van de nazi's. Ook zij kennen deze woordelijke begrippen, maar geven er een geheel andere uitleg aan. Ter Braak hoopt dat men zich niet door de taal laat bedwelmen, want één abstract woord kan op verschillende manieren geïnterpreteerd worden. Ter Braak recenseerde dit nummer van *Die Sammlung* op 13 april 1934 in *Het Vaderland*. Du Perron was bijzonder gecharmeerd van dit thematische stuk van Ter Braak, en raadde hem op 11 november 1935 aan om dit in *Het tweede gezicht* op te nemen: ‘Vergeet ook vooral niet het essay uit *Die Sammlung*, dat een van je beste is, al zou je het voor de gelegenheid in het holl. terug moeten vertalen.’²¹⁴ Uiteindelijk zou dit essay, eenmaal vertaald en omgewerkt, daadwerkelijk in deze bundel worden opgenomen.

De eerstvolgende keer dat Ter Braak zich met de emigrantenliteratuur bezighield, is in de kroniek ‘Het “emigrantencomplex”’ (25 november 1934). Hierin beoordeelt hij de merites van twee exilromans: K. Mann, *Flucht in den Norden*, en E.E. Noth, *La tragédie de la jeunesse allemande*. De eerste roman in het exil van Klaus Mann had hem zwaar gedesillusioneerd, hij noemt dit boek van Mann zelfs ‘overbodig’ (VW 5, p. 358). Noths boek vindt Ter Braak belangwekkender; met instemming las hij dit werk, waarin

gedemonstreerd wordt dat in Duitsland de premissen voor de opkomst van het nazisme al voorhanden waren. Ter Braak was immers eenzelfde mening toegedaan.

De redenen waarom Ter Braak Klaus Manns roman afkeurde zijn van eminent belang bij het analyseren van zijn standpunt inzake de emigrantenkwestie. Ter Braak vond dat een exilroman blijk moest geven van de nieuwe situatie waarin de emigrant zich nu bevond. Ter Braak wilde *coûte que coûte* deze vernieuwing in een exilroman terugvinden. De exilschrijver kon niet op dezelfde manier blijven doorschrijven alsof er niets gebeurd was, meende Ter Braak. K. Manns *Flucht in den Norden* voldeed niet aan zijn criteria:

‘Als de emigratie een zin zal hebben, dan zal zij toch zeker voor de uitgeweken schrijvers een zuiverings- en uitbrandingsproces moeten betekenen; want welke zin heeft het maken van modelitteratuur in het aangezicht van verbanning, verlies van burgerrechten, concentratiekamp? Aan Klaus Mann schijnen de gebeurtenissen van 1933 spoorloos te zijn voorbijgegaan.’²¹⁵

Daarnaast is er voor Ter Braak nog een andere reden om sommige emigrantenliteratuur onder vuur te nemen. Hij hekelt namelijk de ‘adoration mutuelle’ van veel emigranten. Hun onderlinge loftuitingen in de emigrantentijdschriften vindt hij schadelijk voor de objectieve lezer: deze zou kunnen veronderstellen dat er alleen maar meesterwerken in de exiltijd verschijnen:

‘Als men op de uitwisseling van lyrische lofspraken in de emigranten-tijdschriften zou afgaan, zou men [...] moeten geloven aan een bestendige stroom van genialiteit; er bestaat dus een bedenkelijke contradictie tussen het regelmatig branden van wierook in de critiek en de werkelijke verhoudingen in de literaire productie.’²¹⁶

Ter Braak begrijpt wel waarom dit gebeurt, de emigranten willen tegenover hun nazistische tegenstrevers bewijzen dat zij de ‘ware’ Duitse cultuur vertegenwoordigen, en overdrijven daarbij nogal. Deze handelwijze noemt Ter Braak daarom het ‘emigrantencomplex’. Ter Braak wil dit begrijpelijke gedrag echter niet goedpraten. Ook Klaus Mann maakte zich schuldig aan deze praktijken, zo zal later blijken.

Ondanks zijn kritiek op de literaire bijkomstigheden van de emigranten wil Ter Braak in dit artikel evenwel ook duidelijk maken dat hij in het toenmalige politieke klimaat toch volledig achter hen stond, of sterker nog: *moest* staan. Voor hem staat onomstotelijk vast:

‘waarom de mens met Europees besef automatisch een voorkeur moet hebben voor de literatuur der emigranten; die voorkeur is er al, eer hij de geschriften dier emigranten heeft gelezen; en het is dus *daarnaast* zeer wel denkbaar, dat hij die geschriften op *zichzelf* niet eens zo bijzonder belangrijk acht en er in bepaalde gevallen zeer scherpe critiek op zal uitoefenen.’²¹⁷

In deze kroniek zet Ter Braak voor het eerst duidelijk uiteen wat hij van de emigranten en hun literatuur vindt. In latere stukken zal hij steeds op de in deze kroniek genoemde kritiekpunten terugkomen, al zal hij dan tevens iets ‘verfijnder’ erop reageren.

Naast het tijdschrift *Die Sammlung* bestond er nog een emigrantenorgaan, *Das Neue Tagebuch*, dat onder redactie van Leopold Schwarzschild van juli 1933 tot mei 1940 door de Nederlandse Uitgeverij op de markt werd gebracht. Ook hierin publiceerde Ter Braak een artikel: ‘Emigranten-Literatur’ (29 december 1934). In de volgende lange passage hieruit herhaalt Ter Braak dat hij zich verwant voelt met de emigranten, maar dat hij zich desalniettemin de vrijheid voorbehoudt om kritisch tegenover hun werk te staan:

Als sich 1933 in Deutschland die sogenannte ‘Nationale Revolution’ vollzog, sahen nicht nur die deutschen Schriftsteller sich genötigt, Partei zu ergreifen; die deutsche Literatur war ja eine europäische, nicht nur eine deutsche Angelegenheit.’ [...] ‘Wir hatten also keine Wahl. Als die deutsche offizielle Literatur sich infolge der “nationalen Revolution” planmässig auf die nationalen Werte zurückzog und die euro-päischen Strömungen ebenso planmässig boykottiert wurden, war die Sache der Emigrationsliteratur auch unsere Sache geworden. Nicht kritiklos den Emigranten gegenüber, sondern überzeugt von der Bedeutung unserer gemeinsamen Mission habe ich damals die erste Erscheinungen der Emigrantenverlage begrüsst. Wenn ich auch, um ein Beispiel zu nennen, von der allzu einfachen Vernunftsideologie eines Heinrich Mann in seinem “Hass” nicht schlechthin begeistert war, konnte ich doch nicht umhin, die Stellungnahme dieses Autors zu bewundern und zu verteidigen. Man soll sich darüber nicht täuschen lassen: die Verwandtschaft zwischen den Schriftstellern der deutschen Emigration und ihren europäischen Kollegen entstand ziemlich unab-hängig von reinen literarischen Masstäben. Wir haben darum jetzt nicht erst abgewartet, bis die Emigranten zu produzieren anfangen. Wir durften schon vorher ganz offen sagen und schreiben, die Emigration sei uns wichtiger als das literarische Geschäft des Herrn Dr. Goebbels.

Aus alledem gehr aber hervor, dass wir uns die Freiheit vorgehalten haben, unser Verhältnis zu jedem einzelmem Emigrantenbuch in seiner Eigenschaft als literarisches Phänomen ohne irgendwelche Voreingenommenheit zu begründen.²¹⁸

Ook veroordeelt hij wederom het zgn. ‘emigrantencomplex’, al toont hij er wel begrip voor: ‘Man darf sich also nicht zu sehr darüber wundern, dass sich bei ihnen, die durch eine widerliche Hetze aus ihrem Lande hinausgejagt wurden, die Kritiklosigkeit zu einem “Komplex” entwickelt. [...] Auf die Dauer aber wäre dieses Verhalten der Emigrantenkritik den eigenen Fehlern gegenüber fatal für ihr Prestige in Europa.’²¹⁹ Ter Braak veronderstelt op dat moment nog dat dit gedrag van de emigranten niet bewust optreedt: ‘Es scheint mir aber sehr zweifelhaft, ob hier wirklich bewusste Taktik herrscht.’²²⁰

Tevens haalt Ter Braak nog eens zijn standpunt aan dat de emigranten in hun werk uiting moesten geven aan de veranderde omstandigheden na de machtsovername van Hitler. Dat gebeurde helaas nog te weinig, vond hij:

‘Die wirkliche Emigrationsliteratur ist, trotz der beträchtlichen literarischen Ernte dieser Emigrationsjahre, noch ungeheuer klein. Und zwar deshalb, weil die Majorität der bei den holländischen, französischen, tschechischen und schweizerischen Verlegern erschienenen Bücher sich gar nicht wesentlich von der vorhitlerischen Produktion unterscheidet.’

‘Die Emigrationsliteratur soll mehr sein als eine Fortsetzung. Sie soll den Mut haben, ihre europäische Aufgabe zu verstehen und ihre Stellungnahme zur Literatur nicht nur beeinflussen zu lassen von der Notwendigkeit, gegen den falschen Mystizismus der Blubo-Götzendiener zu kämpfen. Ihre Kritik soll nicht die Geschicklichkeit des Literaten, sondern die Genialität der grossen Persönlichkeit als Masstab wählen.’²²¹

Ter Braak maakte dus bij de emigrantenliteratuur geen uitzondering op zijn eigen poetische opvattingen: de persoonlijkheid van de auteur blijft de graadmeter.

Op 5 januari 1935 reageert E. Andermann, naaste medewerker van L. Schwarzschild, op Ter Braaks artikel. In zijn repliek ‘Grössere Strenge gegen die Dichter’ verweert hij zich tegen diens kritiek. Hij vindt het juist goed dat de ‘Exilanten’ hetzelfde (hoge) peil aanhielden als voorheen het geval was. Wel geeft hij het door Ter Braak gesignaleerde ‘emigrantencomplex’ volmondig toe:

‘Es gibt da zweifellos Unzulänglichkeiten, es wird hier und da den begreiflichen Tendenzen zur Camaraderie allzu bereitwillig nachgegeben. Wenn ein neutraler Beobachter wie Menno ter Braak den Eindruck gewinnen konnte, es werde “die Suggestion von der Vorzüglichkeit der gesamten Emigrantenliteratur” zu erzeugen versucht, so ist dies in der Tat ein ernstes Warnungssignal.’²²²

Maar met de Europees getinte literatuur, die Ter Braak zo graag verlangde, kon Andermann niets aanvangen: ‘Mit Verlaub: die “europäische Aufgabe” der Emigrantenliteratur, - was ist das? Welche Aufgabe könnten die exilierten deutschen Schriftsteller erfüllen als die: ihr Bestes herzugeben?’²²³ Andermann brengt ook een nieuw punt in de discussie: hij wijst Menno ter Braak erop dat de emigrantenliteratuur een heterogeen geheel is, en dus niet onder één benaming gevangen kan worden: ‘Es folgt sich daraus, dass die “Emigranten-Literatur” keineswegs eine geistige Einheit ist, sondern nur eine mehr oder minder zufällige Schicksalsgemeinschaft. Unter ihren Autoren gibt es gute und weniger gute Schriftsteller [...]’²²⁴

Op 12 januari 1935 verschijnen in *Das Neue Tagebuch* nog twee replieken op Ter Braaks artikel: een kort stuk van H. Sahl, ‘Emigration - eine Bewährungsfrist’, waarin kritiek wordt gegeven op Andermanns antwoord, maar waarin tevens gezegd wordt dat in de emigratie al enige verdienstelijke werken zijn verschenen, en een langere bijdrage van L. Marcuse, ‘Zur Debatte über die Emigranten-Literatur’. Evenals Andermann meent Marcuse dat de emigrantenliteratuur een gevarieerd geheel is; de titel van Ter Braaks artikel is volgens hem ongelukkig gekozen:

‘Der erste Einwand entsteht schon angesichts der Ueberschrift:

“Emigranten-Literatur”.

Existiert überhaupt eine “Emigranten-Literatur”? Nein, sie existiert nicht!

[...] Es lässt sich kein Begriff bilden, der das besondere Merkmal dieser Spezies “Emigranten-Literatur” charakterisieren könnte. Das Gebilde, das man “Emigranten-Literatur” nennt, ist, bei Licht besehen, nichts weiter als die Summe aller Bücher deutschschreibender Autoren, die seit Hitlers Krönung nicht mehr in Deutschland erscheinen *können*, oder nicht mehr in Deutschland erscheinen *wollen*, oder weder können noch wollen.’²²⁵

En ook Marcuse erkent dat in de emigrantentijdschriften slechts positieve kritieken over emigrantenauteurs geschreven worden: ‘Man soll ihm [...] ehrlich zugeben: es wird in den Blättern der Emigranten reinlich Ja gesagt.’²²⁶ De tegenstelling tussen het nationaal-socialisme en het Europeanisme spreekt hem evenwel niet aan: hij vindt namelijk dat de nazi's geen volwaardige opponent zijn. De ideeën van de nazi's vindt hij zo belachelijk, dat hij ze niet serieus kan nemen: ‘Es ist das gemeinsame Merkmal aller echten Gegner des Nationalsozialismus, dass sie in ihm kein geistiges Ereignis erblicken, keine ebenbürtige Antithese. So sind sie im tiefsten unbewegt von dieser Bewegung.’²²⁷ Ter Braak laakt in zijn dupliek van 19 januari 1935, ‘Zum Thema Emigranten-Literatur. Antwort an Andermann und Marcuse’, deze lakse houding. De nazi's zijn juist bijzonder gevaarlijk, en mogen niet genegeerd worden. Als vergelijkingsmateriaal haalt hij dan Goethe en Heine aan: de eerste is meer berustend en afwachtend (evenals Marcuse), de laatste trekt juist eerder stevig van leer (net als Ter Braak zelf). Ook in zijn behandeling van de emigrantenliteratuur zal Ter Braak meerdere malen andere, ‘grote(re)’ auteurs als ijkpunt nemen: ‘Marcuse behauptet, er sei “im tiefsten unbewegt von dieser Bewegung”. Dieser olympische Satz bestimmt das Verhältnis Marcuse-Ter Braak, das man in dieser Lage (von Größen-Unterschieden abgesehen) gewissermassen dem Verhältnis Goethe-Heine gleichsetzen könnte.’²²⁸

Op 11 maart 1935 schrijft Ter Braak een stuk over de vrijwillig uit Duitsland gevluchte schrijver Leonard Frank: ‘Leonhard Frank in ons land’. Ter Braak interviewde hem, en in het krantenverslag hiervan werkt hij zijn opinie over de emigrantenliteratuur verder uit. Nu geeft hij plotseling toe dat de naamgeving van deze literaire stroming ontoereikend is! Bovendien vindt Ter Braak nu dat niet de volledige emigrantenliteratuur blijkt moet geven van de veranderde situatie in Europa en Duitsland. Ik vermoed dat de discussie in *Das Neue Tagebuch* voor Ter Braak de aanleiding is geweest om zijn eigen standpunt in deze kwestie te herzien:

‘Bij een bezoek aan Den Haag heeft Leonhard Frank mij een en ander meegedeeld over zijn standpunt ten opzichte van het complex werken dat men pleegt samen te vatten onder de *weinigzeggende* [cursivering van mij, P.A.] naam “emigrantenliteratuur”. Er bestaat tegenwoordig onder de schrijvers die om een of andere reden buiten de Duitse grenzen leven verschil van mening over de taak die deze “emigrantenliteratuur” behoort te vervullen. Deze controverse hangt ten

nauwste samen met het karakter der emigratie in het algemeen; zij is gedeeltelijk het gevolg van de opvattingen over het “bloed”, die in het huidige Duitsland worden gehuldigd; er zijn dus onder de emigranten ook auteurs die uitsluitend omdat zij “niet-ariërs” zijn in het buitenland moeten wonen. Voor hen behoeft uiteraard de ballingschap, die hun is opgedrongen, geen verandering van inzichten mee te brengen. Daarnaast bestaat een stroming die in de emigratie meer ziet dan een toevallige “Schicksalgemeinschaft” en van mening is dat het emigrant-zijn een nieuwe oriëntering ten opzichte van de Duitse en Europese cultuur behoort te betekenen.²²⁹

Leonhard Frank behoort tot de groep exilschrijvers, die zich door de emigratie niet genoopt voelen hun waarden te herzien. Ter Braak deelt die mening niet.

Op 29 september 1935 wijdt Ter Braak een kroniek aan de exilroman *Königin Christina von Schweden* van A. Neumann. In deze kroniek, getiteld ‘Koning Christina’, noemt Ter Braak een andere, nog niet eerder door hem aangehaalde eigenschap van de emigrantenliteratuur. In veel van deze romans vlucht de schrijver namelijk in het verleden. Er werden bijvoorbeeld beschrijvingen gegeven van het leven van Hendrik IV, Catharina de Grote of Napoleon III. Ter Braak veroordeelt dit escapistisch gedrag. Hij wil nu juist dat de ‘Exilant’ getuigenis aflegt van de veranderde omstandigheden onder Hitlers schrikbewind:

‘Een revolutie, die de schrijver dwingt het land te verlaten, waar hij eens tot de elite werd gerekend, zou in bepaalde gevallen ook een innerlijke revolutie kunnen betekenen; des te opmerkelijker is dat zulks maar hoogst zelden het geval is.’ ‘De Duitse emigratie schijnt bezig steriel te worden; de gemiddelde schrijver van die emigratie produceert jaarlijks zijn door het rythme van de boekenmarkt vereiste werk; maar van een innerlijke vernieuwing blijkt vrijwel niets [...]’²³⁰

Ter Braak hoopt dat deze situatie in de toekomst nog zal veranderen: ‘Er is slechts nog te hopen op verrassingen, op onbekende namen, op de *werkelijke* emigratie, die er toch ook moet zijn, ergens, misschien in Amsterdam, misschien in Parijs of Praag.’²³¹ Het volgende jaar zou hij in een boek van Merz de eerste echte exilroman herkennen.

De tweede keer, ná de pennenstrijd in *Das Neue Tagebuch*, dat Ter Braak het begrip ‘emigrantenliteratuur’ problematiseert, vindt plaats in een stuk dat reageert op L. Schwarzschilds aanval op Th. Manns toen nog neutraal veronderstelde houding tegenover Hitler enerzijds, en de emigratie anderzijds (‘Gerucht om Thomas Mann: een aanval op zijn houding door Schwarzschild’, 3 februari 1936). Schwarzschild plaatste zijn aanval op 25 januari in zijn eigen tijdschrift, op 2 februari zette Mann zich echter duidelijk tegen de cultuur van Hitler-Duitsland af, zoals we eerder zagen. In Ter Braaks weergave van dit geschil laat hij wederom weten dat dé emigrantenliteratuur volgens hem niet bestaat: deze zou naar Ter Braaks idee niet bestaan, omdat de emigranten eigenlijk op precies dezelfde wijze schreven als voorheen. Tevens bekritiseert hij nog eens hun ‘emigrantencomplex’:

‘Er bestaat inderdaad onder de Duitse emigranten een hinderlijke neiging tot systematische zelfoverschatting, en dat, terwijl er nauwelijks van een werkelijke emigranten-literatuur gesproken kan worden (emigranten-literatuur in de zin van “literatuur die door de emigratie is beïnvloed”); immers het voortzetten van de “productie” buiten in plaats van binnen de Rijksgrenzen is op zichzelf nog geen bewijs voor de superioriteit en noodzakelijkheid van de productie.’²³²

Op 22 maart dat jaar maakt Ter Braak in de kroniek ‘De emigratie aanvaard’ melding van het zijns inziens eerste ‘echte’ emigrantenboek: *Ein Mensch fällt aus Deutschland*. Dit verscheen bij Querido, en werd geschreven door de toen nog onbekende auteur Konrad Merz. Ter Braak beschouwt het ‘als één van de gelukkigste momenten in het litteraire bestaan van de gehele Duitse emigratie.’ (*VW* 6, p. 92) Hij bewondert bij Merz vooral het terugkaatsen van Duitse karakteristieken op Nederland, het land waarnaar hij gevlucht was, en *vice versa*. De manier waarop Merz gestalte geeft aan zijn emigratie, lijkt op die van een andere Duitser, Heinrich Heine, met dien verstande dat Heine's andere land Frankrijk was: ‘In zijn ballingschap en in zijn verhouding tot het nieuwe stuk aarde, waarop hij moet wonen, laat Konrad Merz zich vergelijken met een andere emigrant, die voor het wederzijds begrijpen van twee landen meer gedaan heeft dan alle anciens combattants bij elkaar: Heinrich Heine.’²³³

Ter Braak vindt *Ein Mensch fällt aus Deutschland* een werk van Europese betekenis: ‘want uit een ontmoeting van volken en vaderlanden, die zich te intenser doorzet naarmate de hysterische egelpolitiek meer hoogtij viert, groeit het Europees bewustzijn.’²³⁴ In de laatste alinea van deze kroniek herhaalt Ter Braak dat Merz, net als Goethe en Heine, een Europees auteur is, vooral omdat hij zich distantieerde van de toentertijd nationalistische Duitse regering:

‘Het is naar déze oplossing van de Duitse vaderlandsliefde in een Europees bewustzijn, dat een ieder, die met Merz verschil maakt tussen het Duitse volk en zijn regeerders, uitziet. Maar ook Goethe en Heine zagen er al naar uit, en het lijkt twijfelachtig of de verhoudingen er op verbeterd zijn. Van des te meer waarde is deze nieuwe verschijning in de Duitse literatuur, die, hoop ik, niet achter de reclame-emigranten zal verdwijnen.’²³⁵

In deze kroniek geeft Ter Braak een bevattelijke samenvatting van zijn standpunt inzake de emigrantenliteratuur. Daarbij onderscheidt hij verschillende groepen schrijvers in deze stroming, iets wat hij naar mijn mening pas ná de discussie in *Das Neue Tagebuch* prominent deed. Niet alleen de kroniek ‘Het emigrantencomplex’ is dus van belang bij het bepalen van Ter Braaks positie ten opzichte van de emigrantenliteratuur, maar ook de woordenwisseling in *Das Neue Tagebuch* is van doorslaggevende betekenis geweest. Ter Braak recapitulatie luidt als volgt:

‘Ik heb er al meermalen op gewezen, dat het voor een schrijver op zichzelf nog geen verdienste is, dat hij buiten zijn land woont; de redenen, waarom men

emigreert, zijn vooral bij deze emigratie, die door het rassenvraagstuk extra gecompliceerd is geworden, van zeer verschillende aard; zo zijn er onder de emigranten b.v. Joden, die ongetwijfeld alleen door de antisemitische tendenties van het nationaal-socialisme zijn verdreven en uitsluitend in het buitenland uitgeven, omdat zij in het “binnenland” niet *kunnen* uitgeven. Maar ook onder degenen, die Duitsland hebben verlaten, omdat zij zich principieel vijandig stelden tegenover het regime, is de emigratie dikwijls niet veel meer dan een onaangenaam intermezzo, dat hen gedwongen heeft hun boeken te schrijven in Amsterdam of Parijs in plaats van in Berlijn of München. Zij hebben hun wrok meegenomen (wat begrijpelijk is), zij zijn vervuld van het verleden en maken dat verleden tot maatstaf van de tegenwoordige dingen (wat al bedenkelijker wordt, omdat het nieuwe perspectieven afsluit); in ieder geval is de emigratie voor hen geen *idee*, geen wedergeboorte, doch slechts een verplaatste productie.²³⁶

De laatste keer dat Ter Braak volgens mij over de emigrantenliteratuur repte, is in ‘Maat en waarde’ (18 augustus 1937). Daar herinnert hij zijn lezers nog eens aan het ‘emigrantencomplex’: ‘Men kan trouwens slechts wensen, dat *Mass und Wert* in ieder opzicht de critiek aan het woord zal laten en b.v. een einde zal maken aan de dikwijls weezinwekkende wederzijdse opkammerijen, die onder geëmigreerde Duitse auteurs gewoonte zijn geworden.’²³⁷

Menno Ter Braak heeft zich dus vrij intensief met de emigrantenliteratuur beziggehouden. Zijn behandeling hiervan kent een standaard normale verdeling met als middelpunt de jaren 1934/1935. De redenen voor zijn belangstelling zijn met name van politieke en cultureel aard, maar daarnaast valt er toch ook een persoonlijke reden op te noemen: Ter Braak beseftte dat hijzelf ook altijd rekening moest houden met een mogelijke emigratie. In een brief aan Du Perron van 27 december 1935 staat er onomwonden:

‘Maar ook namens haar [A. ter Braak-Faber, P.A.] en voor Bep [Du Perrons vrouw, P.A.] onze hartelijkste wensen voor een leefbaar 1936! Zoo mogelijk nog zonder emigratie!’²³⁸

4.7. Ter Braaks uitlatingen over emigrantenschrijvers

Eén auteur uit de emigratie is al aan bod gekomen, namelijk Thomas Mann. Deze had een vergelijkbare opvatting over de exiltijd als Ter Braak: beiden vonden dat de ‘Exilliteratuur’ in een kosmopolitische context geplaatst moest worden. Th. Mann schrijft hierover op 17 februari 1941 aan F. Kaufmann: ‘Es ist... eine neuartige Form des Exils,

wesentlich verschieden von früheren dem Sinne nach; es hat direkt zu tun mit der Auflösung der Nationen und der Vereinheitlichung der Welt.²³⁹

Maar ook met diens zoon Klaus heeft Ter Braak zich beziggehouden; hij heeft zelfs kortstondig persoonlijk contact met hem gehad. In het jaar 1934 duikt de naam Klaus Mann regelmatig in de briefwisseling met Du Perron op. Aanvankelijk waren beide briefschrijvers enthousiast over deze in maart 1933 uit Duitsland gevluchte exilschrijver, maar geleidelijk aan werd hij duidelijk een ‘bête noir’ voor hen. Ze verfoeiden vooral diens literatuuropvattingen. Ik zal eerst Ter Braaks (en Du Perrons) mening over Klaus Mann weergeven, zoals deze met name uit de *Briefwisseling* naar voren komt. Daarna zal ik vier andere door Ter Braak genoemde emigranten behandelen als antipoden van Klaus Mann, en wel in volgorde van heftigheid tegen hem en diens geestverwanten: Ernst Erich Noth, Konrad Merz, Samuel Lewin en Albert Vigoleis Thelen. Deze vier auteurs hadden volgens Ter Braak, in tegenstelling tot Klaus Mann, niets op met een zekere literatenmentaliteit. Hijbedoelde daarmee dat ze geen mooie en pretentieuze literatuur wilden schrijven. Ze verfoeiden tevens het bijvoorbeeld door Klaus Mann in praktijk gebrachte ‘emigrantencomplex’. Ter Braak heeft met al deze schrijvers in persoonlijk contact gestaan, en hij heeft in veel gevallen ook financieel of geestelijk bijstand verleend, zoals zal blijken.

4.7.1. Klaus Mann

De eerste keer dat in de *Briefwisseling* Klaus Mann genoemd wordt, is op 15 februari 1934. Du Perron wil in contact treden met de emigrantenauteurs, en stippelt zijn tactiek als volgt uit: ‘Ook aansluiting zoeken met de uitgeweken Duitse schrijvers: Klaus Mann dus in de eerste plaats; via hem de anderen zien.’²⁴⁰ Drie dagen later verhaalt Ter Braak over een ontmoeting met Klaus Mann. Tijdens dit onderhoud werd er onder meer gesproken over Du Perrons en Ter Braaks bijdragen aan Klaus Manns tijdschrift *Die Sammlung*: ‘Klaus Mann was erg aardig. Werkelijk een heldere, mij dunkt betrouwbare man. Hij heeft je artikel in handen en was er zeer blij mee. Ik schrijf waarschijnlijk voor datzelfde nummer ook iets voor hem.’²⁴¹ Op de drieëntwintigste is het voor Ter Braak echter niet zeker dat Klaus Mann tot ‘de onzen’ (*BW* 2, p. 341) behoort. Klaus Mann had hoge pretenties over de rol die de Literatuur te vervullen had, Ter Braak verzette zich juist hiertegen.

Op 6 april 1934 beklagt Ter Braak zich over Klaus Mann. Hij was er bang voor dat ‘Geist und Freiheit’ verkeerd werd afgedrukt in *Die Sammlung*: ‘Er zijn n.l. drie regels in gekomen, die ik voor mijn particulier gebruik in margine had genoteerd. Gewoonweg belachelijk. Er is nu een briefje met een rectificatie bij ieder nummer gevoegd.’²⁴² Du

Perron kon deze drie regels niet terugvinden; het bleek dat ze op het allerlaatste moment eruit waren gehaald.

Op 26 april 1934 heeft ook Du Perron Klaus Mann persoonlijk ontmoet, en hij vertelt de volgende dag aan Ter Braak zijn bevindingen: ‘Ik at en sprak met Klaus Mann. Niet ongeschikt, inderdaad, een beetje “vlotte jonkman” - althans in Parijs en Fransch sprekend. [...] Het was toch wel gezellig, we hebben ook over Holland en Amsterdam, over jou [...] gepraat. Ik heb hem de *Politicus* warm aanbevolen.’²⁴³

Plotseling heeft Ter Braak het op 4 juni 1934 over ‘Klausje’. En vier dagen later klinkt er na een volgende *tête a tête* behoorlijk wat ironie door in Ter Braaks typering van Klaus Mann: ‘Verder een geschikte vent, man der nuances. Unendlich begabt vielleicht.’ (BW 2, p. 419) Ter Braak is niet meer zo uitbundig over deze auteur als een paar maanden eerder. Op 5 augustus 1934 klinkt een soortgelijk geluid: hij vindt een stuk van Klaus Mann in *Forum*, ‘Die Schwestern Brontë’ (*Forum*, jrg. 1934, p. 753), ongehoord matig. Bovendien vraagt hij zich af: waarom moest het eigenlijk in het Duits geschreven worden? Du Perron is eveneens niet meer zo gecharmeerd van Klaus Mann. Op 4 oktober haalt hij zelfs fel en op de man spelend uit naar deze auteur: ‘Klausje Mann is, neem ik aan, toch wel heel erg een gelikt klootje, en heeft ongelijk gehad met niet aan de planken vast te kleven, waar zijn ziel nog zo krachtig aan “haakt”.’²⁴⁴ F. Bulhof meent in de inleiding van de door hem bijeengebrachte Ter Braak-artikelen over de emigrantenliteratuur dat in oktober de stemming totaal keerde in Ter Braaks beoordeling van Klaus Mann (p. 27). Ik ben van mening dat de verhoudingen al eerder getroebleerd waren. Een precies tijdstip valt moeilijk te bepalen, maar ik vermoed dat in juni 1934 de lucht al betrokken was.

Op 13 november 1934 schrijft Ter Braak aan Du Perron dat hij Klaus Manns *Flucht in den Norden* voor een artikel (‘Het emigrantencomplex’) heeft gelezen. Hij spreekt er een vernietigend oordeel over uit: ‘Ik las Klausje, om over te schrijven. Snert! En vooral: akelige, precies opgevulde leegte! Als dit aanstellerig geklets de “zin der emigratie” is, moeten de emigranten zich maar gauw weer bij de “Reichskulturkammer” gaan melden.’²⁴⁵ Ter Braak heeft vooral moeite met Klaus Manns literatenmentaliteit, en daarom heeft hij Manns roman zo bekritiseerd, zo laat hij op 22 november weten. Slauerhoff is volgens Ter Braak geen literaat, maar Klaus Mann daarentegen juist wel: ‘(Van litteraat gesproken: ik heb Klaüseli voor a.s. Zondag zoo afgedroogd, dat hij wel erg boos zal zijn. Ik zend je het artikel wel).’²⁴⁶ Ook op 25 februari 1935 vindt Ter Braak nog dat Klaus Mann een ‘typische literatenmentaliteit’ heeft (BW 3, p. 141). Op 9 maart 1935 sluit Ter Braak het hoofdstuk ‘Klaus Mann’ af door het volgende aan Du Perron mee te delen: ‘Gisteren Klausje gesproken, in de Pfeffermühle; hij is toch meer een onbeduidend dan een onoprecht type, lijkt me.’²⁴⁷ Méér beschadigend commentaar op Klaus Mann in de volgende paragrafen.

Klaus Mann zelf was ook niet altijd te spreken over Menno Ter Braak. In een brief van 19 april 1938 aan M. Brod geeft hij Ter Braak een veeg uit de pan. Nog interessanter in deze brief is diens opmerking over het ‘emigrantencomplex’. Hij geeft hier duidelijk toe

dat hij Merz' roman *Ein Mensch fällt aus Deutschland* om strategische redenen lovend heeft besproken! Ook in een brief aan Menno ter Braak zelf geeft Klaus Mann toe dat hij doelbewust de emigrantenuitgeverij de hemel in prijst (zie volgende paragraaf):

‘Ich lobte den Merz damals in der Pariser Tageszeitung: hauptsächlich, um einen jungen Emigranten zu fördern; weniger aus Überzeugung -: jedenfalls nicht genug, wie Ter Braak fand, der seinerseits den armen Merz mit Heinrich Heine verglich. Ich erwähne diese Geschichte, um Ihnen zu zeigen, was für ein konfuser, eigensinniger, intellektuell unzuverlässiger Mensch dieser ter Braak ist. Übrigens - um es zu wiederholen -: unbegabt ist er keineswegs, auch nicht unanständig - bei mehreren Gelegenheiten hat er sich, in kulturpolitischen Fragen, äußerst fair, sogar mutig benommen. Aber seine Eitelkeit und seine geistige Unklarheit verderben alles.’²⁴⁸

In zijn roman *Der Wendepunkt* (1969) beschrijft Klaus Mann Menno ter Braak veel gunstiger: ‘Am nächsten kamen mir der literarisch-philosophische Essayist Menno ter Braak, ein passionierter und reiner Geist von durchaus originaler Prägung [...]’²⁴⁹

4.7.2. Ernst Erich Noth

Ter Braak kwam via Du Perron in aanraking met het werk van Noth. In een brief van 5 november 1934 doet Du Perron hem een tip aan de hand voor een artikel: bespreek eens *La Tragédie de la jeunesse allemande* van deze Duitse ‘Exil’-schrijver. Om Noth in een goed daglicht te stellen, zegt Du Perron dat deze auteur veel sympathieker is dan de door hen beiden zo versmadede Klaus Mann:

‘Lees vooral *La Tragédie de la Jeunesse Allemande* van Ernst Erich Noth. (Bij Grasset verschenen, het duitse origineel verscheen nog niet). Het is de helderste uiteenzetting van wat er in Duitsland gebeurd is, en in een zeer sympathieke toon geuit, véél beter dan *Der Hass* en 3 X zoo intelligent. Noth is een jongen uit de generatie van Klausje, maar 4 X zoo sympathiek, lijkt me. In ieder geval is dit boek ideologisch de beste aanvulling van wat *Die Geächteten* dramatisch te begrijpen geeft. Het lijkt me voor jou een voortreffelijke stof voor een preek.’²⁵⁰

Twee dagen later, na een persoonlijk onderhoud met Noth, vindt Du Perron dat Noth nog steeds veruit te preferen valt boven Klaus Mann: ‘Ik sprak gisteravond Ernst Erich Noth, 25 jaar, heel aardig - véél aardiger, intelligenter en eigener dan Klausje.’ (*BW* 3, p. 61) Op 9 november vertelt Ter Braak dat hij het plan heeft opgevat om over Ernst Erich Noth en Klaus Mann een kroniek te schrijven: ‘*Noth* heb ik besteld. Als het gaat wijd ik aan hem en Kläuseli een kroniek.’ (*BW* 3, p. 63) De dag erop benadrukt Du Perron nog eens dat Noth van een heel ander kaliber is dan Klaus Mann:

‘Noth en Klaus gaan samen best, als je er dan ook *Kind dieser Zeit* bij haalt en van Noth *Die Mietskaserne* leest. Noth zegt dat Klaus geen enkel recht heeft om zich als

representant van het jongere Duitschland op te werpen, dat hij deel uitmaakt van een nasleep van de decadentie in München, dat hij een middelmatige veelschrijver is en dat zijn romans niets beteekenen. Noth zelf is wschl. ook geen licht, maar heeft niets van de pederastisch-mondaine flauwekul van Klaus. En als ik “geen licht” zeg, bedoel ik het op het superieurst plan; hij is zeker intelligent, in de beteekenis: “helder hoofd”, en lijkt mij heel sympathiek, rustig, betrouwbaar, honnête homme (wat ik van lulletje Klaus niet zeggen durf, en zeker niet nu ik dit misselijk boekje inzag).²⁵¹

Op 30 november 1934 probeert Du Perron de eveneens in Parijs woonachtige Noth, nadat deze hem thuis had opgezocht, in contact te brengen met Ter Braak. Wederom krijgt Klaus Mann de wind van voren:

‘Ik had daarnet Noth bij me, aan wie ik je stukken over de Duitsche emigrés en hemzelf gaf. Hij was er verrukt over, omdat ze precies weergeven wat hij er zelf van denkt. Hij vindt Klausje een vervelend iemand en heeft erg het land aan het geflikflooi, van al die “geniale” uitgewekenen; hij is zelf trouwens werkelijk erg aardig, en in tegenstelling met Liepmann en Klausje - ik heb hem nu 2 X gezien - zonder twijfel een “honnête homme”. ik heb hem over jou gesproken en hem je adres gegeven.²⁵²

Du Perron vraagt tevens in deze brief of Ter Braak bij Allert de Lange wil informeren of Noths nieuwe roman, dan wel de Duitse versie van zijn *Tragédie de la jeunesse allemande* daar gepubliceerd kan worden. Een duidelijk voorbeeld van de hulpverlening die beide auteurs aan de emigranten wilden bieden:

‘Misschien kan je het bij Allert de Lange aanbevelen, of verder nagaan wat er te doen zou zijn. Noth zou je zelf schrijven; dit briefje dient dus vnl. om hem aan te kondigen en hem aan te bevelen tegelijk, dit laatste doe ik met alle plezier, want ik weet zeker dat hij je erg sympathiek zou zijn.²⁵³

Noth zou Ter Braak inderdaad anschrijven, waaruit tenslotte een genoeglijke briefwisseling ontstond. Ook Ter Braak meent in zijn volgende brief aan Du Perron van 8 december 1934 dat Noth sympathieker is dan Klaus. Ter Braak schrijft daarnaast dat Klaus Mann hem een brief gestuurd heeft, waarin deze onverbloemd toegeeft dat hij bewust alle emigrantenliteratuur toejuicht. Hij geeft vervolgens aan Du Perron de garantie dat hij zal proberen om Noths *Tragédie de la jeunesse allemande* bij een uitgeverij gepubliceerd te krijgen:

‘Met Noth raakte ik in aangename correspondentie. Uit zijn briefstijl blijkt al, dat hij een *totaal* beter type moet zijn dan Kläuseli. Deze laatste heeft mij een brief geschreven naar aanleiding van de emigrantenquaestie, waarin hij er rond voor uitkomt, dat deze ophemelarij *bewust* wordt bedreven, als concurrentie met het litteratuurzaakje van den “lamme” (je weet, zoo heet Goebbels). Frisch! Noth schrijft

over deze dingen op een manier, die mij direct sympathiek aandeed. Ik zal zien hier een holl. vertaling onder dak te brengen van de *Tragédie*.²⁵⁴

Du Perron reageert daar twee dagen later op (10 december 1934) door te zeggen: ‘Nogal geschikt v. Klausje toch, dat hij zóó reageerde. Maar Noth is 10 X aardiger, dat zal je merken als je hem ziet. Heel jong, en toch met een rustige, eenvoudige ernst, niets geen “puber” meer.’²⁵⁵ Noth was erg blij dat hij met Menno ter Braak in aanraking was gekomen. Op de twintigste bericht Du Perron hierover. Hij stelt Ter Braak voor om Noth eens persoonlijk te ontmoeten:

‘O ja, Noth schreef mij ook erg enthousiast over je: “Je ne saurais jamais trop vous remercier de m'avoir mis en rapport avec votre ami ter Braak dont les lettres témoignent d'une attitude très parente a la mienne, en d'une compréhension encourageante de mes préoccupations”. (Hij spreekt en schrijft zeer behoorlijk fransch, zooals je ziet. Wanneer kom je in Parijs om in het duitsch kennis met hem te maken? Of laat je hem eens naar Holland komen?)’²⁵⁶

Ter Braak heeft Noth in ieder geval één keer ontmoet, en wel op een schrijverscongres te Parijs. In een krantenstuk over dit congres (24 juni 1935) laat Ter Braak weten:

‘Ik sprak gisteren de Duitse schrijver Ernst Erich Noth, wiens *Tragédie de la jeunesse allemande* een van de beste kronieken is over de voorhistorie van het Hitlerregime.’²⁵⁷

Omdat Du Perron en Noth duidelijk geen medestander waren van Klaus Mann en zijn praktijken maakte Ter Braak hen opmerkzaam op de gevoerde discussie in *Das Neue Tagebuch* over onder meer het ‘emigrantcomplex’. Op 13 januari 1935, een dag na het verschijnen van de twee replieken van Marcuse en Sahl, schrijft hij aan Du Perron: ‘Heb je mijn discussie in het *Neue Tagebuch* gelezen? Noth stuurde ik een ex. van het verweer van een dier heeren. Ik heb hier het hele archiefje natuurlijk liggen, maar Noth heeft het waarschijnlijk bij de hand.’²⁵⁸ Omdat Du Perron deze geschiedenis niet kende en de artikelen ook niet gemakkelijk via Noth kon bemachtigen, vraagt hij Ter Braak om deze stukken uit *Das Neue Tagebuch* naar hem op te sturen: ‘Van het *Neue Tagebuch* niets gemerkt, ik zie het niet en ontmoet ook Noth niet zoo vaak, omdat ik (hij trouwens ook) zooveel te schrijven heb en hij in een heel andere buurt woont. Stuur me dus het archiefje, als het niet te veel moeite is.’²⁵⁹

Een ander voorbeeld van de hulp die door Du Perron en Ter Braak aan de emigranten in het algemeen, en in dit geval Noth in het bijzonder werd geboden, valt te lezen in een brief van Du Perron, gedateerd 5 april 1935. Du Perron wilde een stuk van Noth onderbrengen bij het tijdschrift *Den Gulden Winckel*, maar dat mislukte. Du Perron vond het weliswaar geen geweldig stuk, maar omdat hij Noth daarmee kon helpen, had hij toch geprobeerd om het ergens geplaatst te krijgen. Twee dagen later vraagt Ter Braak aan Du Perron of deze dan geen ‘interview’ met Noth kan maken. ‘Doe het dan zoo, dat

er een algemeen kantje aan zit (“de” [sic!, P.A.] emigratie of zoo), dan kan ik het zeker door de liberale persen krijgen.²⁶⁰

Ter Braak had op 4 mei 1936 bericht dat Konrad Merz binnen enkele maanden naar Parijs zou komen, en dan ook Du Perron wilde opzoeken. Du Perron schrijft een dag later dat hij het jammer vindt dat Noth dan waarschijnlijk al vertrokken zou zijn, want hij had beide emigranten graag met elkaar in contact gebracht: ‘Deze Noth is op het ogenblik hier, maar gaat over een week weer naar Aix terug, zoodat ik hem niet met “Merz” samen brengen kan. Het is gek, maar “Merz” heeft voor mij een wat fransche bijmaak, zoeen die maakt dat ik mij heelemaal in de vereiste stemming zou voelen tusschen “Merz und Noth”.’²⁶¹

De laatste keer dat Noths naam in Ter Braaks werk genoemd wordt, is op 16 oktober 1938, en wel in de kroniek ‘Nietzsche-Marx-Macchiavelli’. Ter Braak zet in deze kroniek uiteen dat een individu zich niet aan een partij-ideologie moet opofferen. Hij somt dan enkele geestverwanten op, waaronder Ernst Erich Noth:

‘ik zou ook nog kunnen noemen *L'Homme contre le Partisan* van de in Frankrijk wonende Duitser Ernst Erich Noth, waarin dezelfde tendens tot uiting komt, en waarin dit citaat van Goethe als motto fungeert:

“Zodra een dichter (lees: schrijver, M.t.B.) politieke actie wil voeren, is hij genooddaakt zich aan een partij op te offeren; en zodra hij dat doet, is hij als dichter verloren; hij is gedwongen vaarwel te zeggen en zich als tegenprestatie de muts van de bekrompenheid des geestes en van de blinde haat diep over zijn oren te trekken.”²⁶²

Bij Ter Braaks (en Du Perrons) beoordeling van Noth vielen met name twee punten op: ten eerste het iteratief benadrukken dat deze emigrantenschrijver totaal anders is dan één van de leidinggevende figuren van deze literaire stroming: Klaus Mann, en ten tweede het aanbieden van een helpende hand. Ook bij Ter Braaks evaluatie van Konrad Merz keren deze twee punten, naast andere, terug.

4.7.3. Konrad Merz

Hoe Ter Braak in aanraking kwam met de in 1934 uit Duitsland gevluchte Konrad Merz staat beschreven in Merz' eigen verslag, dat hij voor het Ter Braak-nummer van *Tirade* (1974) schreef: ‘Menno ter Braak und der Fall aus Deutschland’. Merz had de controverse in *Das Neue Tagebuch* gevolgd, en geeft in dit verslag het door Ter Braak gesignaleerde ‘emigrantencomplex’ en gebrek aan vernieuwing in de emigratie beknopt weer:

‘Zu jener Zeit meldete sich der holländische Kritiker Menno ter Braak bei den Emigranten im Neuen Tagebuch: es wär ja ganz schön, schrieb er, dass einer von ihnen über den anderen von ihnen immer schrieb, dass der immer so schön schrieb.

In Wirklichkeit hätten diese Schreiber nur ihre Schreibmaschine emigrieren lassen. Er, Ter Braak, warte auf ein neues Wort.²⁶³

Een vriendin van Merz raadde hem aan om een brief naar deze Ter Braak te schrijven, en hem te vertellen dat hij bezig is met een emigrantenboek dat hem misschien wél zou bevallen. Merz verwachtte geen antwoord, maar twee dagen later schreef Ter Braak toch terug om een afspraak te maken. Tijdens deze ontmoeting bij Ter Braak thuis leest Merz het eerste gedeelte van het manuscript voor, dat later bekend zou worden als *Ein Mensch fällt aus Deutschland*. Menno ter Braak is enthousiast, en wil in de toekomst graag de rest van het manuscript lezen. Merz stuurt hem daarop getypt de eerste helft van zijn boek. Op 18 juni 1935 bevestigt Ter Braak in een brief de ontvangst van het getypte manuscript, en hij sluit twee biljetten van vijfentwintig gulden bij. Een dag later heeft Ter Braak het voorlopige manuscript uitgelezen, en is nog steeds even opgetogen. Koste wat kost wil hij dat Merz' manuscript uitgegeven wordt. Geld noch moeite spaarde Ter Braak bij deze emigrantenauteur:

‘Ich habe eben Ihr Manuskript zu Ende gelesen, konnte nicht aufhören. Das Buch ist *ausgezeichnet*, es gehört zu den Büchern, die mit minimalen Mitteln Maximales erreichen. Wenn Querido das Buch nicht nimmt, ist er *verrückt* und wir geben es auf eigene Faust heraus. Schreiben Sie bitte die Fortsetzung! Kümmern Sie sich nicht um das Geld! Sie können eventuell einige Wochen bei mir wohnen, wo Sie ein Zimmer zum Arbeiten haben können. Sie haben hoffentlich meinen Einschreibebrief in guter Ordnung erhalten? [...] Appellieren Sie, wenn nötig, an mich, wenn die Fremdenpolizei Sie belastigt.’²⁶⁴

Nadat Ter Braak het volledige manuscript had ontvangen, stuurde hij dit naar Querido, maar deze zond het weer terug. Querido zou echter zijn mening herzien. Nadat hij Ter Braaks aanval op de emigrantenliteratuur had gelezen in de kroniek ‘Koning Christina’ (29 september 1935), en Marsman op Querido's kantoor Ter Braak gelijk gaf - er waren inderdaad nog geen goede emigrantenboeken verschenen -, besloot Querido om het door Ter Braak aanbevolen manuscript van Merz terug te laten komen. Het bleek dat het door niemand was gelezen. In maart 1936 werd *Ein Mensch fällt aus Deutschland* bij Querido uitgegeven, en het was een enorm succes: meer dan zestigduizend exemplaren werden ervan verkocht. Ook verscheen er een Nederlandse vertaling door Nico Rost onder de titel *Duitscher aangespoeld*.

Ter Braak vertelt heel summier aan Du Perron hoe de ontwikkelingsgang van dit boek van Merz is verlopen. Hij wil het graag Du Perron cadeau doen:

‘Binnenkort kan ik je ook den nieuwen Vincent Haman met mijn inleiding sturen en het boek van Conrad Merz (alias Kurt Lehmann), *Ein Mensch fällt aus Deutschland*, dat ik bij Querido Verlag introduceerde en na veel botheid uitgegeven kreeg. Beide verschijnen deze maand; wacht dus tot je ze van mij ontvangt, want ik stel er absoluut prijs op ze je beide te geven.’²⁶⁵

Op 20 maart 1934 deelt Ter Braak in een brief aan Du Perron mee dat hij Merz' roman naar hem heeft opgestuurd, en dat hij wil weten wat Du Perron ervan vindt. Om Merz bij Du Perron in een goed blaadje te zetten, vermeldt Ter Braak dat hij gelukkig niets met Klaus Mann te maken wil hebben:

‘Schrijf me er je oordeel over; ik zelf heb het nu drie maal gelezen (in manuscript, in proef en als boek), en ik vind het voor een debuut “lang niet gepiest”, om je eigen woorden te gebruiken, en nog wat meer ook. De man zelf is trouwens heel erg aardig, wat al blijkt, dat hem door de fa. Querido onlangs “tekort aan karakterloosheid” werd verweten, omdat hij het verdomde opdrachten te schrijven in zijn boek voor kevers als Feuchtwanger en Döblin. Hij had met die heeren niet te maken, zei hij, en zelfs Klausje Mann, die hem nu opeens is gaan vereren, heeft hij niet met een spreukje willen verblijden.’²⁶⁶

Ter Braak nam het ook voor Merz op toen hij in *Das Neue Tagebuch* aangevallen werd door een andere emigrant, zo schrijft hij Du Perron op 4 mei 1936:

“Konrad Merz” logeerde ook een week bij ons. [...] Het is een *erg* aardige en intelligente man, die daarom natuurlijk ook in het *Neue Tagebuch* door zijn medeemigrant Balder Olden op de gemeenste manier verscheurd werd. Hij behoort nu eenmaal niet tot de officieele litteraten, en dus wordt hij als nieuweling geweerd. Ik zond een stuk protest tegen dat vuil naar het *N.T.B.*, maar het zal wel niet geplaatst worden, denk ik.’²⁶⁷

Menno ter Braak schreef zeker elf brieven aan Konrad Merz, ook nadat dankzij zijn bemiddeling Merz' debuut kon verschijnen. Merz was bezig met een volgend boek, *Generation ohne Väter*, en Ter Braak werd hiervan op de hoogte gehouden. In een brief aan Merz op 25 juli 1936 moet Ter Braak echter bekennen dat hij het begin van het huidige manuscript minder geslaagd vindt dan het vorige boek. Merz herhaalde in feite wat hij in *Ein Mensch fällt aus Deutschland* al had gezegd. Op deze dag stuurde Ter Braak tevens vijfendertig gulden op. Maanden later, op 21 december 1936, bericht Ter Braak dat hij het inmiddels ingrijpend veranderde manuscript met zeer veel genoegen heeft gelezen; hij kon het niet wegleggen, en moest het uitlezen. Alle herhalingen van Merz' debuut zijn nu vermeden, aldus Ter Braak. Het onvoltooide manuscript hield Ter Braak op Merz' verzoek in eigen bezit. Wanneer het manuscript eenmaal af is, leest hij het nog eens, en het overtreft al zijn verwachtingen. Ter Braak trekt in een op 3 juli 1938 aan Merz geschreven brief zelfs een vergelijking met Thomas Manns *Der Zauberberg*, die bij Ter Braak in hoog aanzien stond: ‘Es kam mir während des Lesens diese Formel: *der “Zauberberg” der Emigration von Dostojewski geschrieben*. Dass man an solche Namen denkt, ist schon der Beweis dafür, das Sie etwas Grosses geschaffen haben. Ein Vergleich mit *“Ein Mensch fällt...”* ist gar nicht mehr nötig.’²⁶⁸ In een volgende ongedateerde brief meent Ter Braak in dit boek de invloed van Kafka te zien:

‘Jetzt, wo ich noch etwas mehr über das Buch gedacht habe, glaube ich auch den Einfluss *Kafkas* zu entdecken. Die Dame B und Ihre Erdbeertorte könnte ja in “Amerika” zu Hause sein. Die ganze Atmosphäre hat, besonders in der zweiten Hälfte, bestimmt viel “Kafkaisches”, nur ist der Inhalt so verschieden, dass man das erst später feststellt. Ihr Temperament neigt mehr zu Dostojewsky hin, und so stellt sich heraus, dass Kafka und Dostojewsky sehr viel gemeinsam haben.’²⁶⁹

Ter Braak stuurde ook dit manuscript van Merz naar Querido, maar deze wilde het niet publiceren. Het volledige manuscript is nooit uitgegeven, sterker nog: *Generation ohne Väter* is zoek geraakt. Merz had nog wel een hoofdstuk eruit bewaard: ‘Kolonie Käse’. Dat werd ten slotte in een *liber amicorum* (red. K. Schoffling) voor Merz afgedrukt. Het hoofdstuk staat tevens in *Amsterdamer Beiträge zur neueren Germanistik* 6 (1977), pp. 151-164. We zagen dat Ter Braak ook een deel van dit manuscript in zijn bezit heeft gehad.

Merz beschouwde Menno Ter Braak als zijn mentor, als iemand die hem in het literaire circuit had ingewijd. Als dank daarvoor droeg hij zijn roman *Liebeskunst für Greise: Memoiren unseren Jahrhunderts* (1990) aan Ter Braak op.

4.7.4. Samuel Lewin

Naast Merz heeft Ter Braak nog een andere emigrant in huis gehad: Samuel Lewin. Ook bij deze ‘Exilant’ wordt tegenover Du Perron duidelijk gemaakt, dat hij niet met het ‘emigrantencomplex’ behept is. In Ter Braaks brief van 4 oktober 1934 aan Du Perron staat er:

‘Wij hebben sedert vandaag een heer Samuel Lewin in huis, een Poolsch-Joodsch auteur, die hier zonder een cent rondliep; hij zou nu naar Polen vertrekken (waar hij ook niets heeft), maar zijn vrouw moest plotseling geopereerd worden, en naar het ziekenhuis. Hij heeft zich nu hier ingekwartierd op mijn verzoek; het lijkt me een bijzonder geschikte, bescheiden en zelfs intelligente man. Zelfs niet voorzien van het emigrantencomplex (hij is ook door de Hitlerei uit Berlijn verwijderd, waar hij al jaren woonde). De situatie is alleen nog wat vreemd.’²⁷⁰

Op 8 oktober bericht Ter Braak: ‘De Pool bloeit op. Hij is zeer discreet en heeft een zeer aardige conversatie over essentiele dingen.’ (*BW* 3, p. 41) En een dag later beveelt hij hem bij Du Perron als volgt aan:

‘Die heer Lewin ontpopt zich steeds meer als een werkelijke ontdekking. Zonder eenige auteursinstincten [iemand, die waarschijnlijk veel beter *praat* dan *schrijft*. Tot dat type lijkt hij mij te behooren.]; een “honnête homme”, en misschien wel een Jiddische kalender. In ieder geval een prima huisgenoot en zeer intelligent in het gesprek. Hij zou ook jullie zeker heel goed bevallen.’²⁷¹

Er werd geprobeerd om ook een roman van Lewin bij Querido uit te laten geven, maar dat mislukte, omdat Querido volgens Ter Braak geen vernieuwende emigrantenliteratuur wilde publiceren. Op 16 oktober, Lewin verblijft dan nog steeds bij Ter Braak thuis, maakt Ter Braak in een brief aan Du Perron hier gewag van:

‘De Pool is nog steeds bij ons gelogeed. Ik apprecieer hem hoe langer hoe meer. Maar wat er van hem en zijn vrouw worden moet in deze afzichtelijke nieuwe diaspora mag de hemel weten. Querido wil zijn roman niet uitgeven, want hij vindt hem niet gelikt genoeg geschreven; wat ik er van las is inderdaad niet *mooi*, maar zeker belangrijk, belangrijker dan Klausje Mann, dien hij *wel* uitgeeft. Ja, deze heer Querido is een uitgeslapen zakenman en steunt de emigranten alleen, wanneer zij zoo blijven schrijven, als zij in het *Berliner Tageblatt* van weleer schreven!’²⁷²

Op 6 november 1934 schrijft Ter Braak aan zijn *Forum*-vriend dat Lewin zijn woning verlaten heeft, en naar Polen zal vertrekken:

‘Hij zit in een pension te Scheveningen met zijn vrouw (zij hebben *beide* nog de laatste week bij ons gelogeed). De man was vijf weken hier en heeft zich volkomen als calender gedragen; ik had bepaald veel aan hem. Hij reist nu over 14 dagen weer naar Polen, maar niet door Duitschland!, er was daar n.l. “naar hem geïnformeerd”’.²⁷³

Eind 1935 reisde Lewin af naar Amerika. De gehele overtocht werd door Ter Braak bekostigd. Ter Braak schreef hem nog een brief op 8 juni 1937, waarin hij Lewin vroeg om zijn indrukken van Amerika weer te geven. Het antwoord van Lewin is echter nooit teruggevonden. Op literair gebied hielp de vrouw van Menno ter Braak, Ant ter Braak-Faber, door Lewins *Chassidische Legende* in het Nederlands te vertalen, terwijl de vrouw van Lewin, Miriam Lewin, één werk van Ter Braak in het Duits vertaalde. Door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog kon dit boek echter niet uitgegeven worden.²⁷⁴

4.7.5. Albert Vigoleis Thelen

Welk boek van Ter Braak M. Lewin heeft vertaald, vermeldt H. van Galen Last in de bij noot 274 genoemde annotatie niet, maar het lijkt me dat dit nooit *Het Carnaval der Burgers* (1930) geweest zal zijn. Dit werd namelijk al eerder door een andere emigrant in het Duits vertaald, namelijk door de sinds 1931 in Nederland woonachtige A.V. Thelen. Op 27 juni 1931 bericht Ter Braak over de eerste aanzet hiertoe aan Du Perron:

‘Gisteren kreeg ik de duitsche vertaling van *Wij Carnavalsgangers* (Wir Karnevalisten). Er is n.l. een zekere heer Albert Vigoleis Thelen, die aangeboden heeft, het *Carnaval* in het duitsch te vertalen, en dien ik nu op het eerste hoofdstuk heb laten “proefstoomen”. Ik ben er werkelijk zeer content mee; dat hij “voetveeg”

door “Fusspfad” vertaalt, is zijn eenige letterlijke fout, en voor de rest lijkt me de stijl goed overgebracht. De heer Thelen zal de vertaling nog dezen zomer afmaken.²⁷⁵

Naar eigen zeggen voltooide Thelen de vertaling van *Carnaval der burgers* in elf dagen. Jammer genoeg zou hij er nooit een uitgever voor weten te vinden.

In november 1933 verschijnt er een brief van Thelen als panopticum in *Forum*. Al eerder maakte Ter Braak melding van deze brief in de *Briefwisseling*. Zo noteert hij op 24 september: ‘De brief van Thelen is [...] typisch, maar iemand, die zoo over zijn eigen “oneerlijkheid” kan praten, is verre van verloren.’ (*BW 2*, pp. 165, 166) Ter Braak schreef zelf overigens in totaal eenendertig brieven aan Thelen.

Thelen had het plan opgevat om, behalve *Het carnaval der burgers* en een hoofdstuk uit *Van oude en nieuwe Christenen*, dat uiteindelijk toch niet in *Mass und Wert* werd opgenomen, nog een ander werk van Ter Braak te vertalen: *Politicus zonder partij*. Ter Braak schrijft op 18 februari 1934 aan Du Perron dat Querido veel voor deze Duitse vertaling voelde. Het lijkt Du Perron twee dagen later in principe een goed idee, maar hij vindt het onbegrijpelijk dat niet eerst de Duitse versie van *Het carnaval der burgers* wordt uitgegeven: ‘Het idee om de *Politicus* door Thelen te laten vertalen is prachtig; maar woorom [sic, P.A.] niet eerst de klaarliggende vertaling van het *Carnaval*?’ (*BW 2*, p. 337) Ook deze vertaling zou nooit verschijnen.

Rond die tijd werd Thelen, waarschijnlijk dankzij de bemiddeling van Ter Braak, aangesteld als correspondent bij *Het Vaderland*. Thelen zou zich uitsluitend bezighouden met de ‘Exilliteratur’. Volgens Ter Braak had alleen Thelen in Nederland voldoende aandacht voor deze literaire stroming: ‘De emigrantenuitvoer wordt hier trouwens in de groote bladen even systematisch doodgezwegen als het geval-Liepmann (behalve dan *Het Vad.*, waar Thelen nu “Sonderkorrespondent” voor de Duitse litt. in den vreemde is geworden).²⁷⁶ (18 september 1934) Naast deze categorie bestond er de ‘gewone’ categorie ‘Duitse letteren’, die opgemaakt werd door F.M. Huebner. Thelen ondertekende zijn 39 bijdragen, die tussen 18 februari 1934 en 28 april 1940 in *Het Vaderland* verschenen, met het pseudoniem ‘Leopold Fabrizious’²⁷⁷

In 1934 leerde Thelen ook H. Marsman kennen. Uit deze ontmoeting zou een jarenlange vriendschap ontstaan. Samen in Auressio (Zwitserland) wonend vertaalden ze *Sao Paulo* van de Portugees Teixeira de Pascoaes. Dit boek, *Paulus, de dichter Gods*, werd door Ter Braak op 12 december 1937 besproken in het stuk ‘Logos en mythos’, zonder echter in te gaan op de vertaling. In 1939 vertaalden Thelen en Marsman gezamenlijk nog een boek van Pascoaes in het Nederlands, *Hiëronymus, de dichter der vriendschap*. Ditmaal liet Ter Braak de hier geboden vertaling niet ongemoeid. Hij vond deze voortreffelijk, zo schrijft hij op 24 december 1939 in de kroniek ‘Ogen der legende’.

Bij alle vijf hierboven behandelde emigrantenschrijvers heeft Ter Braak dus altijd klaargestaan met hulp. Tevens werd bijna steeds door Ter Braak gezegd, vooral in de briefwisseling met Du Perron, dat de auteur in kwestie niets te maken wilde hebben met

Klaus Mann. Alleen bij Thelen zegt Ter Braak dit niet. Gelijkgezinden konden altijd bij hem aankloppen, maar zodra bleek dat de auteur een afwijkende mening was toegedaan dan Ter Braak zelf, bijvoorbeeld Klaus Mann, werd de deur al vrij snel dichtgegooid. Ter Braak wilde dat een schrijver een sterke persoonlijkheid had, maar nog liever had hij dat deze persoonlijkheid overeenkwam met de zijne.

Eindnoten:

- 154 Menno ter Braak, *VW* 4, p. 490.
- 155 W. Bruls, *Menno ter Braak en Thomas Mann: een literaire vriendschap*, p. 20.
- 156 Ter Braak deed dit ook in zijn artikel 'Maat en waarde' van 18 augustus 1937 (*VW* 4, 637-642).
- 157 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 4, p. 171.
- 158 *ibidem*, *BW* 4, p. 172.
- 159 *ibidem*, *BW* 4, p. 184.
- 160 *ibidem*, *BW* 4, p. 230.
- 161 Geciteerd uit Jang, *Nietzsche-Rezeption im Lichte des Faschismus: Thomas Mann und Menno ter Braak*, p. 33. Jang besteedt een uitgebreid en uitstekend hoofdstuk aan de biografische betrekkingen tussen beide auteurs (hoofdstuk 2, pp. 14-57). De term 'tooverij' heeft betrekking op Manns roman *Der Zauberberg*, waarover later meer.
- 162 In een brief aan Jan Greshoff van 7 augustus 1939 laat hij zich nog het meest negatief uit over de rol van Thomas Mann in deze kwestie: 'Hij [Mann, P.A.] is erg aardig, moet ik zeggen, maar over het geval Lion heeft hij niet veel goeds kunnen vertellen. Hij heeft zich in die zaak niet al te sterk getoond, maar zijn hele persoonlijkheid bevalt mijn toch bijzonder. Hij is de man van zijn geschriften, en dat doet mij altijd veel goed.' Geciteerd uit *Tirade* 11 (1967), p. 271.
- 163 Menno ter Braak, *De artikelen over emigrantenuitvoer 1933-1940*, p. 179.
- 164 Menno ter Braak, *VW* 4, resp. p. 638 en 639.
- 165 *ibidem*, *VW* 7, p. 528.
- 166 Menno ter Braak, *De artikelen over emigrantenuitvoer 1933-1940*, p. 177.
- 167 *ibidem*, *VW* 5, p. 499.
- 168 *ibidem*, *VW* 4, p. 417.
- 169 Menno ter Braak, *VW* 4, p. 142. Voor een behandeling van het begrip 'afstand' in Ter Braaks eigen werk, een begrip dat onlosmakelijk met het toeschouwerschap verbonden is, verwijs ik naar een artikel van Maarten Vonder in het *Hollands maandblad* (1983), dat als een appendix bij Schmitz' proefschrift *Kritiek en criteria* (1979) beschouwd kan worden.
- 170 *ibidem*, *VW* 7, pp. 532, 533
- 171 *ibidem*, *VW* 5, p. 504. In zijn briefwisseling met Du Perron noteerde Ter Braak op 2 mei 1935 dat dit stuk hem veel moeite kostte om te schrijven: 'Over Anthonie's turf heb ik in het zweet mijns aanschijns geschreven. Alles zat me weer dwars, voor dit krantenstuk; er is dus zeker veel te veel 'objectiviteit' in mijn artikel geslopen, maar desalniettemin hoop ik, dat hij het zal begrijpen. Ik heb een parallel getrokken met Thomas Mann in den *Zauberberg*, wat voor de hand lag, maar voor Anthonie een slecht judicium ten gevolge heeft.' (*BW* 3, p. 186)
- 172 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 1, p. 19. Twee dagen later reageert Du Perron hierop in niet mis te verstane woorden. Hij moet niets hebben van Duitse auteurs: 'Ik moet dien *Zauberberg* toch nog eens probeeren, maar ik heb nu net weer zoo'n schrik beet van Duitse auteurs. Het zijn toch eig. verdomd grove individuën, met kermis-krachtpatserijen of - als het fijn wordt - garçoncoiffeurs-verfijning, à la Schnitzler en Stephan Zweig. Rilke doet mij in zijn proza aan een wat hysterische oude maagd denken, en daaraan verwant is *Der Tod in Venedig* met die poeplooze cholera aan het eind.' (*BW* 1, p. 22) En in een brief van 23 mei 1929 aan Antonie Donker, met wie Du Perron in die tijd bevriend was, schrijft Du Perron dat hij niets van de auteur van *Der Zauberberg* moet weten: 'Van een heer Mann (maar welke is het?) las

ik een lullig, gevoelig-hysterisch verhaal, dat in Fr. vertaling heette: *La Mort à Venise*. Iets dat door een oude juffrouw kon zijn geschreven, wat de stemmingen betreft: overigens vaag pederastisch en met cholera aan het eind, maar die zonder ontlasting scheen te zijn, een idealistische cholera, waaraan men in dat boek stierf als aan een wat al te rijpe Sehnsucht. - Van *dien* mijnheer Mann wil ik bepaald niets meer lezen.’ (geciteerd uit: J. Goedgebuure, ‘Menno ter Braak: interpreet en medestrijder van Thomas Mann’, p. 45. Schmitz noemt deze vaak voorkomende vergelijkingen bij Ter Braak met andere, veelal ‘eersterangs’ auteurs: ‘peilingen’.

- 173 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 2, p. 83.
- 174 ibidem, *BW* 2, p. 85.
- 175 ibidem, *BW* 2, p. 126.
- 176 ibidem, *BW* 2-n, p. 507.
- 177 Menno ter Braak, *VW* 5, p. 84.
- 178 ibidem, *VW* 5, pp. 49, 50.
- 179 ibidem, *VW* 4, p. 396.
- 180 ibidem, *VW* 4, p. 638.
- 181 Menno ter Braak, *De artikelen over emigrantenliteratuur 1933-1940*, p. 35.
- 182 Dora Dymant, de vriendin van Kafka, vond dit artikel zelfs zo belangwekkend, dat zij in 1939 besloot om hierover persoonlijk met Ter Braak van gedachten te wisselen. Ook gaf zij Ter Braak een foto van Kafka en van haarzelf (zie *BW* 4-n, p. 541).
- 183 Menno ter Braak, *VW* 4, p. 101.
- 184 ibidem, *VW* 4, p. 108.
- 185 ibidem, *VW* 4, p. 106.
- 186 ibidem, *VW* 4, p. 401.
- 187 ibidem, *VW* 4, p. 398.
- 188 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 3, p. 361.
- 189 ibidem, *BW* 3, p. 372.
- 190 ibidem, *BW* 4, p. 360.
- 191 Menno ter Braak, *De artikelen over emigrantenliteratuur 1933-1940*, p. 220.
- 192 Menno ter Braak, *VW* 4, p. 47.
- 193 ibidem, *VW* 5, p. 48.
- 194 ibidem, *VW* 4, pp. 91, 92.
- 195 ibidem, *VW* 4, p. 735.
- 196 ibidem, *VW* 5, p. 119. Ook in *Het Carnaval der burgers* werden Goethe en Schiller trouwens al in één adem genoemd: ‘De waarde van de dichter varieert tussen onschendbaarheid (Goethe en Schiller) en onschadelijkheid (de laatste “moderneren”)[...]’ (*VW* 1, p. 22)
- 197 ibidem, *VW* 4, p. 802.
- 198 ibidem, *VW* 4, p. 775.
- 199 ibidem, *VW* 1, p. 174.
- 200 ibidem, *VW* 4, pp. 50, 51.
- 201 ibidem, *VW* 7, p. 226.
- 202 ibidem, *VW* 4, p. 527. Op dezelfde pagina schrijft Ter Braak overigens over Goethe, dat ‘die ook als genie te boek staat’.
- 203 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 4, p. 412.
- 204 ibidem, *BW* 2, p. 133.
- 205 Menno ter Braak, *VW* 4, p. 639.
- 206 ibidem, *VW* 3, p. 433.
- 207 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 2, p. 126.
- 208 ibidem, *VW* 5, p. 390. Het tekstgedeelte ‘deze kosmopoliet, die bovendien nog Joods was [...]’ is een uitvloeisel van Ter Braaks idee dat de joden door hun meegemaakte ‘diaspora’ gedwongen werden kosmopolitisch te zijn of te worden.
- 209 ibidem, *VW* 7, p. 92.
- 210 ibidem, *VW* 7, p. 200.
- 211 Met name Bulhof en Würzner (de laatste als leider van het ‘onderzoekcentrum voor Duitse emigrantenliteratuur in Nederland van de Rijksuniversiteit te Leiden’) hebben zich met Ter Braak en diens opvattingen over de emigrantenliteratuur beziggehouden. De statistische gegevens van het Duitse Exil komen van Würzner: ‘Zur Exilforschung in den Niederlanden’. In: *Amsterdamer Beiträge zur neueren Germanistik* 6 (1977), pp. 7-28.
- 212 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 2, p. 137.

- 213 ibidem, *BW* 2, p. 138.
- 214 ibidem, *BW* 3, p. 70.
- 215 Menno ter Braak, *VW* 5, p. 358.
- 216 ibidem, *VW* 5, pp. 356, 357.
- 217 ibidem, *VW* 5, p. 355.
- 218 Menno ter Braak, *De artikelen over emigrantenliteratuur 1933-1940*, pp. 146, 147.
- 219 ibidem, p. 149.
- 220 ibidem, p. 149.
- 221 ibidem, respectievelijk p. 148 en 150.
- 222 ibidem, p. 153.
- 223 ibidem, p. 152.
- 224 ibidem, p. 152.
- 225 ibidem, p. 155.
- 226 ibidem, p. 157.
- 227 ibidem, p. 156.
- 228 ibidem, p. 164.
- 229 ibidem, p. 173, 174.
- 230 Menno ter Braak, *VW* 5, respectievelijk p. 597 en 599.
- 231 ibidem, *VW* 5, p. 599.
- 232 Menno ter Braak, *De artikelen over emigrantenliteratuur 1933-1940*, p. 188.
- 233 Menno ter Braak, *VW* 6, p. 93.
- 234 ibidem, *VW* 6, p. 94.
- 235 ibidem, *VW* 6, p. 97.
- 236 ibidem, *VW* 6, p. 91. Thomas A. Kamla is net als Ter Braak van mening dat Merz' debuteert géén voortzetting van tradities is: 'Während es das Anliegen anderer Exilautoren war, eine humanistische Sprache angesichts ihrer Verunglimpfung in Deutschland zu verteidigen und zu pflegen, entsteht bei Merz eine echte Exilsprache, die sich weniger von einer geistigen Tradition als von der unmittelbaren 'ungeistigen' Realität herleiten läßt.' (*Amsterdamer Beiträge zur neueren Germanistik* 6 (1977), p. 140).
- 237 ibidem, *VW* 4, p. 641.
- 238 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 3, p. 358.
- 239 Thomas Mann, *Gesammelte Werke* Bd. XII, p. 832.
- 240 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 2, p. 325.
- 241 ibidem, *BW* 2, p. 331.
- 242 ibidem, *BW* 2, p. 373.
- 243 ibidem, *BW* 2, p. 396.
- 244 ibidem, *BW* 3, p. 37.
- 245 ibidem, *BW* 3, p. 75.
- 246 ibidem, *BW* 3, p. 80.
- 247 ibidem, *BW* 3, p. 153.
- 248 Klaus Mann, *Briefe und Antworten* 2, p. 35.
- 249 Klaus Mann, *Der Wendepunkt*, p. 312.
- 250 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 3, p. 58.
- 251 ibidem, *BW* 3, p. 65. 'Pederastisch-mondaine flauwekul' slaat wellicht op de nicherige, dandyachtige pose die Klaus Mann zich aanmeette.
- 252 ibidem, *BW* 3, p. 93.
- 253 ibidem, *BW* 3, p. 93.
- 254 ibidem, *BW* 3, pp. 95, 96.
- 255 ibidem, *BW* 3, p. 98.
- 256 ibidem, *BW* 3, pp. 104, 105.
- 257 Menno ter Braak, *VW* 4, p. 585.
- 258 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 3, p. 116.
- 259 ibidem, *BW* 3, p. 120.
- 260 ibidem, *BW* 3, pp. 168, 169.
- 261 ibidem, *BW* 4, p. 19.
- 262 Menno ter Braak, *VW* 7, p. 75. Ter Braak gebruikt zelf ook een keer een motto van Goethe. Het essay 'De duivelskunstenaar' over Simon Vestdijk opent met het volgende citaat van Goethe: 'Weiss denn der Sperling wie's dem Storch zumute sei?' En in de voorrede bij *Politicus zonder partij* citeert Ter Braak Stirner, die zegt: 'Ich hab' mein Sach auf Nichts gestellt' (*VW* 3, p. 10

- en 12). Deze uitspraak is echter afkomstig uit Goethe's *Gesellige Lieder*, en wel uit het gedicht 'Vanitas! Vanitatum vanitas!' (1806)
- 263 Konrad Merz, 'Menno ter Braak und der Fall aus Deutschland'. in: *Tirade* 193/194 (1974), p. 67. in dit stuk over Ter Braak haalt Merz Heinrich Heine aan, evenzogoed als Ter Braak in zijn stuk over Merz de naam Heine had laten vallen: 'Heine hatte 100 Jahre vorher bereits in jene Epoche hineingeschrieben; 'Dort wo man Bücher verbrennt, verbrennt man am Ende Menschen'. Heine war weiter als wir.' (p. 66)
- 264 Ronald Spoor, 'Ter Braaks brieven aan Konrad Merz'. in: *Tirade* 193/194 (1974), p. 73. Ter Braak ging daadwerkelijk met zijn belastingpapieren naar Amsterdam, om bij de vreemdelingenpolitie de garantie voor Merz op zich te nemen. Iets wat heel kostbaar uit had kunnen vallen, wanneer Merz iets was overkomen (zie *BW* 4-n, p. 441).
- 265 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 3, p. 377.
- 266 ibidem, *BW* 3, p. 392.
- 267 ibidem, *BW* 4, p. 15.
- 268 Ronald Spoor, 'Menno ter Braak und der Fall aus Deutschland', p. 79.
- 269 ibidem, pp. 81, 82.
- 270 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 3, p. 35.
- 271 ibidem, *BW* 3, pp. 43, 44. Het begrip 'calender', spreek uit 'kalandèr', valt enigszins te vergelijken met de 'honnête homme'. Een calender is een 'scheppende persoonlijkheid' volgens Van Nieuwstadt (1997, p. 130), en 'heeft zijn oorsprong in het Perzische "qalandar", en kwam via de "calenders" uit Gobineau's roman *Les Pléiades* naar Europa' (p. 130).
- 272 ibidem, *BW* 3, p. 48.
- 273 ibidem, *BW* 3, p. 60.
- 274 Informatie aangehaald uit: *BW* 3-n, p. 410, *BW* 4-n, p. 449 en *BW* 4-n, p. 523.
- 275 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 1, p. 115.
- 276 ibidem, *BW* 2, pp. 331, 332.
- 277 zie ook M. Lehmann, 'Albert Vigoleis Thelen als literatuurcriticus in *Het Vaderland*'. In: *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940*, pp. 174-183.

Hoofdstuk 5: Duitstalige dissertatie

5.1. Behandeling van Ter Braaks dissertatie

Behalve een Duits artikel in *Das Neue Tagebuch* en verscheidene Duitstalige brieven aan emigrantenschrijvers heeft Ter Braak nog een andersoortig Duits geschrift uit zijn pen laten vloeien: zijn dissertatie *Kaiser Otto III. Ideal und Praxis im Frühen Mittelalter*. Nadat Ter Braak in december 1926 doctoraal examen had gedaan, vertrok hij op 15 januari 1927 naar Berlijn om daar in de Staatsbibliotheek bronnenonderzoek voor zijn proefschrift te doen. Hij verbleef in Berlijn bij de familie Geissel. Hun dochter Gerda was tijdens de Eerste Wereldoorlog al meerdere malen bij de familie Ter Braak te Eibergen geweest. Vier jaar later zou Ter Braak haar in een opwelling een huwelijksaanzoek doen, maar al snel trok hij deze beslissing weer in.

Op 28 januari 1927 schrijft Ter Braak vanuit Berlijn aan D.A.M. Binnendijk een brief, waarin hij verslag doet van zijn werkzaamheden. Een passage uit deze brief kan gezien worden als een vroege uitloper van Ter Braaks latere vijandige houding (over het algemeen gesitueerd na *Het Carnaval der burgers*, 1930) tegenover Duitsland en tegenover het specialistendom. Ter Braak voelde zich blijkbaar toch niet helemaal (meer) thuis in dit milieu. Ik blijf echter van mening dat Du Perron en Nietzsche Ter Braaks anti-Duitse houding pas echt gestalte hebben gegeven, of op zijn minst hebben versterkt, en ik wil dáárom het jaar 1930 als omslagpunt handhaven. Dat de verandering in het Duitslandbeeld niet van de ene dag op de andere plaatsvindt, blijkt uit opmerkingen die Ter Braak al rond 1927 maakte:

‘Mijn werk schiet op. De bibliotheek heb ik nu al rijkelijk betreden; het is een enorme tempel vol moffen. Van een dergelijke leeszaal heb je geen idee, een geweldige, religieuze, belachelijk-want wetenschappelijke gemeente van vossende mensen, allen emanerend uit een allerminst goddelijk middelpunt, werkend aan een miniem vakje natuurlijk; [...]’²⁷⁸

En uit een kanttekening, die vooraf in de dissertatie gemaakt wordt, valt op te maken dat Ter Braak het een noodzakelijk kwaad vond om *Kaiser Otto III* in het Duits te schrijven: het onderwerp was namelijk vooral van interesse in Duitse (vak)kringen: ‘Dat ik in dit boek van de Duitse taal gebruik gemaakt heb, vindt zijn oorzaak niet in een bijzondere voorkeur, maar, zoals de lezer zal begrijpen, in de aard van het onderwerp; het spreekt vanzelf, dat ik hiermee tevens verzoek om philologische en aesthetische clementie.’²⁷⁹ Wanneer deze kanttekening precies werd opgetekend is mij niet bekend.

Ter Braaks jeugdvriend H. Scholte weet te melden dat Ter Braak erg tegen dit proefschrift aan heeft zitten hikken. Het onderwerp leende zich ook niet erg voor een

gemakkelijke benadering. Ter Braak onderzocht een vroegmiddeleeuwse keizer, Otto III (983-1002), onder andere in samenhang met een werk van Augustinus (354-430), te weten *De Civitate Dei* (413-427). Ik zal de dissertatie in het kort behandelen, en dan tevens erop wijzen in hoeverre dit vroege werk overeenstemt met Ter Braaks latere standpunten. In de volgende paragraaf zal ik onder meer gelijkenissen laten zien tussen *Van oude en nieuwe christenen* (1937) en *De nieuwe elite* (1939) enerzijds, en de dissertatie uit 1927/1928 anderzijds.

Direct dient er een groot voorbehoud gemaakt te worden. Het is eigenlijk per definitie onmogelijk om een persoonlijk geluid van Ter Braak op te vangen uit dit objectief en wetenschappelijk geschreven proefschrift van hem. Toch kunnen mijns inziens uit de stofkeuze en de opzet van het onderzoek voorzichtig enkele literatuuropvattingen van Ter Braak gedestilleerd worden.

In het eerste hoofdstuk bijvoorbeeld, 'Das Problem und seine Geschichte', pleit hij tegen een nationaal-Duitse benaderingswijze, waarmee wetenschappelijke voorgangers als Giesebrecht Otto II tegemoet traden. Deze manier van benaderen vindt Ter Braak anachronistisch, omdat er een millennium geleden überhaupt nog geen verenigde Duitse staat bestond. Ter Braak streeft ernaar om de persoonlijkheid van Otto III door middel van toentertijd geldende maatstaven naar voren te brengen. Dit persoonlijkheids criterium en de afkeer van een nationalistische benadering zijn eveneens terug te vinden in Ter Braaks latere werk. Het blijft evenwel nog de vraag of Ter Braak in zijn opzet om Otto III uit de stoffige documenten tot leven te wekken geslaagd is. Slechts op de laatste paar bladzijden gaat hij namelijk uitvoeriger op de keizerlijke persoon in. De pagina's ervoor geven eerder een schematische weergave van de kring rondom Otto III, en de Middeleeuwse denkbeelden, die in die tijd gemeengoed waren. Maar Ter Braak geeft zelf al aan dat hij zich hiervan bewust was. Voordat men een historisch persoon kan behandelen, aldus Ter Braak, zal men eerst de gangbare meningen om hem/haar heen moeten doorgronden. Alleen zo wordt duidelijk of de persoon in kwestie overeenkwam of juist verschilde met zijn tijdgenoten:

‘Auf die Schilderung einer greifbaren Persönlichkeit, einer mit modernen Lebensformen ausgestatteten Individualität muss man verzichten, wenn man die Biographie Ottos III. schreiben will. Das heist aber nicht im voraus das persönliche Element auszuschalten, sondern nur den relativen Wert des “Persönlichen” anzuerkennen.’²⁸⁰

In het tweede hoofdstuk, 'Die Weltanschauung der Quellen und ihr Verhältnis zum “Staat” und zur “Kirche”', schetst Ter Braak een beeld van het politieke en geestelijke leven onder de Duitse keizer Otto III. Hun wereldbeeld is volgens Ter Braak onmiskenbaar gebaseerd op een boek van de kerkvader Augustinus: *De Civitate Dei*. Het aardse leven kan volgens Augustinus ingedeeld worden in 'Regnum', de keizerlijke macht, en 'Sacerdotium', de geestelijke, pauselijke macht. Vaak werd in de wetenschappelijk literatuur het Middeleeuwse leven gekenschetst als een voortdurende strijd tussen deze twee machten, maar volgens Ter Braak is dit onterecht. Beide machten zijn namelijk ondergeschikt aan een nog hogere instantie. Het hier en nu staat steeds in dienst van de 'ecclesia dei'; het ondermaanse bestaan is een

voorbereiding op het komende hiernamaals. Dit principe bleef ondanks alle twisten tussen de keizerlijke

en kerkelijke machthebbers overeind staan, ook tijdens Otto's korte regeerperiode. De geschillen gingen er alleen over hoe dit principe exact ingevuld diende te worden.

Ter Braak begint het hoofdstuk door nog eens te benadrukken dat men zich niet door de woorden 'staat' en 'kerk' moet laten misleiden: deze begrippen verschilden tijdens de Middeleeuwen enorm met wat wij daar nu onder verstaan; zo'n aanval op dergelijk woordfetisjisme is Ter Braak niet vreemd:

‘Man versäumte gewöhnlich den Gehalt der Begriffe “Staat” und “Kirche” vorher zu prüfen; man nahm die Wörter als feststehende, nur gegenseitig wechselnde Inhalte auf, als ob das romantische Mittelalter überhaupt einen “Staat” und eine “Kirche” in modernem Sinne (sei es mit erheblichen Variationen) gekannt hätte.’²⁸¹

In het derde en grootste hoofdstuk, “‘Staat’ und ‘Kirche’, Kaiser und Reich, Universalgedanke und Staatenbildung in ihrem Verhältnis zur Politik Ottos III’, behandelt Ter Braak dit door Augustinus beïnvloede Middeleeuwse wereldbeeld verder. In dit overkoepelende wereldbeeld bestaat er volgens Ter Braak echter nog wel ruimte voor individuele onderlinge verschillen. Hij roert dan als voorbeeld het verschil aan tussen de gebieden die wij nu als Frankrijk en Duitsland kennen. We zagen dat dit onderscheid ook later door Ter Braak gemaakt zou worden:

‘Die Unterschiede der individuellen Meinungen und sozialen oder lokalen Kreise werden dadurch keineswegs aufgehoben (man denke nur an den Gegensatz zwischen “Frankreich” und “Deutschland”, zwischen germanischer und römischer Tradition); sie werden nur eingereiht in den Gedankengang der Zeitgenossen, ihrem allgemeinen Weltaspekt untergeordnet.’²⁸²

Pas in het vierde en laatste hoofdstuk, ‘Die asketischen Neigungen Ottos III. in ihrem Verhältnis zur Politik und zu seiner Persönlichkeit’, interpreteert Ter Braak de keizer in al zijn eigenaardigheden. In die tijd was het niet ongebruikelijk dat een wereldlijke keizer ascetische trekjes vertoonde. De rigiditeit waarmee Otto III deze ascese evenwel doorzette, noemt Ter Braak een persoonlijke karaktertrek van hem.

In april 1927 vertrok Ter Braak weer uit Berlijn. In mei 1928 keert hij weer even terug om daar de proeven van zijn dissertatie te corrigeren. Op 3 juli (het *Schrijversprentenboek* vermeldt echter 2 juli) dat jaar promoveert Ter Braak bij prof. dr. H. Brugmans cum laude op zijn proefschrift. Het proefschrift werd in Duitsland, maar ook in Nederland ontvangen als een degelijk meesterwerk. Een week na het voltooiën van de dissertatie begint Ter Braak naar alle waarschijnlijkheid al te schrijven aan *Het Carnaval der burgers*.

5.2. Het teruggrijpen op de dissertatie in Ter Braaks latere werk

In 1929 verschijnt er in de tweede aflevering van het tijdschrift *De Stem* een essay van Ter Braak, waarin deze als het ware een samenvatting geeft van zijn proefschrift: ‘Een keizer van den Staat Gods’. Ter Braak schrijft hier dat men bij de geschiedschrijving ook persoonsverbeelding nodig heeft, want ‘er blijft een mens te zoeken’. (*VW* 1, p. 623) In dit essay gebeurt dit inderdaad wat meer, maar het is voor mij zeer de vraag of Ter Braak dat eveneens in zijn geschiedkundige dissertatie bereikt heeft. Over het algemeen komt men daar hooguit op indirecte wijze meer te weten over keizer Otto III. Ter Braak was blijkbaar redelijk tevreden over dit opstel, want hij wilde het naar alle waarschijnlijkheid in *Man tegen man* (1931) opnemen. Tegenover Du Perron beklagt Ter Braak zich op 27 juni 1931 en op 30 juli 1931 erover dat de bundel *Man tegen man* bij uitgever Stols nog steeds niet verschenen is. Ik vermoed dat Ter Braak op het laatste moment ‘Een keizer van den Staat Gods’ eraan wilde toevoegen. In augustus 1931 stuurde hij dit essay naar Du Perron, zodat deze zijn oordeel erover kon vellen. Du Perron leek het op 13 augustus 1931 toch geen goed idee: hij vond het stuk niet interessant genoeg: ‘Gelijk hiermee zend ik je *Otto III* terug, dat mij toch niet geschikt lijkt om bij de andere opstellen te worden opgenomen; het accent ligt toch duidelijk en doorlopend op de Geschiedenis. Bovendien behoort het niet tot je boeiende opstellen.’²⁸³

Rond de tijd dat Ter Braak *Politicus zonder partij* aan het schrijven was, haalt hij zijn dissertatie een paar keer aan. In die jaren schreef hij er vooral met veel zelfspot over. Het eerste voorbeeld staat in een kort stuk uit *Journal van Het tweede gezicht* (1932--1934), getiteld ‘Sancta simplicitas’. Ter Braak had in de dagbladen gelezen dat dr. P.N. van Eyck en prof. dr. P. Geyl een andere professor, Colenbrander, hadden beschuldigd van plagiaat. Ter Braak verweert zich tegen deze aantijgingen door te zeggen dat het plagiaat in de wetenschap wijdverbreid is; neem alleen al de dissertatie van ene dr. M. ter Braak:

‘Iedere deskundige in de wetenschap, en ook iedere leek langzamerhand, behoort te weten, dat 90 pCt. van de wetenschappelijke leveranties geregeld van fatsoenlijke diefstallen aan elkaar wordt gelijmd; in enkele gevallen noemt men de naam van de bestolene, in 95 pCt. van de gevallen niet.’
[...] Wij willen niet onaardig zijn door te verwijzen naar prof. Geyls *Geschiedenis van de Nederlandse Stam* of de verdienstelijke dissertatie van dr. M. ter Braak, in welke werken de diefstal trouwens veel diplomatieker wordt bedreven, doch liever volstaan met deze poging tot volledig eerherstel van de Leidse hoogleraar.’²⁸⁴

En naar aanleiding van zijn artikel in *Die Sammlung*, dat door W. Cordan vertaald werd, schrijft Ter Braak op 10 februari 1934 aan Du Perron: ‘Als ik kon, zou ik zelf in het Duitsch schrijven, maar god weet, dat ik het niet kan, zie mijn dissertatie.’ (*BW* 2, p. 322) Het meest uitgebreid over zijn dissertatie schrijft Ter Braak in *Politicus zonder partij*

zelf. Vol ironie noteert hij daar hoe hij over dit specialistenwerk denkt. Het was in wezen niets anders dan een tijdelijke vergissing:

‘Intussen liet mijn wetenschapsdrift zich ook niet onbetuigd; ik vond een krankzinnige middeleeuwse keizer, die bereid was mij nog eenmaal een objectiviteitsmasker te verschaffen. Mijn historische hypothese lag gereed, de feiten bevestigden haar geheel naar wens, mijn heros verscheen voor het academisch front, onherkenbaar verborgen achter monnikenlatijn en voetnoten; enige specialisten van het vak controleerden met hun myopenblik mijn keizer in de vaktijdschriften, zetten er hun paraaf onder en klaagden over ‘ce style déplorablement abstrait’; hoort men de wellust, waarmee ik dit laatste verwijt citeer? Wellustig citeren heb ik van de wetenschap althans geleerd; ik heb mijn pathologische keizer verstikt met citaten, opdat hij toch vooral maar objectief voor de dag mocht komen; om zijn objectiviteit te volmaken leidde ik hem in met een aanval op de historische objectiviteit. “Letzte Absicht des historischen Urteils kann niemals die “entwertete” Objectivität sein; denn jede Geschichtsschreibung sucht, instinktiv oder bewusst wählend... den Menschen aus der Masse hervorzuheben, die Masse aus den Menschen zu erklären.” Met die woorden gaf ik mijzelf toen een vrijgeleide voor het schrijven van een boek, dat nu al veilig begraven ligt onder het objectieve stof der bibliotheken; misschien snuffelt op dit moment ergens een speurhond van het vak in mijn notenvloed, om mij schaakmat te zetten met andere noten, misschien duikt aanstonds een of andere Emil Ludwig naar mijn resultaten, om de tragische kosmopoliet Otto III met vlot élan in te lijven bij de voor het publiek presentabele heroën; wie weet? Deze heros heeft in ieder geval zijn uiterlijk en het apocalyptische jaar 1000 mee! Aldus kan men zijn tijd vullen voor men weet, waar men thuis hoort; zich vergissen betekent ook zich trainen. Het is blijkbaar noodzakelijk om lang op zijwegen te verkeren, telkens perspectieven van de hoofdweg te zien, maar zich ook telkens weer hardnekkig af te wenden.’

Een paar jaar later is Ter Braak minder negatief en spotziek over zijn dissertatie. Het duidelijkst treedt dit naar voren in *Van oude en nieuwe christenen* en *De nieuwe elite*, waarin Ter Braak expliciet teruggrijpt op zijn specialistische publicatie. Maar ook een ander, eerder werk roept reminiscenties op aan het proefschrift over Otto III. In zijn inleiding bij Paaps *Vincent Haman* maakte Ter Braak gebruik van wetenschappelijke noten. Du Perron betreurt deze voetnoten in een brief van 31 maart 1936. Uit Ter Braaks reactie op 2 april 1936 blijkt dat hij zijn dissertatie toch niet volledig achter zich kon laten liggen. Hij wilde zich weer eens op wetenschappelijke wijze laten gelden, al deed hij dit deze keer (en misschien ook al in 1927/1928, getuige de brief aan D.A.M. Binnendijk) met een duidelijke knipoog:

‘Het spijt me, dat ik je met die “serieuze voetnoten” heb ontrijfd, in *Vincent Haman*! Maar ik wilde nu weer eens in den academischen vorm “bewijzen”. Het maken van zulke noten geeft een gevoel van sportieve voldoening, maar je zult wel van me willen aannemen, dat ik er zelf behoorlijk bij heb

gelachen. Vgl., l.c., pag. xx, dat zijn herinneringen aan het “vlooien” van Otto III.²⁸⁵

Schmitz, één van de weinigen die zich met Ter Braaks dissertatie heeft beziggehouden, vat de invloed van *Kaiser Otto III* op Ter Braaks latere werk als volgt samen: ‘Ter Braak neemt dan ook geen afscheid van de beschouwingwijze in *Kaiser Otto III*, maar afscheid van de kleren van de keizer: de voetnootrijke citatenstijl die moet verhullen dat er geen absolute objectiviteit is.’²⁸⁶ Bovenstaand citaat van Ter Braak vormt evenwel één uitzondering op deze uitspraak van Schmitz, lijkt me.

In *Van oude en nieuwe christenen* hergebruikt Ter Braak Augustinus’ *De Civitate Dei*, zoals hij tegen Teipe en Van der Woude al zei (zie hoofdstuk 1) Dat gebeurt in het hoofdstuk ‘Christus, de antichrist’, dat uiteindelijk niet in Thomas Manns tijdschrift *Maß und Wert* werd afgedrukt, zoals we eerder zagen. Ter Braak betoogt hierin dat het huidige socialisme, communisme, fascisme en nationaal-socialisme afstammen van het vroegere christelijke, Augustinische geloof. Al deze overtuigingen gaan uit van een gelijkheidsbeginsel, met dien verstande dat in het christendom de werkelijke gelijkheid pas in het hiernamaals voor het aangezicht Gods bereikt kan worden: ‘Er is maar één woord, dat het disciplinaire karakter van het Christendom (in al zijn gedaanten, van dogmatisch geloof tot dogmatisch ongelooft) weergeeft: *gelijkheid*. Deze godsdienst, die zijn hoogste belangen in de hemel heeft en het gehele aardse leven in dienst van die belangen stelt, kent wel de ongelijkheid als “noodzakelijke ordening”, maar niet als een waarde van hoger orde dan de gelijkheid; [...]’²⁸⁷ Nadat het geloof in het hiernamaals wegviel, bleef in de Europese cultuur het gelijkheidsprincipe over.

In een brief aan Edgar du Perron en zijn vrouw Bep van 29 juli 1937 schrijft Ter Braak dat zijn dissertatie hem erg geholpen heeft bij zijn laatste boek. Zonder hoongelach bericht hij:

‘De dialoog die ik op Eddy’s advies wegwerkte [het hegeliaanse “Gesprek over de zin des levens”, P.A.], bleef daar toch min of meer symbolisch voor een onbeslist en ongecentreerd praten zonder kernprobleem: naspel van *Pol. z. Partij*. Het tweede deel voel ik zelf ook als *anders*, en vooral de “terugkeer” van mijn dissertatie was hier beslissend. Het specialisme bewijst hier plotseling zijn doelmatigheid, en het was me werkelijk een soort openbaring, dat die dooie Otto III plotseling een zeer levenscheppend element bleek te zijn. [...] Het specialistenboek heeft voor mij ook weer veel meer bekoring dan een paar jaar geleden, maar *malgré* het specialisme).’²⁸⁸

Ook bij een andere gelegenheid maakt Ter Braak duidelijk dat zijn dissertatie samenhangt met *Van oude en nieuwe christenen*, en wel met Augustinus als verbindende schakel. Op 18 september 1937 verscheen er in *Het Vaderland* een recensie van Ter Braaks boek over het christendom, geschreven door prof. dr. G. van der Leeuw. Daarin zou Van der Leeuw volgens Ter Braak suggeren dat hij ‘bij wijze van grapje’ met *De Civitate Dei* is beziggeweest. Ter Braak verweert zich hiertegen in een open brief, die niet in *Het Vaderland* werd gepubliceerd, maar wel, samen met Van der Leeuws recensie, in het *Verzameld werk* is opgenomen: ‘Open brief van een leek aan een theoloog’. Ter Braak riposteert dat hij al eerder met Augustinus hoofdwerk kennis heeft gemaakt. Op ambivalente wijze evocert Ter Braak in deze brief zijn eigen

dissertatie. Aan de ene kant spreekt er naar mijn mening enige gepaste trots uit, aan de andere kant verwerpt hij hier toch dergelijke specialistische geschriften vol voetnoten:

‘Ik ben verplicht er Uw aandacht op te vestigen, dat ik reeds in 1928 in tamelijk onleesbaar, maar toch voor U nog wel verstaanbaar Duits een dissertatie heb geschreven over het begrippenstelsel van Augustus, toegepast op de maatschappelijke verhoudingen der middeleeuwen (*Kaiser Otto III, Ideal und Praxis im Frühen Mittelalter*). Dat ik deze specialistische studie in mijn boek niet heb aangehaald, gelieve gij te verklaren uit mijn sterke tegenzin in zulk een beroep op vakspecialistische uiteenzettingen met bewijsplaatsen en noten; maar nu gij zo gemoedelijk van “onwennigheid” gewaagt, kan ik niet anders doen dan Uw aandacht vestigen op deze zuiver wetenschappelijke (en dus niet door “ongaarheid van te haastig ingeslagen en half gekookte theorieën” verontreinigde) publicatie. Het verwondert mij, dat gij, die blijkbaar van dit werk nooit heeft vernomen (wat ik U overigens geenszins kwalijk neem), mij n.b. elders vriendelijk de les gaat lezen over het feit, dat er aan de ontwikkeling van “dezen intellectuelen vretenden intellectueel nogal iets ontbreekt”. Een theologische pot verwijt hier dus hoogstens een historische ketel dat hij zwart ziet.’²⁸⁹

Het pamflet *De nieuwe elite* uit 1939 is, zoals Ter Braak in het voorwoord schrijft (*VW 3*, p. 633), een parafrase van de laatste pagina uit *Van oude en nieuwe christenen*. In dit korte essay verwerkt Ter Braak het al in de dissertatie (en *Van oude en nieuwe christenen*) aangeroerde duo ‘Regnum’ en ‘Sacerdotium’, die allebei ondergeschikt zijn aan het Hemelse rijk:

‘Sacerdotium en Regnum, paus en keizer, kunnen elkaar op leven en dood bestrijden om administratieve geschillen (de investituurstrijd), in laatste instantie zijn zij op elkaar aangewezen, zijn zij beiden “geestelijk”... en dus ook beiden “wereldlijk” want “geestelijk” en “wereldlijk” betekenen beide: voorlopig, plaatsvervangend, administratief.’²⁹⁰

Ter Braak voert deze begrippen op als elkaars tegengestelden, om vervolgens duidelijk te maken dat de ‘macht’ en de ‘geest’ in wezen helemaal niet zoveel van elkaar verschillen; De dialectische werkmethode van Hegel wordt hier volgens mij wederom toegepast.

Overduidelijk valt de beïnvloeding van de dissertatie op te maken uit het motto van het tweede deel van dit pamflet: dat is een dichtregel van de bisschop Leo van Vercelli. Deze geestelijke behoorde tot de kring rondom keizer Otto III. De regel komt uit een gedicht van hem, dat omstreeks april 998 werd geschreven: ‘Versus de Gregorio papa et Ottone augusto’. Ter Braak citeert in *De nieuwe elite* niet alleen deze ene regel als motto, even later geeft hij ook twee eraan voorafgaande versregels weer (de verzen 31 tot en met 33 uit het gedicht):

*Vos duo luminaria, per terrarum spacia
Illustrate ecclesias, effugate tenebras,*

*Ut unus ferro vigeat, alter verbo tinniat.*²⁹¹

Deze dichtregels had Ter Braak ook al in zijn dissertatie aangehaald, alleen spatieerde hij daar na de komma, en werden tevens de verzen 28-30 meegenomen:

*Gaude papa, gaude caesar,   gaudeat ecclesia,
Sit magnum Romae gaudium,   iubilet palatium.
Sub caesaris potentia   purgat papa secula. Christe.*

*Vos duo luminaria,   per terrarum spacia
Illustrate ecclesias,   effugate tenebras,
Ut unus ferro vigeat,   alter verbo tinniat.*²⁹²

Het is moeilijk om een lijn te ontdekken in Ter Braaks latere opvattingen over zijn dissertatie: distantieerde hij zich er nu wel of niet van? En hekelde hij nu werkelijk de talrijk erin voorkomende voetnoten? Ter Braaks gedrag komt mij nogal ambigu over. Feit blijft dat met de jaren de waardering voor zijn eigen wetenschappelijk werk gestadig toeneemt. Zo sterk zelfs dat hij in één van zijn laatste opstellen enkele regels eruit citeerde. In de laatste jaren van zijn leven had Ter Braak tevens nog het plan opgevat om een biografische roman over keizer Otto III te schrijven, maar dit plan werd door zijn zelfmoord in de kiem gesmoord.

Eindnoten:

- 278 Geciteerd uit: *Schrijversprentenboek* 5 (1961), p. 17.
279 Menno ter Braak, *VW* 1, p. 402.
280 *ibidem*, *VW* 1, p. 423. Opgemerkt dient te worden dat de oorspronkelijk uitgave van de dissertatie verschilt met de weergave ervan in het *Verzameld werk*. Drie stellingen die Ter Braak aan zijn proefschrift meegaf, werden er namelijk niet in opgenomen.
281 *ibidem*, *VW* 1, p. 425.
282 *ibidem*, *VW* 1, p. 442.
283 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 1, p. 123.
284 Menno ter Braak, *VW* 3, respectievelijk p. 538 en p. 539.
285 Menno ter Braak & Du Perron, *BW* 4, p. 8.
286 P.F. Schmitz, 'Afscheid van *Kaiser Otto III*. De objectiviteit van Ter Braak'. In: Sjoerd van Faassen, *Menno ter Braak, een verzameling artikelen*, p. 12. Ook in diens studie: *Kritiek en criteria*, p. 35. Voor een sterk afwijzende recensie van Schmitz' dissertatie, zie: L.H. Mosheuvel in *De Nieuwe Taalgids* 76 (1983), pp. 63-69. Vanwege de vernietigende inhoud liet de publicatie van deze boekbespreking maar liefst ongeveer vier jaar op zich wachten.
287 Menno ter Braak, *VW* 3, p. 291.
288 Menno ter Braak & Edgar du Perron, *BW* 4, p. 161.
289 Menno ter Braak, *VW* 4, p. 387.
290 *ibidem*, *VW* 3, p. 641.
291 *ibidem*, *VW* 3, p. 641.
292 *ibidem*, *VW* 1, p. 479. De Nederlandse vertaling (met dank aan M.E.J. Brinkman) zou als volgt kunnen luiden:
Verheug u paus, verheug u keizer, laat de kerk zich verheugen, laat de vreugde van Rome groot zijn, laat het paleis juichen.
Onder de macht van de keizer reinigt de paus de wereld. O Christus!
O gij! Twee hemellichten, verlicht door de ruimten der landen de kerken, verdrijf de duisternis,

Opdat de één krachtig zij door het zwaard, de ander zuiver klinge door het woord.

Hoofdstuk 6: Conclusie

6.1. Samenvatting en conclusie van de scriptie

Aan de hand van Ter Braaks uitlatingen kon in deze scriptie een duidelijk Duitslandbeeld van hem geschetst worden. Dit beeld was aanvankelijk zeer gunstig gestemd. Uit een gedicht van een vroeger Eibergens buurmeisje van hem valt af te leiden dat Ter Braak in die tijd zelfs ietwat koketteerde met zijn kennis van de vreemde talen Duits en Frans:

Herinneringen aan M.

Hij draaide zijn wandelstokje rond
ter ere en vreugde van zijn hond.
Het was 't spel van de stok en de hond
Laelaps die hem als geen ander verstond.

Maar wij, wij zagen dit alles aan
en bleven met open monden staan,
want tegen ons sprak hij Frans en Duits,
en dan geven boerenkinderen niet thuis.

Stokje tot steun, hondje tot vrind,
zo liep Menno met de neus in de wind.²⁹³

Na intensievere kennismaking met Nietzsche en met Du Perron (1930/1931) slaat het eind jaren twintig al wankelende Duitslandbeeld van Ter Braak door naar de andere kant. Ter Braak neemt voortaan een uitermate anti-Duitse houding aan, en rekent af met zijn verleden. De volgende uitspraak van H. van Galen Last, nota bene verantwoordelijk voor het verschijnen van Ter Braaks en Du Perrons *Briefwisseling*, wordt in paragraaf 2.2. middels talloze bewijsplaatsen uit de *Briefwisseling* en uit het *Verzameld werk* ontkracht: ‘Terwijl het probleem van het nationaal-socialisme aldus hecht in de context van de Duitse geschiedenis werd verankerd, is het opmerkelijk dat Ter Braak, ofschoon hij zijn kritiek op Duitsland niet spaarde en nog veel minder die op het nazisme, maar zelden een anti-Duitse indruk maakt.’²⁹⁴ Het vervolg op deze zin stemt wel redelijk overeen met de bevindingen van mijn scriptie. Inderdaad waardeerde Ter Braak Duitse auteurs als Nietzsche, Thomas Mann, Goethe, Heine en Merz met name om hun ‘kerndeutschen Unpatriotismus’. Ze waren Duitsers in hart en nieren, maar tegelijkertijd waren ze vreemdelingen in hun eigen land. Duitsland en Frankrijk dienden volgens Ter Braak in het kader van een kosmopolitische Europeanisering tot een toenadering te komen. Tenslotte zegt Van Galen Last in dit citaat naar mijn idee terecht dat het ‘Duitse

probleem' in een Europees perspectief gezien moet worden. Het antisemitisme is bijvoorbeeld niet een specifiek Duitse aangelegenheid:

'Hij [Ter Braak, P.A.] beschouwde zichzelf als Europeaan en hij beseftte welk aandeel "Duitsland" in zijn Europese vorming had gehad, in de eerste plaats in de persoon van Nietzsche. En voor weinig schrijvers in deze eeuw heeft hij meer bewondering en sympathie opgebracht dan voor Thomas Mann en Kafka. Maar hij merkte wel op dat voor alle Duitse schrijvers die hij waardeerde - Goethe in zijn gesprekken met Eckermann, en ook zijn vriend Konrad Merz, de schrijver van *Ein Mensch fällt aus Deutschland* - hun eigen land een probleem vormde. Voor Ter Braak was het alsof Duitsland onmiskenbaar tot Europa behoorde en er tegelijk een vreemd element in vormde. Hij bewonderde het in Heine dat deze streefde naar een synthese van Duitse en Franse cultuur. Aan de andere kant beseftte hij scherp dat aspecten van de geest waarin het nazisme tot ontwikkeling komen - men denke alleen al aan het antisemitisme - ook elders in Europa werden aangetroffen.'²⁹⁵

Ter Braak heeft zich intensief beziggehouden met de vraag hoe Duitsland genazificeerd kon worden. Van Galen Last meent op mijns inziens gereede gronden dat Ter Braak dit weet aan het specialistische, universitaire klimaat dat in Duitsland heerste:

'Voor zo iemand werd Hitler-Duitsland in de eerste plaats een cultureel probleem. Hoe was het mogelijk dat een "ontwikkeld" volk zich zo veel onzin op de mouw kon laten spelden; hoe was het mogelijk dat een volk van "dichters en denkers" zoveel gebrek aan stijl en zoveel leugenachtigheid kon accepteren? Voor Ter Braak liepen deze vragen uit op een kritiek op wat hij een "monstrueuze universiteits "beschaving"" noemde, gekenmerkt door een ongeremde specialisatiedrift, door een slaafse eerbied voor kennis, door het verloren gaan van het besef dat alle weten "een bescheiden nuance is van het niet-weten".'²⁹⁶

Arthur Lehning daarentegen plaatst Ter Braaks interesse in de voorgeschiedenis van (nazi-)Duitsland in een breder kader; hij meent dat Ter Braak vooral oog had voor de teloorgang van de gehele Europese, christelijk geörienteerde beschaving, zoals dat met name in *Van oude en nieuwe christenen* werd uitgewerkt. Ik denk dat er voor beide standpunten wat valt te zeggen, al heeft Lehning duidelijk ongelijk wanneer hij beweert dat Ter Braak geen belangstelling toonde voor de historische, politieke en sociale oorzaken van het Duitse drama. Menno ter Braak plaatste, zoals we eerder zagen bij de behandeling van het artikel "Duitse cultuur en Duitse emigratie" (13 april 1934), een oorzaak ervoor zelfs al in de negende eeuw. Lehnings onjuiste oordeel luidt als volgt:

'Nu was Menno ter Braak van huis uit geen politicus, zelfs geen politicus zonder partij maar wat er sinds 1933 in Duitsland gebeurd was had zijn politieke belangstelling sterk gestimuleerd. Wat hem interesseerde waren,

geloof ik, niet zozeer de historische politieke en sociale oorzaken, die dit fenomeen konden verklaren; dat wil dus zeggen de ongelukkige duitse geschiedenis, de mislukte revoluties vanaf de boerenopstanden in de 16e eeuw, via 1848, tot de gefrustreerde revolutie in 1918; het herstel van het militarisme, de enorme werkloosheid, die noch

het kapitalisme van die dagen, noch de machtige sociaal-democratie in de Republiek van Weimar hadden weten op te lossen.

Wat Ter Braak interesseerde en intrigeerde was één aspect: namelijk hoe dit démasqué van de westerse beschaving met zijn christelijke signatuur in zijn werk was gegaan en wat de wortels daarvan waren. In navolging van Nietzsche ontwikkelde hij zijn cultuurfilosofie van het nihilisme, waarin het ressentiment een dynamische rol vervulde.²⁹⁷

Een specifiek Duits kenmerk dat Ter Braak in zijn stukken aanviel, was de Duitse ‘diepe’, specialistische, universitaire geleerdheid. Duitse intellectuelen die zich hieraan schuldig maakten, waren volgens Ter Braak karakterloos, zo schrijft hij in *Van oude en nieuwe christenen*:

[...] Alles, wat ons sedert 1933 in Duitsland is gedemonstreerd, bewijst, dat een maximum aan universiteitsgeleerdheid geen beletsel is voor een maximum aan karakterloosheid. Geen beletsel alleen? Het probleem zo stellen betekent nog het vertroebelen. De karakterloosheid van de duitse intellectueel is immers de noodzakelijk keerzijde van zijn monstrueuze woordencultus! De Duitser *acteert* een geweldig karakter, hij wil door woorden persoonlijkheid suggereren, juist omdat hij niet weet wat karakter en persoonlijkheid is.²⁹⁸

F. van Vree publiceerde in 1989 een dissertatie waarin hij nagaat hoe de vorming van het Duitslandbeeld tussen 1930 en 1939 bij de publieke opinie werd beïnvloed door de Nederlandse pers: *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939: een studie over de vorming van de publieke opinie* luidt de volledige titel. Als exemplarische specimina onderzocht hij vier landelijke dagbladen uit vier verschillende zuilen: de liberale *NRC*, de protestants-christelijke *De Standaard*, de katholieke *De Maasbode* en het socialistische *Het Volk*. Menno ter Braak vormt een duidelijke uitzondering op de slotsom die Van Vree in deze studie maakt; volgens Van Vree zorgden de kranten namelijk door hun beperkte berichtgeving over de situatie in Duitsland voor een verdonkeremaning van de werkelijke stand van zaken. Veel journalisten wilden de harde werkelijkheid niet onder ogen zien: ‘De conclusie, dat de beperkingen die de voorlichting over Duitsland en het nationaal-socialisme aankleefden belangrijk hebben bijgedragen tot een vertroebeling van het beeld, lijkt onontkoombaar.’²⁹⁹ Dit is een verwijt dat men Ter Braak nooit kan maken.

In hoofdstuk 3 zagen we dat Ter Braak bij zijn (latere) opvattingen vooral de invloed van Nietzsche onderging. In navolging van hem rekende Ter Braak af met zijn eigen verleden. Diens termenapparaat nam Ter Braak ook vrij gemakkelijk over. Aan de andere kant kwamen we erachter dat de hegeliaanse dialectische werkmethode, waarvan Ter Braak in zijn jongelingsjaren dankbaar gebruik maakte, in Ter Braaks tweede periode (ná *Het carnaval der burgers*, 1930) nog steeds opgeld deed. Menno ter Braak noemt zelf in het volgende citaat uit *Politicus zonder partij* alle bovengenoemde punten:

‘Al vergetend zoog ik Nietzsche in mij op, ieder “argument” voor zijn *Umwertung aller Werte* achteloos verliezend zoals ik het achteloos had ontvangen... om mijzelf

tenslotte terug te vinden als iemand, die een nuance, een kleine, maar beslissende nuance veranderd was. Vóór Nietzsche: *Het Carnaval der Burgers*, ná Nietzsche: dit boek; de grote veranderingen in ons zijn wellicht bijna onzichtbaar...³⁰⁰

De veranderingen waren naar mijn mening bijna onzichtbaar, omdat Hegel na 1930 nog niet uit Ter Braaks horizon was verdwenen. Ter Braak onderkent zelf tevens de draagkracht die Schopenhauer op zijn denkbeelden heeft gehad, maar ik vermoed dat deze filosoof bij Ter Braak toch niet van doorslaggevende betekenis is geweest.

Ter Braak vergeleek in zijn werk vaak auteurs met andere auteurs. Zo legt hij in *Politicus zonder partij* bijvoorbeeld de vinger op verwantschappen tussen enkele Duitse filosofen enerzijds en Duitse (roman)schrijvers anderzijds. Sommige Duitsers zagen tot grote vreugde van Ter Braak in dat het zogenaamd ‘oppervlakkige’ Frankrijk niet veronachtzaamd mocht worden. Hoofdstuk 3, dat drie Duitse filosofen behandelt, en hoofdstuk 4, waarin enige Duitse schrijvers nader onder het voetlicht geplaatst worden, vormen met andere woorden als het ware een aanvulling op elkaar:

‘Het is begrijpelijk, dat Nietzsche onder zijn landgenoten behalve Schopenhauer alleen de kosmopoliet Goethe en de “parijzenaar” Heine accepteerde; zij hadden niet bij voorbaat en met de stompzinnige trots van “diepe” Germanen Frankrijk verworpen of het uitsluitend als het land der vrijheidsphrasen gezien, zij waren meer “goede Europeanen” dan goede Duitsers en dat wel in de eerste plaats door hun ongeveinsde ontvankelijkheid voor de franse cultuur. Vooral dit ontdekken van Frankrijk heb ik met Nietzsche meegemaakt als een gebeurtenis in mijn persoonlijk leven. Voor de Germaan betekent Frankrijk, met zijn industrie van litteraire intelligentie en zijn door een coulante kerk begunstigd heidendom, aanvankelijk een verwarring; want nauwelijks heeft hij het intiemer leren kennen, of hij vindt hier de oppervlakte, waartoe hij zich met inspanning van alle krachten had opgewerkt, als een algemeen recept, waartegen zelfs de “dieperen” zich niet verzetten.’³⁰¹

Ook de emigrantenliteratuur wordt in verband gebracht met Goethe, Heine en Nietzsche. Sommige Duitsers hebben de tragische schifting tussen het nationalistische Duitsland en het kosmopolitische Europa moeten ondervinden. Een aantal daarvan moest om die reden, vaak noodgedwongen, hun vaderland verlaten. In ‘Duitse cultuur en Duitse emigratie’, de bespreking van het aan Holland gewijde nummer van *Die Sammlung*, staat er:

‘Ik heb al eens eerder opgemerkt dat de Duitsers met cosmopolitische ideeën (Goethe, Heine, Nietzsche) de tragiek van die breuk duidelijk hebben ervaren, de twee laatsten zelfs in de bitterheid van de ballingschap. En ook thans moeten zij die tot 1933 de Europese gedachte in Duitsland konden representeren buiten de grenzen van hun land leven; als zij, zoals Thomas Mann, nog in Duitsland mogen worden uitgegeven, dan geschiedt dat zo clandestien dat men het eigenlijk betreuren moet dat het nog

geschiedt. Op dit ogenblik is het beter de tegenstelling scherp en principieel onder de ogen te zien.³⁰²

Hoofdstuk 5 over Ter Braaks Duitstalige dissertatie neemt een wat afzonderlijke plek in tussen Ter Braaks boeken en artikelen, al heb ik wel gewezen op de overeenkomsten tussen dit vroege specialistische geschrift, en Ter Braaks late(re) werken en opvattingen. De parallellen tussen dit hoofdstuk en de twee voorafgaande hoofdstukken zijn navenant weinig. Hoofdstuk 3, 4 (en 5) kunnen tenslotte gezien worden als een inkadering van hoofdstuk 2. Ter Braak had gedurende zijn literaire bloeitijd met name een voorkeur voor Duitse auteurs die naar zijn eigen maatstaven zo weinig mogelijk typisch-Duitse karaktertrekken vertoonden! In die zin zijn de laatste hoofdstukken een logisch uitvloeisel van het algemene Duitslandbeeld van Menno ter Braak.

Deze scriptie levert hopelijk een bijdrage aan een hernieuwde belangstelling voor Menno ter Braak. M. Nord bericht dat er een biografie over de Forumiaan (geschreven door L. Hanssen), een hernieuwde, nu completere editie van het *Verzameld werk* en daarnaast ook nog een bundeling van Ter Braaks brieven in de maak is.³⁰³ Wellicht zal dit alles nieuwe impulsen geven om aan Ter Braak de aandacht te geven, die nodig is om van hem een nog alomvattender beeld te krijgen.

Dit alles verklaart echter nog niet de fascinatie die Ter Braak ondanks alles voor Duitsland had. Een afzonderlijke studie die op de psychologische aspecten van Ter Braaks houding tegenover Duitsland zou ingaan, is daarom aan te bevelen. Vanwege de speculatieve aard van zo'n studie wens ik daarvan in deze wetenschappelijke verhandeling echter af te zien. Ik wil nog wel vermelden dat de situatie naar mijn oordeel lijkt op de verhouding W.F. Hermans-Ter Braak. Hermans heeft Ter Braak bijzonder hard aangevallen, terwijl er in wezen toch behoorlijk veel onderlinge overeenkomsten bestonden. Ter Braaks moffenhaat valt gemakkelijk uit zijn oeuvre te herleiden, maar tussen de regels door is een minder negatief geluid op te vangen. Heeft daarmee Van Galen Last toch gelijk als hij beweert dat Ter Braak ondanks alles niet zo anti-Duits gezind is? In deze tekstimmanente studie moet daarop het antwoord 'neen' luiden, omdat Ter Braaks schrijftuur enkel en alleen een goede basis vormt, waarop een constructieve en argumentatieve discussie gevoerd kan worden.

Eindnoten:

293 L. Hanssen, *Leven in geleende tijd*, p. 10.

294 H. van Galen Last, 'Een Erasmusiaanse geest tegenover het Derde Rijk: het beeld van Duitsland in de Nederlandse pers'. In: *Berlijn-Amsterdam 1920-1940: wisselwerking*, p. 39.

295 ibidem, p. 39.

296 ibidem, p. 40.

297 A. Lehning, *De draad van Ariadne. Essays en commentaren*, p. 227. Lehning, in 1999 winnaar van de P.C. Hooftprijs voor zijn gehele oeuvre, heeft een langdurige literaire carrière achter de rug. Samen met Nord is hij één van de weinige nog in leven zijnde auteurs die Ter Braak persoonlijk hebben gekend. Lehning was bijvoorbeeld in juli 1928 ook aanwezig op het promotiediner ter gelegenheid van Ter Braaks dissertatie.

298 Menno ter Braak, *VW* 3, pp. 232, 233.

299 F. van Vree, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939: een studie over de vorming van de publieke opinie*, p. 356. Het is opmerkelijk en eigenlijk onoorbaar dat Van Vree in zijn lijvige dissertatie geen enkel krantenartikel van Menno ter Braak aanroert! En dat terwijl Ter Braak

zeker vijftig stukken voor de *NRC* heeft geschreven, een dagblad dat Van Vree toch uitgebreid onder de loep neemt.

300 Menno ter Braak, *VW* 3, p. 94.

301 *ibidem*, *VW* 3, pp. 89, 90.

302 Menno ter Braak, *De artikelen over emigrantenliteratuur 1933-1940*, p. 104.

303 M. Nord, 'Ernst maken met een ideaal'. In: *Achterwaarts*, p. 216. De titel van dit essay is een verwijzing naar een tekstpassage op de laatste pagina van 'Een keizer van de Staat Gods' (1929).

Bibliografie:

- Bokhove, N., *Reiziger in scheerapparaten. Kafka in Nederland en Vlaanderen*, Amsterdam, 1984.
- Braak, M. ter, *Verzameld werk*, 7 dln., Amsterdam, 1949-1951.
- Braak, M. ter & E. du Perron, *Briefwisseling 1930-1940*, 4 dln., Amsterdam, 1962-1967.
- Braak, M. ter, *Schrijvers Prentenboek*, dl. V, Amsterdam, 1963.
- Braak, M. ter, *De Propria Curesartikelen 1923-1925; met een inleiding door Carel Peeters*, 's-Gravenhage, 1978.
- Braak, M. ter, *De artikelen over emigrantenliteratuur 1933-1940. Bijgebracht en ingeleid door Francis Bulhof*, 's-Gravenhage, 1980.
- Brouwers, J., *De laatste deur: essays over zelfmoord in de Nederlandstalige letteren*, Amsterdam, 1983.
- Bruls, W., *Menno ter Braak en Thomas Mann: een literaire vriendschap*, Utrecht, 1990.
- Dijk, N. van, *De politiek van de literatuurkritiek, de reputatieopbouw van Menno ter Braak in de Nederlandse letteren*, Delft, 1994.
- Dittrich, K. & H. Würzner (red.), *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940: achttien essays*, Amsterdam, 1981.
- Faassen, S. van (red.), *Menno ter Braak; een verzameling artikelen*, 's-Gravenhage, 1978.
- Galen Last, H. van, 'Menno ter Braak-Thomas Mann: Briefwisseling'. In: *Tirade* 11 (1967), pp. 266-274.
- Galen Last, H. van, 'Een Erasmiaanse geest tegenover het Derde Rijk: het beeld van Duitsland in de Nederlandse pers'. In: *Berlijn-Amsterdam 1920-1940: wissel-werking*. Hrsg. von K. Dittrich u.a., Amsterdam, 1982, pp. 31-40.
- Gelder, G.M. de, *Hegel: enige essentiële gedachten van zijn filosofie*, 's-Gravenhage, 1949.
- Goedegebuure, J., 'Menno ter Braak: interpreet en medestrijder van Thomas Mann'. In: *Maatstaf* 23 (1975), pp. 45-49.
- Gomperts, H.A., *De schok der herkenning. Acht causerieën over de invloed van invloed in de literatuur*, Amsterdam, 1959₁.
- Hagdorn, M., 'Het tweesnijdende zwaard; over *Politicus zonder partij* van Menno Ter Braak'. In: *De revisor* 19 (1989), pp. 86-94.
- Hanssen, L., 'Thomas Mann en Menno ter Braak: drie nieuwe brieven'. In: *Tirade* 30 (1986), pp. 598-611.
- Hanssen, L., *Leven in geleende tijd: over Menno ter Braak*, Eibergen, 1992.
- Henrard, R., *Menno ter Braak in het licht van Friedrich Nietzsche*, Hasselt, 1957₁.
- Henrard, R., *Menno ter Braak, Nietzsche en het cultuurprobleem*, s.l. 1958.
- Henrard, R., *Menno ter Braak. Ontmoetingen*, Desclee De Brouwer, 1963.
- Hermans, W.F., *Mandarijnen op zwavelzuur*, Groningen, 1963.
- Hermans, W.F., 'Eindelijk alles over Menno'. In: *Merlijn*, jan. 1963, pp. 82-83.
- Hermans, W.F., *Malle Hugo; vermaningen en beschouwingen*, Amsterdam, 1994, pp. 158-164.

Jang, S-H., *Nietzsche-Rezeption im Lichte des Faschismus: Thomas Mann und Menno*

- ter Braak*, Hildesheim-Zürich-New York, 1994.
- Kaleis, H., 'In de schaduwen van Ter Braaks tweede gezicht'. In: *Tirade* 139 (1968), pp. 400-415.
- Knaap, E. van der, 'Paul Celan en *Nuit et brouillard*. Verwerking en vertaling van film en commentaar in Nederland en Duitsland'. In: *Meridianen* 4, Tilburg, 1997, pp. 49-69.
- Lehning, A., 'Menno ter Braak en het fascisme'. In: Amsterdam, 1966, pp. 222-230.
- Mann, K., *Der Wendepunkt*, München, 1969.
- Mann, K., *Briefe und Antworten*, München, 1975.
- Mann, Th., *Gesammelte Werke*, Frankfurt/Main, 1960.
- Mosheuvél, L.H., '[Recensie van P.F. Schmitz, *Kritiek en criteria; Menno ter Braak en het literaire waardeoordeel*, P.A.]', *De Nieuwe Taalgids* 76 (1983), pp. 63-69.
- Müller, B., *Sporen naar Duitsland, Het Duitslandbeeld in de Nederlandse romans 1945-1990*, Aachen, 1993.
- Nietzsche, F., *Kritische Studienausgabe*, G. Colli & M. Montinari (red.), 15 dln, Berlijn/New York, 1967-1977 en 1988 (2. durchgesehene Auflage).
- Nietzsche, F., *Verzameld werk*, Stuttgart, z.j.
- Nieuwstadt, M. van, *De verschrikkingen van het denken. Over Menno ter Braak*, Groningen, 1997.
- Nord, M. 'Ernst maken met een ideaal'. In: *Achterwaarts*, Amsterdam, 1998, pp. 202-218.
- Otto, A., 'De skepsis voorbij (over de spanning tussen *geest* en *macht* in het werk van Menno ter Braak)'. In: *Tirade* 40, 1996, pp. 511-523.
- Oudvorst, A.F. van, *De verbeelding van de intellectuelen. Literatuur en maatschappij van Dostojewski tot Ter Braak*, Amsterdam 1991.
- Oversteegen, J.J., *Vorm of vent. Opvattingen over de aard van het literaire werk in de Nederlandse kritiek tussen de twee wereldoorlogen*, Amsterdam, 1969.
- Schmitz, P.F., *Kritiek en criteria; Menno ter Braak en het literaire waardeoordeel*, Amsterdam, 1979.
- Schrijversprentenboek* 5, *Menno ter Braak*, Amsterdam/'s-Gravenhage, 1961.
- Teipe, M.B. & J. van der Woude, *Dr. Menno ter Braak. Reinaert uit Eibergen*, 1936.
- Tirade* 193/194, Ter Braak-nummer, Amsterdam, 1974.
- Vonder, M., 'Een teken van rang; betekenis en functie van het begrip "afstand" bij Ter Braak'. In: *Hollands maandblad* 25 (1983), pp. 19-27.
- Vree, F. van, *De Nederlandse pers en Duitsland 1930-1939: een studie over de vorming van de publieke opinie*, Groningen, 1989.
- Würzner, H., 'Zur Exilforschung in den Niederlanden'. In: *Amsterdamer Beiträge zur neueren Germanistik* 6 (1977), pp. 7-28.
- Würzner, H., 'Menno ter Braak als Kritiker der deutschen Emigrantenliteratur'. In: *Amsterdamer Beiträge zur neueren Germanistik* 6 (1977), pp. 216-241.

Andere geraadpleegde literatuur:

- Amerongen, M. van, 'Een streep door mijn filosofisch kasboek', *De Groene Amsterdammer*, 09-08-1995.
- Anbeek, T., *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1885-1985*, Amsterdam, 1990.
- Anten, H., 'De contemporaine kritiek op Menno ter Braaks *Hampton Court*'. In: *De nieuwe taalgids* 80 (1987), pp. 125-139.
- Anten, H., '[Recensie van Michel van Nieuwstadt, *De verschrikkingen van het denken. Over Menno ter Braak, P.A.*]' In: *Tijdschrift voor Nederlandse letterkunde* 4 (1997), pp. 380-382.
- Boef, A.H. den, *Musil? Ken ik niet: Ter Braak en Du Perron over modernisten en epigonen*, Leiden, 1991.
- Bommeljé, B., 'Tegen fascisme en Duits idealisme', *Vrij Nederland*, 22-11-1980.
- Bork, G.J. & N. Laan (red.), *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis. Poëtische opvattingen in de Nederlandse literatuur*, Groningen, 1986.
- Borsboom, A., *Menno ter Braak; onpersoonlijk nihilisme en nihilistische persoonlijkheid*, Utrecht, 1980.
- Bouma, H., 'Wie vermoord is, schrijft geen romans', *De Groene Amsterdammer*, 28-07-1993.
- Brok, E., 'Tragische lofzang op de bestaande orde', *De Gelderlander*, 31-05-1997.
- Bulhof, F., *Over Politicus zonder partij van Menno ter Braak*, Amsterdam, 1980.
- Drion, H., 'Emigrant uit domineesland'. In: *Het conservatieve hart en andere essays*, Amsterdam, 1966, pp. 83-97.
- Fokkema, D. & E. Ibsch, *Het modernisme in de Europese letterkunde*, Amsterdam, 1984.
- Francken, E. (red.), *De draagbare Ter Braak*, Amsterdam, 1992.
- Freriks, K., 'Wrijver en schrijver', *NRC Handelsblad*, 10-06-1983.
- Hartmans, R., 'Intellectuele icoon', *De Groene Amsterdammer*, 18-06-1997.
- Hartog Jager, H. den, 'Vastgeprikt en opgehangen', *NRC Handelsblad*, 15-08-1997.
- Henrard, R., 'Menno ter Braak. Facetten van zijn maatschappelijke integratie als schrijver'. In: *Spiegel der letteren* 13 (1970/71), pp. 132-145.
- Galen Last, D. van, 'Duitsers nazificeerden zich vooral zelf', *De Volkskrant*, 16-10-1998.
- Goedegebuure, J., 'Over Ter Braak'. In: *Tirade* 261 (1980), pp. 610-614.
- Gomperts, H.A., *Jagen om te leven*, Amsterdam, 1960₂.
- Guépin, J.P., 'Ter Braak, politicus zonder overtuiging', *Het Parool*, 25-10-1995.
- Hart, M. 't, 'Konrad Merz', *NRC Handelsblad*, 23-03-1979.
- Hartmans, R., 'Intellectuele icoon', *De Groene Amsterdammer*, 18-06-1997.
- Hartog Jager, H. den, 'Vastgeprikt en opgehangen', *NRC Handelsblad*, 15-08-1997.
- Kaleis, H., 'Vijf en dertig jaar W.F. Hermans, of: *Forum* overtroffen'. In: *Tirade* 271 (1981), pp. 666-684.

- Kamla, Th. A., 'Die Sprache der Verbannung. Bemerkungen zu dem Exilschriftsteller Konrad Merz'. In: *Amsterdamer Beiträge zur neueren Germanistik* 6 (1977), pp. 133-146.
- Kooij, J.G., 'Ter Braak en de grammatika'. In: *Merlijn* (1965), jrg. 3, nr. 1, pp. 63-68.
- Lodewick, H.J.M.F. & P.J.J. Coenen, A.A. Smulders, *Literatuur. Geschiedenis & bloemlezing*, Den Bosch, z.j., pp. 156, 157.
- Maatstaf* 8/9, An amazing family! Thomas Mann en de zijnen, Amsterdam, 1985.
- Meijerink, G. 'In Duitsland hebben ze hoogstens belangstelling voor dode emigranten, een emigrant wordt pas geboren als hij sterft', *Vrij Nederland*, 07-05-1983.
- Merz, K., 'Kolonne Käse aus "Generation ohne Väter"'. In: *Amsterdamer Beiträge zur neueren Germanistik* 6 (1977), pp. 151-164.
- Nieuwstadt, M. van, 'Menno ter Braak 1930-1932. Een biografische proefneming'. In: *Raam* 20 (1965), pp. 4-41.
- Nord, M., 'Merz: mijlpaal', *Het Parool*, 02-08-1977.
- Oudvorst, A.F. van, *Menno ter Braak als woordvoerder van de intellectuelen. Een literatuursociologische benadering*. Amsterdam, 1980.
- Peeters, C., 'Ter Braak en de Renaissance'. In: *Tirade* 261 (1980), pp. 614-620.
- Peeters, C., 'Ter Braak zonder Ter Braak', *Vrij Nederland*, 28-06-1997.
- Posthuma, F., 'Beklemmend boek over emigrantenliteratuur', *Haarlemmer Dagblad*, 15-11-1980.
- Renders, H., 'Antje', *Het Parool*, 09-09-1997.
- Rothuizen, W., 'Duitsland is nog altijd cultureel onthoofd', *Haagse Post*, 21-03-1981.
- Ruiter, F. & W. Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990*, Amsterdam/Antwerpen, 1996.
- Sanders, W., 'Merz betovert', *Het Parool*, 06-04-1979.
- Schwarz, E., 'Aus Deutschland gefallen', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 24-01-1979.
- Stroink, T., 'Het gevecht van een eenling', *Apeldoornse Courant*, 1997.
- Verhaar, H., 'Over Ter Braak'. In: *Tirade* 261(1980), pp. 421-426.
- Verhaar, H., 'Kübelreiter'. In: *Kafka-katern* 4 (1997), p. 75.
- Vestdijk, S., *Gestalten tegenover mij. Persoonlijke herinneringen*, 's-Gravenhage, 1962, pp. 61-79.
- Vleuten, J. van der, 'Proefschrift over Ter Braak: de verschrikkingen van het lezen'. In: *Vooy's* 15 (1997), pp. 57-61.
- Vooy's, C.G.N. de & G. Stuiveling, *Schets van de Nederlandse letterkunde*, Groningen, 1963.
- Vriesland, V. van, 'Menno ter Braak's zelfprojecties'. In: *Onderzoek en vertoog* 1, Amsterdam, 1958, pp. 229-248.
- Vriesland, V. van, *Herinneringen verteld aan Alfred Kossmann*, Amsterdam, 1969.
- Warren, H., 'Letteren en versiering', *PZC*, 22-11-1980.

Wegner, M., 'Menno ter Braaks Kritik an der Exilliteratur'. In: *Exil und Literatur: Deutsche Schriftsteller im Ausland 1933-1945*, Frankfurt am Main, 1982, pp. 131-135.

Würzner, H., 'De Duitse emigrantenliteratuur in Nederland, 1933-1940'. In: *Berlijn-Amsterdam: wisselwerking*. Hrsg. von K. Dittrich u.a., Amsterdam, 1982, pp. 111-119.

Würzner, H. 'Konrad Merz über sich selbst'. In: *Amsterdamer Beiträge zur neueren Germanistik* 6 (1977), pp. 147-150.

Zee, H. van der, 'Draagbaar/Ter Braak'. In: *Bela Lingosi discussies 2*, nr. 7, z.j.
(zie ook internetadres: www.datum.org/7._TER_BRAAK.htm)